

ՀԱՐ ՇՐՋԱՆ

I ՏՈՒԹ

ՄՈՒՐՁ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա. Մ. ՍԱԳԻՐ

№ 12

ԳԵԿՏԵՄԲԵՐ

1901

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Типография Груз. Издат. Т—ва. | Տպարան Գրայ Հրատ. Ենկերութեան,
1901

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 12

1. ՏԷՐՏԵՐԻՆ ՈՒԽՏԸ, *պատմուածք, Լ. Բաւալեանի* . 5
2. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՆԵՐԲՈՂ, *բանաստ. ներկայացում, Թարգմ. Ալ. Ծառուբեանի* . 13
3. «ՀՈՎԱՆԱՒՈՐՈՂ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ...», *պատմուածք Օ. Շրէյնէրի, Թարգմ. Ա. Ն.* . 15
4. ՀԱՌՊՏՄԱՆ ԵՒ ՆՐԱ ՔԼԽԱՒՈՐ ԵՐԿԵՐԸ, *յօդ. Ե. Թոփչեանի* . 24
5. ՖՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ, *վէպ, Ալ. Դոդէի (վերջ), Թարգ. Տ. Յ.* 47
6. ՅԱԼԷՐԺԱՀԱՐՍԸ, *սօքրատ Պուշկինի, Թարգմ. Կ. Կրասիլնիկեանի* . 57
7. ԳԵՐՄԱՆԱՑԻՆԵՐԸ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՄԷՉ, *յօդ. Առանձարի* 80
8. ՍԵՐՈՔԵՆՅ ԱԾԵՐԸ, *պատմուածք Ա. Շահնազարեանի* 87
9. ՊԱՏԻՃՆԵՐԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ, *յօդ. Ե. Ֆրանգեանի* 116
10. ԽԱԼԱՐԵՍ, ԼՈՒՍԻՆ, *պատմուածք Ա. Ահարոնեանի* . 121
11. ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՇԵԱՐՀԱՑԻՆ X ԿՕՆԳՐԵՍԸ, *Հ. Առաքեանի* . 134
12. ԳՐԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐ, *Ստեփան Ըսկան, Լեօի* . 146
13. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—52) „Материалы по вопросу о фальсификации“ Լ. Ս.—53) Алавердянцъ. „Копчина Грибодьдова. Լ.—54) Ս. Քառայեանց, „Գէթէ“, Վ. Ն.—55) „Հանդէս հայագիտութեան“, Վ. Ն. . 177
14. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ, *Գանձարանի նաւթարեր հոգերի սուղալմարի առիթով, Ի.* . 193
15. ՆԵՐԳԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Մեծած զործիչներին հրապարակական յարգանք արտայայտելու ամենաժողովրդական ձևը մեր մէջ.—Յ. Լազարեանի մահուան հարիւրամեակի առիթով որոշումներ մայրաքաղաքներում.—Գամառ-Քաթիկոսի մահարձանի բացումը և հայի հասարակական անտարբերութեան նոր ապացոյցներ.—Ղեկնիչ Ա. լիշանի հոգեհանգստի առիթով յայտնած ձեռք սկզբունք.—Հայ-կաթոլիկ Եկիշանի օրինակը ի՞նչ ապացոյցից.—Մի թուրք վաճառականի հասարակական լայն ձգտումները.—Գիտութեան անաչտառութիւնը.—Հնադրական ընկ.—Երթիկները պարական պրօլետարիատի մասին.—Գրական մշակներին օգնող ընկերութիւններ և

საქ. ჯგუზის I სართ.

ჯგუზი. XIII სართ.

საბჭო

გერმანი, ჯგუზისგანგანგანი გი გერმანი

სა.ს.ს.ს.ს.ს.

№ 12

გ.გ.გ.გ.გ.გ.

1901

გ.გ.გ.გ.გ.

Типография Груз. Издат. Т—ва. | საქართველოს ჯგუზი. გერმანი.
1901

Дозволено цензурою Тифлисъ, 26-го декабря 1901 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 12

1. ՏԵՐՏԵՐԻՆ ՈՒՆՏԸ, պատմուածք, Լ. Բաւալեանի . 5
2. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՆԵՐՔՈՂ, բանաստ. ներկասօղի, թարգմ. Ալ. Ծասուրեանի . 13
3. «ՀՈՎԱՆԱՌՈՐՈՂ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ...», պատմուածք Օ. Շրէյնէրի, թարգմ. Ա. Ն. . 15
4. ՀԱՌՈՊՏՄԱՆ ԵՒ ՆՐԱ ԳԼԽԱՌՈՐ ԵՐԿԵՐԸ, յօդ. Ե. Թովչեանի . 24
5. ՖՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ, վէպ, Ալ. Դօդէի (վերջ), թարգ. Տ. Թ. 47
6. ՅԱԼԷՐԺԱ ՀԱՐՍԸ, պօէմա Պուշկինի, թարգմ. Կ. Կրասիկեանի . 57
7. ԳԵՐՄԱՆԱՅԻՆԵՐԸ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՄԷՋ, յօդ. Առանձաւի 80
8. ՍԵՐՈՔԵՆՅ ԱԾԵՐԸ, պատմուածք Ա. Շահնազարեանի 87
9. ՊԱՏԻՃՆԵՐԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ, յօդ. Ե. Ֆրանգեանի 116
10. ԽԱՒԱՐԵՍ, ԼՈՒՍԻՆ, պատմուածք Ա. Ահարոնեանի . 121
11. ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ X ԿՕՆԳՐԷՍԸ, Հ. Առաքելեանի . 134
12. ԳՐԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐ, Ստեփան Ըսկան, Լեօի . 146
13. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—52) „Материалы по вопросу о фальсификации“ Լ. Ս.—53) Алавердянцъ. „Кончина Грибоѣдова. Լ.—54) Ս. Քառայեանց, „Դէօթէ“, Վ. Ն.—55) „Հանդէս հայագիտութեան“, Վ. Ն. . 177
14. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ, Գանձարանի նաւթարեր հողերի պուղաւճարի առիթով, Ի. . 193
15. ՆԻՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ, Մեծած զործիչներին հրապարակական լարգանք արտայայտելու ամենածոգովրդական ձեռն բեր մէջ.—Յ. Լազարեանի մահուան հարիւրամեակի առիթով որոշումներ մալրաքաղաքներում.—Դամաս-Դաթիպալի մահարձանի բացումը և հայի հասարակական անտարրերութեան նոր ապացոյցներ.—Ղեկնից Ալիշանի հոգեհանգստի առիթով լայնածափ ձեռք սկըղբունք.—Հայ-կաթոլիկ Ալիշանի օրինակը ինչ ապացուցեց.—Մի թուրք վաճառականի հասարակական լայն ձգտումները.—Գիտութեան անաշուտութիւնը.—Հնադիտական Բնիկ. Տիպի նշանակութիւնը կովկասցիներին համար.—Բօրօրեկինը զգրական պրօլետարիայի մասին.—Գրական մշակներին օգնող ընկերութիւններ և

- զրոգնելու գրութիւնը բարութեւո՛ւ նոր կազմակերպու-
թիւն.—Գրական «խօզէջիններն» սինդիկատը և կօնտր-
սենդիկատ.—«Տաղանդի բենտան» հայերիս մէջ.—Հայի
դանդաղաշարժութիւնը.—Փառասուն ստորագրական
անսպառ նիւթ.—Ս. Աաճկաճեանի մահը.—Սասկացրած
սրահանութեան գրութիւնը.—Լուստորութեան մինիս-
տրի հրամանը, Լ. Սարգսեանի . 197
16. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Նիկարագուայի ջլանցքը.—Սնդ-
լիայի զիջողականութիւնը.—Օղբերիւ և Ձեմբերէնի
վերջին ճառերը.—Գերմանական շօվինիզմը վերադը-
ուած կշմարիտ խօսքերից.—Վրէշէնի դէպքը.—Լեհա-
կան աղիտացիա.—Աղգային համալսարանների հարցը
Աւստրիայում.—Վալդէկ-Րոսսօի վերաբերմունքը դէպի
Ներսի և զրոյի միաբանութիւնները.—Թիւրքաց վեղիր-
ների նշանակութիւնը.—Արիկիայի նոր կաթնովիկոսի
ընտրութիւնը, Լ. Ս. . 211
17. ՊԱՏՍՍԽԱՆՆԵՐ 218
18. 1901 Թ. «ՄՈՒՐՃԻ» վճարող բաժանորդների վիճակա-
գրութիւնը 219
19. «ՄՈՒՐՃ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ 1901 Թ. . 221
20. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 230
21. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. «ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ», վերջ Լ. Տօլստոյի, թարգմ.
Տ. Յովհաննիսեանի 385—472

ՏԵՐՏԵՐԻՆ ՈՒԽՏԸ

Ամբողջ գիւղին մէջ անոր պէս կարիճ մը չի կար։
Թորոսենց Ակօբը, ճի, եսման, եսման։

Երբ գիւղին մէջէն կ'անցնէր իր աշխատ ձիուն վրայ
նստած, հրացանը կռնակը և ալ ձեռքին մէջ սանձը
թողված խրոխտաբար, լայն իրանը ձիուն գաւակին
վրայ չիպ շիտակ,—ամենքն ալ իրարու ցոյց կուտային
ղիկքը սքանչացման ու հպարտութեան շեշտով մը.

—Աստուած արեւը պահէ։

Իրաւ ալ, Աստուած կը լսէր գեղջուկներուն մաղ-
թանքին։ Ոչ ոք Ակօբին պէս արկածալից կեանք մը կը
վարէր։ Քսան անգամ քիչ էր մնացեր որ մեռնէր, և
քսան անգամուն ալ ազատեր էր։ Իր կեանքը անհատ-
նում շարք մըն էր եղած, մատաղագոյն տարիքէն,
հրացանի գնտակներու փոխանակութեան, վտանգաւոր
որսորդութեանց, ըէժիի դէտերու հետ անվերջանալի
կռիւներու, լեռներու վրայ և անտառներու խորը։

Գիւղական ու լեռնական կեանքի կատարեալ ու
անխառն տիպար մը, այդ Թորոսենց Ակօբը։ Ինքը ու-
նեոր ընտանիքի զաւակ, գիւղին վարժարանին մէջ բա-
ւական ուսում ստացած, այնպէս որ իր չրջանակին
մէջ «ուսումնական» երիտասարդի համբաւ կը վայելէր,
ամեն բան թողեր ու իր բնազդներուն ետեւէն վազեր
էր։ Բարձրահասակ յղուտ տղայ մըն էր, արեւէն սևցած,
քիչ մը նիհար, սև գոուզ մազերով ու կրակոտ սև աչուը-
ներով։ Քսան տարեկան չի կար դեռ, սակայն գիտէր իր

գաւառին ամեն ծակոճուկը, ամեն հովիտները ու ամեն լեռները, ամենէն խստախոր թաւուտները: Կեանքին մեծ մասը կ'անցընէր տնէն դուրս: Աւելի արուեստասէր քան գործնական մարդ, իր զբաղումներուն մէջ կը փնտռէր ոչ այնչափ շահաւորը որքան վտանգաւորը: Իր քաջագործութիւնները բերնէ բերան կը զրուցուէին բոլոր գաւառին մէջ: Գլխաւոր գործը ծխախոտի մաքսանենգութիւն էր. բայց ոչ թէ մութ գիշերին, անտառներու ստուերին կամ ձորերու խաւարին մէջ կ'աշխատէր, հապա արձակ համարձակ, պայծառ լուսնին, լեռներէն վար իջած ատենը բարձրաձայն երգելով: Երբ մէկ քանի ընկերներու հետ կուգար, երբ ձիու վրայ հազար օխա ծխախոտ բեռցած, ինք ամենէն առաջ կ'ընթանար, իր ձիուն վրայ կարմիր դրօշակ մը հաստատած, — իր արհամարհոտ անփութութեան նշանը ընդդէմ դէտերուն, և կոկորդը պատռելու աստիճան կ'երգէր.

Այիճկանը *) կելիպ կէշէր տաղլէրի.

Բայց իր ամենէն սիրական զբաղումը որսորդութիւնն էր: Խիստ ճարտար հրացանաձիգ, ոչ ոք կրնար անոր հետ բաղդատուել: Իր հրացանը իր սիրուհին էր, գրեթէ միշտ անկից անբաժան. ու կը զրուցէին թէ մինչև իսկ գիշերը մէկ ձեռքով հրացանը բռնած կը քնանար: Պաշտամունքի պէս բան մըն էր ատիկա. ու վառօդն էր խունկը, զոր կը մատուցանէր իբր նուէր այդ սրբութեանը: Ամառը, թռչունները ու իրենց չրջակայ անտառներուն գիրուկ տատրակները՝ ամենօրեայ ողջակէզներն էին այդ անյադ աստուածութեան: Իսկ ձմեռը, ճ, ձմեռը Ակոբին եղանակն էր. այդ ձիւնապատ լեռներուն ու անտառներուն մէջ մանաւանդ, ուր ծառերը սառոյցէ խօլական ճիւղերով կը բեռնաւորուէին, երիտասարդը առուուրնէ մինչև իրիկուն կը պտըտէր

*) Իր գաւառակին ու Կ. Պօլսի մերձակայ այդ ամբողջ նահանգին մէջ, ծխախոտի մաքսանենգութիւնը աչի նկա կը կոչուի:

մէկ քանի ընկերներու հետ. ու դարձին, իրենց աւարը կ'ըլլար եօթը-ութ վարազ, հինգ-վեց եղնիկ: Երբոր ձիւներուն մէջ շտկած իր յաղթ հասակը, հրացանը ձեռքը նշան կ'առնէր վարազին որ հեռուէն զիրենք կը դիտէր՝ մոլեգլին խանչիւններ արձակելով կամ ահեղ դունչովը տապալելով թևի հաստութեամբ ծառեր, և երբ իր բոլոր ուշադրութիւնը հրացանին թիրախին վրայ կենտրոնացած կը սպասէր, — այդ ձիւնազարդ տարածութեան վրայ, կատաղի հովին տակ որ իր երեսը կը ձաղկէր ձիւնի փոշիներով և պելսն ու մօրուքը կը զարդարէր սառի զանակներով, ինքն իսկ կը նմանէր բնութեան անխառն ու հարազատ զաւկի մը, սկզբնական դարերու էակի մը, մարդկութենէն դուրս բոլորովին, րադաքակրթութեան ազդեցութենէն զերծ, որ հողէն ելած մէկ բղխիւնով, հողին վրայ կը շարունակէր իր ազատ անասունի կեանքը, վայրագ ու վեհապանծ: — Որսի մէջ, գիւրինը չէր փնտռեր երբէք. գիտէր ու կը տեսնէր թէ ուրիշներ, փախստական եղնիկը հալածելու ատեն, յանկարծ վազքերնին կը դադրեցնէին, մեղմիկ մը սուլելով. ու խեղճ միամիտ անասունը կանգ կ'առնէր ընդօստ, գլուխը ետին դարձնելով իւրը այդ անուշ կոչին, ու նոյն հետայն գնտակահար գետին կը գլորէր. ու մինչև իսկ վարազը, երբ կը լսէր որսորդին բարձրաձայն աղաղակը, հո՛ւբ, հո՛ւբ, հո՛ւբ, զարմացած կը կենար, իր պանդոյր իմացականութեանը մէջ կարծես հասկնալ ուզելով այդ ձայնին նշանակութիւնը, չգիտնալով թէ այդ մէկ վայրկենի դադարը իր մահն էր: Չէ, Ակոբին դործը չէր առիկա. պէտք էր որ իր ճապուկ սրունքներուն բոլոր ուժովը սրանար երէին ետեւէն, ու այդ խօլարշաւ վաղըին մէջ, իր գնտակը երթար մխուէր վարազին աչքին կամ ճիշտ արտին վրայ:

Իր գեղին պահապանն էր նաև: Ինքն էր որ գիշերային պահնորդ խմբին գլուխը կ'անցնէր յաճախ: Երբ դիւղացիները իմանային թէ Թորոսենց Ակոբը գեղին շուրջը ման կուգար գիշերը, հանդարտ ու անխռով բուն

մը կը քնանային: Չէ՞ մի որ շատ մը գէպքեր կ'արդարացնէին իրենց վստահութիւնը այդ քաջարի տղուն վրայ: Որուն մտքէն ելած էր մանաւանդ եկեղեցիին գէպքը, որ պարծանքով կը պատմուէր միշտ:

Գիւղացիները ժամանակէ մը ի վեր զարմանքով կը տեսնէին թէ իրենց եկեղեցիին պարտէզին եգիպտացորենները, որոնք դպրոցին հասոյթներէն մին կը կազմեն, օրէ օր կը պակսէին: Իրողութիւնը Ակոբի ականջը հասած էր: Ձայն հանած չէր. բայց նոյն իրիկունը դարանակալ կը սպասէր պարտէզին մէջ հաստ ծառի տակ: Կէս գիշերը անցած, երկու գաղթական թուրք գաղտագողի պարտէզը կը մտնեն ձի մը քշելով, կը կտրեն եգիպտացորենները, պարկերով ձիուն վրայ կը բեռցնեն ու կը պատրաստուին մեկնելու, երբ Ակոբ պահուած տեղէն ելլելով հրացանը ուղղած և գողերէն մէկուն ականջը թուցուցած էր. վիրաւորը, ընկերոջը հետ, հոն թողած իրենց ձին, սրարշաւ փախած էր և անգամ մըն ալ երևան ելած չէր, իբր գող բռնուելու վախէն: Ակոբ ձին ծախած էր գիւղին մէջ և գումարը եկեղեցիին յանձնած՝ արդէն զողջուած եգիպտացորեններուն իբր փոխարինութիւն:

Եթէ գեղացիներուն մէջ մէկը կար որ Ակոբէն գոհ չէր, ան ալ իր ընտանիքն էր, իր ծերունի հայրն ու մայրը մանաւանդ: Ամեն վայրկեան դողի մէջ թէ իրենց զաւկին գլխուն փորձանք մը չհասնի, ամբողջ կեանքերնին սիրտ-հատնում մըն էր: Ամեն խրատ, ամեն պաղատանք անօգուտ կը մնային: Թորոսենց հաճի Արթին աղան ու կինը վերջապէս խորհուրդ մը յղացան իրենց զաւկին անզուսպ եռանդը մարելու. որոշեցին զանի ամուսնացնել: Ակոբ քսանըհինգ տարեկան եղած էր, և ամուսնութիւնը մտքէն չէր անցուցած տակաւին: Իր վայրի արուի ազատ ու աստանդական կեանքին մէջ, երբէք յուզմամբ չէր նայած գիւղացի աղջկան մը շիկ-նոտ այտերուն:

Եւ սակայն, չհակառակեցաւ հօրը մօրը պաղատանքին, ու ամուսնացաւ համեստ աղւոր աղջկան մը հետ:

Միայն թէ հաճի Արթինի հաշիւները սխալ ելան: Չորս հինգ ամիս չանցած, Ակոբ նորէն դարձած էր իր առջի կեանքին, ժամանակը բաժնելով լեռներուն ու անտառին մէջտեղ, հազիւ մէկ քանի ժամ գողնալով անոնցմէ՝ իր ընտանեկան յարկին համար:

Ան ատեն էր որ հաճի Արթին մտածեց թէ մեծ չարիքներուն մեծ դարմաններ պէտք են: Ուրիշ միջոց չի կար զաւակը կարգի բերելու, բայց եթէ քահանայ ընել զանի: Ճիշդ այդ միջոցները գեղին տէրտէրը գործէ կը քաշուէր խոր ծերութեան պատճառաւ, ու նահանգին Առաջնորդ Սրբազանը հովուական պտոյտի մը մէջ գիւղն էր եկած ու Հաճի Արթինի տունը իջած:

Ու իրիկուն մը, Սրբազանին ներկայութեանը, Հաճի Արթին ու կինը իրենց զաւկին օտքը ինկան, լալագին աղերսելով որ քահանայ ձեռնադրուի, մինչ Սրբազանը հայրական յորդորներով նոյն խրատը կուտար: Սրտի դպչող մաքառում մը եղաւ ասիկա, որ ժամերով տևեց, և, կատաղի մերթումներէ ետքը, Ակոբ ուրիշ բան չգտաւ ընելիք բայց եթէ տղու մը պէս լալ: Այդ լացը իր պարտութիւնն էր:

Երեք ամիս ետքը, իր հովուական պտոյտէն դարձին, Սրբազանը ձեռնադրեց զանի հանդիսաւոր կերպով: Այն վայրկեանին ուր նորընծան իր ուխտերը կը կատարէր, Սրբազանը անոր ականջն ի վայր ծռեցաւ և ըսաւ.

— Ուխտ ըրէ որ ան ձեռքդ հրացան չառնես:

Նորընծան գլուխը վեր առաւ, անբացատրելի նայուածքով մը նայեցաւ հօրը որ եպիսկոպոսին մօտ կանգնած էր, ու տկար ձայնով մը,

— Կ'ուխտեմ, Սրբազան, ըսաւ:

Ու աչքերը լեցան:

Կնոջ ընել չկրցածը՝ եկեղեցին ըրաւ: Տ. Մեսրոպ

բահանան հանդարտ մարդ մըն էր հիմակ, անձայն անշշուկ: Իր տենդոտ գործունէութեան յաջորդող այդ անդորրութիւնը տեսակ մը թմրութեան մէջ խորասուզած էր զինքը: Առջի զուարթ մարդը չէր. ժամերով կը նստէր լուռ ու տրտում, գիտելով գիւղին շրջակայ լեռներն ու անտառները, որոնք երկնքին տակ կը փռէին իրենց յաւիտենական անփոփոխ գեղեցկութիւնը, ազատ, անզգայ ու անկարեկից: Հետզհետէ կը նիհարնար. խաղաղ կեանքը կը հատցնէր զինքը: Իր ներքին էութիւնը յաճախ կ'ապստամբէր, ու տունէն դուրս, եկեղեցիէն դուրս, գիւղէն դուրս նետուելու խենդ գաղափարներ կ'ունենար, առջի ամիսները մանաւանդ. և սակայն հանդիտաւոր վայրկենի մը մէջ իր ըրած ուխտը կը կասեցնէր զինքը և ձեռքերն ու ոտքերը կը կըսուէր: Այդ ուխտը, իր սրտին գիւղական անխառն սրբութեանը մէջ, իր հաւատալիքին մէկ մասը կը կազմէր, աննիւթ ու գերբնական բան մը, ահաւոր ու անողոր, որ իր վերացականութեամբը կ'ընկճէր զինքը: Ու նայուածքը ցաւազին կերպով կը դարձնէր իր սիրական հրացանին, որ պատին վրայ կը ժանգոտէր հիմա:

Քիչ քիչ, առջի ընդվզումներն ալ չունեցաւ: Իր բազդին համակերպեցաւ, և անվեհեր որսորդէն ու խաչախնդին՝ տխուր ու աննշան մարդ մը մնաց, որ կնունք կ'ընէր ու մեռել կը թաղէր:

Երեք տարի ետքը, Առաջնորդ Սրբազանը նորէն հովուական պտոյտի ելած էր ու Հաճի Արթինի տունը իջած: Այն իրիկունը մեծ կոչունք կար տանը մէջ ի պատիւ Սրբազանին: Տ. Մեսրոպ կարևոր գործի մը համեմատ մերձակայ գիւղ մը գացած էր և աճապարանքով ետ կը դառնար՝ իրիկուան պատրաստութիւններուն հսկելու: Անտառէն կ'անցնէր՝ երբ կանգ առաւ հրացանի բոմբիւններ լսելով. քիչ ետքը նշմարեց գիւղացի մը որ որսի ելած էր, բայց անվարժ ու անճարտար, գնտակները պարապը կ'երթային առանց թռչուն

մը գետին ձգելու: Տէրտէրը մէկ-երկու վայրկեան դիտեց. կուրծքը կ'ըլլէր կ'իջնէր փրօցի մը պէս. խուլ պաքար մը կը մղուէր իր ներսիդին. յետոյ, մէկէն, յիմարի մը պէս, իր փիղոնին քղանցքները ժողվեց մէջքը խոթեց, վազեց և հրացանը գեղացիին ձեռքէն յափշտակելով, ուսին դրաւ, նշան առաւ, պարպեց և տատրակ մը գետին գլորեցաւ: Տէրտէրը ալ ինքզինքին տէրը չէր. և, իրարու ետեւէ, տասներկու անգամ կրակ ըրաւ, ու տասներկու տատրակ պառկեցուց: Երբ ալ ինքզինքը գտաւ, երբ իր օտքի ելած բնազդները հանդարտեցան իրենց յագուրդին մէջ, ան ատեն միայն մտածեց իր ըրածին ահաւորութեանը, ու տատրակները ժողվելով, տուն դարձաւ գլխիկոր:

Տունը բան մը չըսաւ սակայն: Ինք իր ձեռքով մաքրեց թռչունները, բրինձի վրայ ձգեց ու փուռը ղրկեց, պատուիրելով որ գիշերուան ժամը մէկին բերեն:

Իրիկունը, սեղանին վրայ, երբ մեծ ափսէի մը մէջ, տատրակները բերուեցան՝ տակաւին ծխաշունչ, կարմրած բրինձին վրայ, Սրբազանը թեւերը սոթթեց, և,

— Հը՛, առ պատուական բան կ'երեւայ կոր, հը՛, մուտաց անյագ նայուածքով մը, լեզուն բերնին մէջ չաղեցնելով և թուրք կլլելով:

Եւ իրօք, երբ Սրբազանը մէկ քանի պատառով կուլ տուաւ ամբողջ թռչուն մը, գովասանական բառերը վերջ չգտան:

— Օ՛ֆ, պատուական, պատուական: Եղի պէս վար կ'երթայ կոր: Ես դեռ ասանկ համով կերակուր կերած չունէի: Տէրտէր, գիտցած ըլլաս, վաղն իրիկուն նորէն կ'ուզեմ: Զուրցէ բռնողին:

— Ծառայ եմ, Սրբազան. ձենէ հրաման կ'ուզէ միշտակ:

— Ծօ, խուլան խուլան իզիմ, ուղածին չափ թող բռնէ: Ըսէ նայիմ ո՞վ է:

— Ձեր խոնարհ ծառան, Սրբազան:

— Ծօ վնյ թշուառական, դո՛ւն ես: Է՛յ, ինչ ընենք,

սլ մէյ մը ըսած գտնուեցայ, ուխտէդ կ'ազատեմ քեզի: Բայց ասկից ետքը պատուական կտոր մը զարնելու ըլլաս նէ Առաջնորդարան ղրկելու չմոռնաս:

Ու երկրորդ տատրակ մը քաշեց առջին:

Հետեւեալ օրը, մուլթն ի լուսուն, Տ. Մեսրոպ անտառն էր, հրացանը կռնակը, իր նախկին ընկերներէն մէկ քանիին հետ: Նոր մարդ մը եղած էր, երեսը կարմըրած, աչքերը վառ, հասակը ուղիղ: Ծշտիւ այդ պահուն, եղնիկ մը երեցաւ հեռուէն ծառերուն ետին, և սկսաւ սրարշաւ փախչիլ. տէրտէրը հրացանը ուղղեց, կրակ ըրաւ, և անասունը գետին փռեց: Սն առնաւ ուրախութեան յիմարական աղաղակ մը արձակեց որ լեռներուն մէջ արձագանք գտաւ, ու սկսաւ դողդալով պագնել իր հրացանին բունը, փողը, բլթակը. ու իր խօլական հրճուանքին չկրնալով ատով յագեցում տալ, ափ մը վառօդ առաւ և սկսաւ ուտել, ձեռքէն թափ-թըփելով, պեխերուն ու մօրուքին մէջ խառնուելով, մինչ արցունքի լայն կաթիլներ կուգային խառնուել փոշիին հետ և իր բերնին վրայ, իր ունդերուն բոլորտիքը, սև խմոր մը շաղուել:

ԼԵՒՈՆ ԲՍՇԱԼԵԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՆԵՐՔՈՂ

(Նեկրասով)

Բարի գործեր են կեանքդ զարգարում,
Նոցա չի հասնի ոչ ոք իւր գործով.
Եւ—օհ, երկինքն եմ ես վրկայ բերում,
Որ քեզ յարգում եմ խորին յարգանքով...

Դու ճաննին անգամ չես հասցնի չարիք,
Պատաստ ես օգնել ե՛ւ չարագործին.
Եւ չե՛ն գողնովի քո անբաւ բարիք,
Զե՛ս զըրկած անտէր այրիին, որբին:

Որպէս զի գործերդ երթան աշողակ,
Զե՛ս ձրգտում «հրգօր մարդու» խնամութեան,
Եւ ծուռ մըսով չես նորա հետ մենակ
Թողնում քո հասուն, սիրուն աղջրկան:

Զե՛ս զարեւմ երբեք դու անուս, կոպիս
Ռամկական դասի անմաքուր տեսից,
Եւ մեծամօրուս ազգակիցներիդ
Բռունցքով չե՛ս քրեւում քո դրօշն շէմփից:

Զե՛մ հարցնիլ—ո՛ւսկից եւ ե՞րբ ձեռք բերար
Այդ բոլորն, ինչ որ դու ունես հիմա.

Գիտեմ, քո ազնիւ գործերի համար—
Ողջը երկնից է թափուել քո վերայ...

Բարի գործեր են կեանքդ զարդարում,
Նոցա չի հասնի ոչ ոք իւր գործով.
Եւ—օհ, երկինքն եմ ես վըկայ բերում,
Որ քեզ յարգում եմ խորին յարգանքով...

Ա. ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

«ՀՈՎԱՆԱԽՈՐՈՂ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ...»

Յիկ. Օլիվ Շրէյմերի *)

Մի սխալմունք էր այդ, թէ ոչ:
(Բալֆ Բլրօն)

Սենեակի մի անկիւնում, գրասեղանի առաջ նստած էր մի կին:

Նրա յետևում վառուում էր կրակը ուրախ փայլով:

Ներս մտաւ ծառան և յանձնեց նրան մի տոմսակ:

—Ասացէք որ զբաղուած եմ և ոչ ոքի չեմ կարող ընդունել: Մինչև ժամը երկուսը պիտի անպատճառ վերջացնեմ այս յօդուածը:

Ծառան դուրս գնաց, բայց չուտով կրկին վերադարձաւ. այցելուն, որ մի երիտասարդ կին էր, ասում էր որ միայն մի բոպէ պիտի խանգարէ և կ'ուզէր անպատճառ տեսակցուել հետը մի կարևոր գործի համար:

Կինը բարձրացաւ տեղից.

—Ասացէք տղին որ սպասէ, իսկ տիկնոջ ներս հրաւիրեցէք:

Ներս մտաւ մի երիտասարդ կին, մետաքսեայ հագուստով և մինչև ոտները հասնող վերարկուով: Նա բարձրահասակ էր, քնքոյշ ու բարակ կազմուածքով և չիկահեր:

—Ես գիտէի, որ չէք մերժի. ես այնքան ուզում էի տեսնել ձեզ:

Կինը առաջարկեց նրան մի աթոռ կրակի մօտ:

—Կարող եմ հանել ձեր վերարկուն, սենեակը տաք է:

—Ախ, ես այնքան ուզում էի տեսնել ձեզ: Դուք միակ անձնաւորութիւնն էք, որ կարող է օգնել ինձ: Ես գիտեմ, դուք այնքան վեհանձն ու բարի էք դէպի ուրիշ կանայք:

Նա նստեց: Նրա խոշոր և կապոյտ աչքերը լքցուած էին

*) Հեղինակի մասին տե՛ս „Մուրճ“, № 11 եր. 250:

արտասուքով: Նա անգիտակցօրէն հանում էր իր փոքրիկ ձեռնոցները:

—Դուք ճանաչում էք պարոն ...ին (նա ասայ մի հանրածանօթ պարոնի անուն):—Ես գիտեմ, դուք յաճախ հանդիպում էք նրան ձեր գործում: Ես ուզում եմ, որ դուք ինձ համար մի բան անէք:

Կինը կանգնած վառարանի առաջ նայում էր դէպի նրան:

—Ես չեմ կարող ասել այդ ոչ հօրս, ոչ մօրս, ոչ ոքի, բացի ձեզնից, չը նայելով որ ես ձեզ հետ համարեա ծանօթ չեմ: Անցեալ ամառ նա եկաւ մեզ մօտ և մի ամիս ապրեց մեզ հետ: Ես սկսեցի անտարբեր չը լինել դէպի նա: Չը գիտեմ, նա սիրում էր ինձ թէ ոչ, գիտեմ, որ նա սիրում էր իմ երգելս և մենք յաճախ գնում էինք միասին ձիով զբօսնելու, ես սիրում էի նրան աւելի քան ուրիշ տղամարդկանց, որոնց ես երբեիցէ հանդիպել եմ կեանքումս: Օ, գիտէք, սխալ է որ ասում են, իրր թէ կինը կարող է սիրել տղամարդուն միայն այն դէպքում, երբ սիրում է նրանից: Երբ քաղաք տեղափոխուեցինք, մենք հրաւիրեցինք նրան, բայց նա ոչ մի անգամ չեկաւ մեզ այցելելու: Գուցէ ուրիշները նրան մի վատ բան են ասել իմ մասին: Դուք ճանաչում էք և միշտ տեսնում էք նրան. արդեօք չէիք կարող մի բան անել կամ խօսել ինձ համար:—Նա նայում էր վեր, գունատ չրթունքները կիսաբաց:—Երբեմն թըւում է ինձ, որ խելագար եմ... Օ, հրքան սարսափելի բան է կին լինելը...

Կինը նայում էր դէպի նրան:

«Այժմ, լսում եմ, նա սիրում է մէկ ուրիշին. ես չը գիտեմ ով է այդ, բայց ասում են, նա շատ ճարտար է և խելացի, և նոյնպէս գրում է: Օ, այդ սոսկալի է, ես չեմ կարող տանել այդ...»

Կինը յենուեց վառարանին և բռնեց ձախտը. նա նայում էր կրակին. յետոյ նա դարձաւ դէպի երիտասարդ կինը, նայեց նրան և արտասանեց. «Այո, սարսափելի բան է կին լինելը»:—Նա լռեց: Մի քիչ անցած նա ասաց համարեա դժուարութեամբ. «Վստահ էք դուք արդեօք, որ սիրում էք նրան: Վստահ էք, որ ձեզ մօտ այդ ան զգացումը չէ, որը տածում է մի ջահէլ աղջիկ դէպի մի հասակաւոր տղամարդ, որը բարի հոչակ ունի և որի մասին խօսում են»:

—Ես խելագարուածի պէս եմ եղել. ես չաբաթներով չեմ քնել: Նա այնպիսի ոյժով տրորում ու սեղմում էր իր փոքրիկ

ձեռները, որ քարեղէններով զարդարուած մատանիները պիտի կտրէին նրա մարմինը:

«Նա ամեն բան է ինձ համար. բայց նրանից ինձ համար ոչինչ գոյութիւն չունի աշխարհում: Դուք, որ այնքան վեհ էք, ուժեղ և ճարտար, որ մտածում էք միայն ձեր գործի վրայ և նայում էք տղամարդկանց միայն ինչպէս ձեր ընկերների վրայ, դուք չէք կարող հասկանալ թէ ինչ է նշանակում, երբ մէկի համար մի հատիկ անձնաւորութիւնը կազմում է նրա ամբողջ աշխարհը»:

—Եւ ինչ էք ցանկանում որ ես անեմ ձեզ համար:

—Ա՛խ, ես չը գիտեմ,—նա նայեց վեր,—կի՛նը գիտէ թէ ինչ կարող է նա անել: Չասէք նրան, որ ես սիրում եմ—Նա կրկին վեր նայեց.—Որեւէ մի բան ասացէք: Օ՛, սարսափելի բան է կին լինելը: Ես ոչինչ չը գիտեմ, և ոչինչ չեմ կարող ասել: Դուք չը պիտի ուղղակի ասէք, որ ես սիրում եմ նրան, այնպէս չէ. այդ մի բան է, որի համար տղամարդիկ ատում են կանանց:

—Եթէ ես նրա հետ խօսեմ, ես պիտի բաց խօսեմ. նա իմ ընկերս է. ես չեմ կարող նրա հետ ծածկամտութեամբ վարուել. ես նրա հետ երբէք այդպէս չեմ վարուել իմ մասնաւոր գործերում:

Նա մի շարժում արաւ վառարանից հեռանալու համար, բայց յետոյ դարձաւ և ասաց.

—Մտածել էք դուք արդեօք, թէ ինչ է այն սէրը, որը ենթադրում է ամուսնութիւն. ինչ է այն երկար-երկար կեանքը միասին, դուրկ տարածութիւնից և բովանդակից, այն առօրեականութիւնը, երբ պիտի ապրէք միշտ դէմ առ դէմ, նայէք և տեսնէք իրար հոգիները—ձեր սեփական հոգու պարզութեամբ... Արդեօք, դուք իսկապէս հասել էք այն հայեացքին, որ ամուսնութեան նպատակն է՝ աւելի ուժեղացնել տղամարդուն ու կնոջ, քան նրանք էին առաջ. և գիտակցում էք, որ ձեզ այդ նպատակից չեղուած և ձեր քայլը մի սխալմունք պիտի նկատէք, եթէ մի օր, ծերութեան հասակում, մարդ ու կին նստած կրակի առաջ, չը կարողանաք հանգիստ սրտով ասել. «Որովհետեւ մենք անցանք ձեռք-ձեռքի տուած, կեանքը մեզ համար աւելի առաքինի, ազատ և քաղցր էր, քան թէ կը լինէր, եթէ մենք անցնէինք երկուսս էլ առանձին»:

Արդեօք նրա մասին ունեցած ձեր հոգացողութիւնը հերիք է, որպէս զի դուք ապրէք նրա համար ոչ միայն վաղը, այլ և այն ժամանակ, երբ նա մի ծեր ու թառամած տղամարդ է և դուք մի

ծեր ու թառամած կին: Ընդունակ էք ներել նրան իր մեղքերը և թուլութիւնները, եթէ նրանք նոյն իսկ խորը վիրաւորեն ձեզ: Եթէ նա դառնար մի անվերջ տրանջող հիւսնդ և քսան տարի մնար պառկած, արդեօք ընդունակ կը լինէիք դուք պահպանելու ու խնամելու նրան այդ ամբողջ ժամանակ այնպէս, ինչպէս մի մարդ կը խնամէր իր զաւակին...

—Օ՛ր, ես նրան շատ եմ սիրում: Ես ուրախութեամբ կը մտնէի, եթէ միայն իմանայի, որ նա սիրում է ինձ աւելի, քան որեւէ բան աշխարհքում:

Կինը կանգնած նայում էր դէպի նրան:

—Չէք հարցրի՞լ ձեզնից երբէք, թէ, արդեօք, չէ՞ր երջանկային նրան այն միւս կինը գուցէ նոյնչափ, որչափ և դուք,— հարցրեց նա հանդարտութեամբ:

—Օ՛հ, ո՛չ մի կին երբէք չի կարող լինել նրա համար մին, ինչ որ ես կը լինէի: Ես կ'ուզենայի ապրել նրա համար: Նա ինձ է պատկանում... Ա՛խ, ինչքան սարսափելի բան է կին լինելը, ընդունակ չը լինել մի բան անելու, մի բան ասելու:

Կինը գրեց ձեռքը նրա ուսի վրայ. երիտասարդ կինը նայեց վեր նրա գէմքին. հասակաւոր կինը հեռացաւ նրանից, կանգնեց ու սկսեց նայել կրակին: Սենեակում տիւրեց խորին լռութիւն. լսում էր միայն գրասեղանի վրայից ժամացոյցի տիկ-տակը:

Կինը ասաց.

—Մի բան կայ միայն, որ կարող եմ անել ձեզ համար. չը գիտեմ նա ինչքան ձեզ կ'օգնէ, բայց ես այդ կ'անեմ: Նա գնաց մի կողմ:

—Օ՛ր, դուք այնքան վեհ էք և բարի, այնքան սիրուն, այնքան տարբեր ուրիշ կանանցից, որոնք միայն իրանց մասին են մտածում: Շատ չնորհակալ եմ. ես գիտեմ, ես կարող եմ վրստահ լինել ձեր վրայ: Ես չէի կարող այդ ասել նոյն իսկ մօրս, ո՛չ ռբին բացի ձեզնից:

—Այժմ դուք պիտի գնաք, սիրելիս, ես պիտի վերջացնեմ աշխատանքս:

Երիտասարդ կինը գրկեց նրան.—Օ՛ր, դուք այնքան սիրուն էք, այնքան բարի էք:

Մետաքսեայ հագուստները և մորթեայ վերարկուն դուրս խշխշացին սենեակից: Կինը սկսեց քայլել սենեակում. վերջը աւելի ու աւելի արագ. նրա ճակատի վրայ երևացին քրտնքի կաթիլներ: Նա մօտեցաւ դրասեղանին. այնտեղ ընկած էր մի հասարակ թղթեայ կտոր, որի վրայ գրուած էր տղամարդու և դժուար կարդացող ձեռով հետեհալը. «Կարո՞ղ եմ այսօր կէս-

օրից յետոյ գալ ձեր տեսութեանը՝ Դրա մօտ ընկած էր և մի ծրար՝ փակած և հասցէն վրան գրած:

Կինը բացեց վերջինս. այնտեղ գրուած էր. «Այն, խնդրեմ, եկէք»: Նա պատուեց այդ, մի ուրիշ թուղթ առաւ և գրեց. «Ո՛չ, ես ազատ չեմ»:—Նա փակեց այդ ծրարում, և հասցէն գրեց. յետոյ ծալեց ձեռագիրը, կանչեց ծառային և ասաց. «Տուէք այդ տղային. թող ասէ իր պարոնին, որ յօդուածը կիսատ է և որ պիտի նշանակեն «չարունակելի»». վերջը վաղը կ'ուղարկեմ: № 20-ի մօտով անցնելիս, որ ճանապարհի վրայ է, թող այդ տոմսակն էլ յանձնէ այնտեղ:

Ծառան դուրս գնաց: Կինը սկսեց կրկին քայլել, գլուխը բռնած ձեռներով:

Երկու ամիս անցած այդ օրից հասակաւոր կինը կանգնած էր վառարանի առաջ: Դուռը յանկարծ բացուեց և ներս մտաւ երիտասարդ կինը:

—Ես անպատճառ պիտի ձեզ տեսնէի. այլ ես չը կարողացայ համբերել: Դուք լսեցիք. նա այսօր պատկոււմ է: Օ՛, կարծում էք ճիշտ է այդ լուրը: Օ՛, օգնեցէք ինձ, նա տարածեց ձեռները:

—Նստեցէք: Այն, այդ բոլորովին ճիշտ է:

—Օ՛, այդ ստորագրելի է. և ես ոչինչ չը գիտէի... Դուք նրան ասել էք որ և է բան իմ մասին. —նա բռնեց կնոջ ձեռները:

—Այն օրից յետոյ, երբ դուք այստեղ էիք, ես այլ ես ոչ մի անգամ չեմ տեսել նրան, այնպէս որ ոչինչ չէի կարող ասել. սակայն ես արի ճշն, ինչ որ կարող էի, —նա կանգնած էր և նայում էր հանգարտութեամբ կրակին:

—Եւ ասում են, որ օրիորդը դեռ կատարեալ երեխայ է, միայն 18 տարեկան. և ասում են, որ մինչև առաջարկութիւն անելը հաղիւ երեք անգամ է տեսել նրան: Կարծում էք որ այդ ճիշտ է:

—Այն, այդ ճիշտ է:

—Նա չի կարող սիրել այդ օրիորդին: Ասում են, որ նա ամուսնանում է միայն օրիորդի անուան և փողի վրայ:

Կինը հանգարտութեամբ դարձաւ նրան.

—Ի՞նչ իրաւունք ունիք դուք այդ ասելու: Ո՛չ ոք, բացի ինձնից չէ ճանաչում նրան: Ի՞նչ կարիք ունի նա որեւէ մէկի անուան կամ կարողութեան, երբ ինքը աւելի է, քան այդ բոլորը միասին: Կարող է պատահել որ նա հիասթափուած է աւելի հասակաւոր կանանց վերաբերմամբ և այժմ, իրան վարձատրելու համար, դարձել է գէպի մի աւելի մատաղ էակ, որը այնպէս սիրուն է և թաւմ, որ իւրաքանչիւր մի աղսմարդ կը սիրէր

Նրան. նա մի ընտանիքից է, որը յայտնի է իր կրթութեամբ. և եթէ նա ընտելանայ իր ամուսնուն, կարող է երջանկացնել նրան աւելի, քան այդ կ'անէր մի որեւէ ուրիշ կին:

—Օհ, բայց ես չեմ կարող տանել այդ, չեմ կարող... Նա նստեց. այդ օրիորդը պիտի լինի նրա կինը և նրա զաւակներ ի մայրը:

—Այո:

Հասակաւոր կինը մի արագ շարժում արաւ. «Ո՛վ սիրում է մանուկներին, թող առնէ նրանց իր ծոցը և կերակրէ նրանց, նոյն իսկ եթէ նրանք ուրիշի են»: Նա անհանգիստ շարժումներ էր անում:

—Օհ, հէ, ես չէի կարող տանել այն կնոջ երեխային... երբ ես մտածում եմ նրա մասին, քիչ է մնում որ խեղագարուեմ ձեռներս սառչում են և մահա եմ զգում: Օհ, դուք միայն նրա ընկերն էիք, դուք չէք կարող հասկանալ...—Հասակաւոր կինը ասաց արագութեամբ և քնքուշութեամբ. «Թիթէ դուք գոնեա մի քիչ քնքուշութիւն էլ չէք զգում դէպի այն կինը, որը պատրաստուում է լինելու նրա ամուսինը, նրա զաւակների մայրը: Ես կը փափագէի գրկել ու համբուրել նրան գէթ մի անգամ, եթէ միայն նա թոյլատրէր. նա այնքան սիրուն է, ասում են»:

—Օհ, ես երբեք չէի կարող տեսնել, տանել նրան. այդ ինձ կը սպանէր. և նրանք այնպէս երջանիկ են այսօր...

—Դուք չէք ցանկանում, որ նա երջանիկ լինի,—հասակաւոր կինը նայեց դէպի նրան.—դուք առհասարակ երբեք չէք սիրել նրան:

Երիտասարդ կինը ծածկել էր դէմքը ձեռներով և լալիս էր.

—Օհ, որքան սարսափելի և մռայլ է այդ, և ես տարուց տարի պիտի ապրեմ այդ տանջող ցաւը սրտումս... Ա՛խ, եթէ կարողանայի միայն մեռնել...

Հասակաւոր կինը կանգնած նայում էր կրակին. նա հանդարտութեամբ և իւրաքանչիւր բառը չափելով ասաց. «Կեանքում լինում են բոպէսներ, երբ ամեն ինչ մռայլ է երևում մարդուս, երբ մարդ կորցնում է խելքը, շուարում է և ոչինչ բացի մահից չէ տեսնում. սակայն երբ մարդ համբերում է, երկար երկար տարիներից յետոյ խաղաղութիւնը կրկին վերադառնում է. գուցէ մենք չստենք որ այդ լաւ է, բայց մենք գոհ ենք լինում և հաշտուում ենք անցեալի հետ: Կռիւր արդէն վերջացած է լինում: Այդ օրը կարող է և ձեզ համար գալ, և գուցէ աւելի կանուխ, քան ինքներդ էք սպասում:

Նա խօսում էր դժուարութեամբ և կամայ:

—Ո՛հ, այդ օրը երբեք չի կարող գալ ինձ համար. եթէ ես մի անգամ սիրեցի մի բան, ես կը սիրեմ այդ արդէն ընդ միշտ. ես չեմ կարող երբեք մոռանալ այդ:

—Կեանքի միակ նպատակը սէրը չէ. շատ բաներ կան, որոնց համար հարկաւոր է և պիտի ապրել:

—Օ՛, այդ ձեզ համար. ինձ համար սէրը ամեն ինչ է:

—Այժմ, սիրելիս, դուք պիտի գնաք:

Երիտասարդ կիներ բարձրացաւ տեղից:

—Այնքան մխիթարուեցայ ձեզ հետ խօսալով: Ինձ թւում է, որ պիտի սպանէի ինձ, եթէ ձեզ մօտ եկած չը լինէի. դուք ինձ աջնպէս օգնում էք. ես միշտ երախտագէտ կը մնամ դէպի ձեզ:

Հասակաւոր կիներ բռնեց նրա ձեռքը.

—Ես կը ցանկանայի մի բան միայն խնայել ձեզնից:

—Ի՞նչ:

—Ես չեմ կարող ձեզ պարզ բացատրել այդ. դուք չէք հասկանայ: Կան կեանքում բաներ, որոնք ընդունակ են մարդու համար ստեղծելու աւելի սարսափելի բոլորներ, քան սիրածից զրկուելը: Երեակայեցէք որ դուք երբ և իցէ երազել էք մի կեանքի մասին—միևնոյնն է՝ ինչպիսի կեանք էլ լինի այդ—և ճիգեր էք անում իրականացնելու նրան, բայց այդ չի յաջողում ձեզ. այդ ժամանակ մի ինչ որ ձայն, որին դուք վաղուց սպանել էք ձեր սրտում, կրկին արթնանում է և աղաղակում. «Թող իւրաքանչիւրը իր խաղը խաղայ—և ոչ ոք հոգ չանի իր մերձաւորի համար. իւրաքանչիւրը իր համար»: Դուք սկսում էք կասկածանքով վերաբերուել դէպի այն ամենը, ինչի համար դուք ապրել էք և թւում է ձեզ, որ գետինը փախչում է ձեր ոտների տակից...—Նա կանգ առաւ. «ահա մի այդպիսի բոլորում եմ գտնում ես այժմ. և եթէ դուք ինձ խոստանաք, որ դուք նոյնպէս կ'օգնէք մի որեւէ ուրիշ կնոջ, որը գուցէ երբ և իցէ գայ ձեզ մօտ ձեր օգնութիւնը փնտռելու... ես կարծում եմ, որ այդ կ'օգնէ ինձ: Ես կարծում եմ, որ այդ կ'օգնէր ինձ պահպանելու իմ հաւատս և իմ դաւանանքներս:

—Օ՛, ես ամենը կ'անեմ, ինչ որ դուք խնդրում էք. դուք այնքան վեհ էք և բարի:

—Օ՛, վեհ և բարի. Եթէ միայն գիտենայիք: Այժմ գնացէք, սիրելիս:

—Ես չը խանդարեցի ձեզ, չէ:

—Ո՛հ, ես չէի աշխատում: Գնաք բարեւ, սիրելիս:

Երիտասարդ կիներ գնաց, իսկ հասակաւորը մի ամբողջ առաջ ընկաւ ծնկների վրայ և սկսեց աջնպէս հեկեկալ, ինչպէս

Դեկտեմբեր, 1901.

հեկեկում է փոքրիկ երեխան, որին ծեծել են, բայց որը չէ համարձակում աղաղակել բարձր ձայնով:

Անցաւ մի տարի: Կրկին վաղ գարուն էր:

Կինը նստած էր իր դրասեղանի առաջ և գրում էր:

Նրա յետևում վառւում էր կրակը ուրախ փայլով:

Նա գրում էր մի առաջնորդող յօդուած աղատ առևտուրի և դանադան երկրներում հովանաւորող քաղաքականութեան սկզբունքները ընդունելու պատճառների մասին: Նա գրում էր արագութեամբ: Ներսէմտաւ ծառան և դրեց սեղանի վրայ մի թուփ նամակներ:

— Ասացէք տղային, որ 15 բոպէից յետոյ կը տամ:

Նա շարունակում էր գրել, յանկարծ նամակներից մէկը գրաւեց նրա հայեացքը. նա մի կողմ դրեց գրիչը և բացեց. այդ նամակի բովանդակութիւնը հետեւեալն էր.

«Թանկագին բարեկամ,

«Գրում եմ ձեզ, որովհետև պիտեմ, որ պիտի ուրախանաք լսելով իմ երջանկութեանս մասին: Յիշում էք ինչպէս այն օրը, կրակի առաջ, ինձ ասում էիք որ սպասեմ, և որ երկար-երկար տաբիններից յետոյ ես կը տեսնեմ որ հէնց լաւը այն էր, ինչ որ կատարւում էր: Այդ օրը աւելի շուտով եկաւ, քան մենք սպասում էինք: Անցեալ շաբաթ Հոռոմում ես ամուսնացայ բոլոր տղամարդկանց միջից ամենալաւի և ամենաառաքինի հետ. այժմ մենք միասին Ծլօրենցիայումն ենք: Չէք կարող երեակայել որչափ երջանիկ եմ ես: Ես հիմա եմ տեսնում, որ անցած զգացմունքներս ջահել աղջկայ խելացնոր երազներ էին միայն: Իմ ամուսինս առաջինն է, որին ես իսկապէս սիրում եմ: Նա հասկանում է ու սիրում է ինձ այնպէս, ինչպէս ոչ ոք: Ես չատ գոհ եմ, որ երազներս խորտակուեցին. Աստուած աւելի լաւ բաներ ունէր պահած ինձ համար: Ես այլևս ամենին չեմ ատում այն կնոջ. ես բոլորին սիրում եմ: Ի՞նչպէս էք դուք, սիրելիս: Մենք կը գանք ձեր տեսութեան, իսկոյն երբ վերադառնանք Անգլիա: Ես միշտ մտածում եմ ձեր մասին, որ այնքան բախտաւոր էք ձեր մեծ գործով և ուրիշներին օգնելով: Ես չեմ մտածում այլևս, որ սարսափելի բան է կին լինելը. ընդհակառակը, պրանչելի է...»

«Յուսով եմ, որ դուք նոյնպէս վայելում էք այս հրաշալի գարունը:

Միշտ ձեր երախտագէտ և ձեզ սիրող է...»:

Կինը կարդաց նամակը, բարձրացաւ տեղից և մօտեցաւ կրակին. նա կրկին չը կարդաց նամակը, այլ ձեռքն բռնած

Նրան՝ նայում էր կրակին: Նրա շրթունքները ծռուել էին բերանի անկիւններում: Նա պատռեց նամակը և հանդարտութեամբ հետևում էր մէկը միւսի հետեից կրակի մէջ թռչող թղթի կտորներին: Յետոյ նա մօտեցաւ գրասեղանին և սկսեց գրել. բերանի անկիւններում շրթունքները դեռ ծռուած էին մնում: Բայց մի քիչ անցած նա ձեռքերը դրեց թղթի վրայ և գլուխը յենեց նրանց. նա, կարծես, ննջում էր: Այդ ժամանակ ներս մտաւ ծառան, տղան սպասում էր:

— Ասացէ՛ք Նրան, որ սպասէ 10 րոպէ ևս, — և վերցրեց գրիչը... «Աւստրալիայի կառավարութեան հովանաւորող քաղաքականութիւնը հասկանալի է...». նա կանգ առաւ. «եթէ ի նկատի առնենք այն փաստերը... այն փաստերը...»

Յետոյ նա աւարտեց յօդուածը:

Թարգմ. անգլերէնից Ա. Ն

ԳԵՐՀԱՐՏ ՀԱՌԻՊՏՄԱՆ ԵՒ ՆՐԱ ԳԼԽԱՒՈՐ ԵՐԿԵՐԸ

Die Dichter sind die Thränen der Geschichte,
Die heisse Zeiten mit Begierde schlürfen...

G. Hauptmann

I

Շլեզիայի կուրորտների շարքում մեծ հռչակ էր վայելում Օբերզալցբերունը: Գեղեցիկ է նա իր դիրքով, գրաւիչ է ճոխ բուսականութեամբ: Բնութեան այդ գեղեցիկ վայրում 1862 թ. նոյեմբերի 15-ին ծնունդ էր տեսնում Գերհարտ Հաուպտման *): Նրա հայրը — Ռոբերտ Հաուպտմանը «Zur Preussischen Krone» հիւրանոցի տէրն էր և յայտնի էր իր կարգապահութեամբ, մաքրասիրութեամբ ու ուղղամիտ բնաւորութեամբ: Նրա մայրն էլ ունէր զգայուն սիրտ, զեղուն զգացմունքներ և սէր ու գուր զէպի խեղճերն ու ընկճուածները: Նա ջանասէր էր բառիս բուն նըշանակութեամբ և աշխատում էր զիշեր-ցերեկ, կատարում էր տնային գործերը, օգնում էր ամուսնուն, խնամում էր երեխաներին:

Ահա այդպիսի ծնողների հոգատարութեան տակ մեծացաւ մանուկ Գերհարտը: Նա ունէր իրանից մեծ չորս քոյրեր և 2 եղբայրներ, բայց դրանցից տարբերում էր իր բնաւորութեամբ ու ընդունակութեամբ: Նա ղեռ եօթը տարեկան հասակում իր քոյրերի հետ սկսեց այցելել դիւղական դպրոցը, որի ղեկավարն էր Բրենդել անունով մի ուսուցիչ: Մանկավարժական տաղանդից զուրկ էր այդ ուսուցիչը, բայց գիտէր գրաւել իր սաներին, զիտէր քաղցրացնել նրանց օրերն ու ժամերը: Շատ անգամ նա տանում էր նրանց բացօդեայ զբօսանքի, շատ անգամ

*) Կենսագրական տեղեկութիւնները Հաուպտմանի մասին քաղում ենք հետեւալ աղբիւրներից. 1) P. Schlenther: „G. Hauptmann“, 2) A. Hanstein: „G. Gaupmann“, 3) A. Bartel: „G. H.“ 4) U. Woerner: „G. H.“ 4 5) A. Stern: „Studien zur Litteratur der Gegenwart“.

Թափառում էր նրանց հետ դաշտերում ու անտառներում, սարերում ու ձորերում: Դժբախտաբար այստեղ ոչ միայն ազատ բնութեան գեղգեղանքն էր մատաղ սաներին զբաղեցնողը, ոչ միայն թռչունների քաղցր դայլայլիկը, միջատների միակերպ բզզոցը և ծաղիկների անուշ բուրմունքն էր նրանց մտքին ու սրտին անուշ տուողը, այլ և չոր ու ցամաք լատիներէնն իր քերականական կանոններով: Ուսուցիչը մերթ ընդ մերթ բացատրում էր այս կամ այն կանոնը և ապա կրկնել տալիս: Իսկ փոքրիկ Գերհարտը ատում էր այդ պարսպմունքը: Նրա համար աւելի զրաւիչ էին հայրական գրադարանի բնագիտական ոսկեզօծ գրքերը, քան թէ դպրոցական լեկսիկօնն ու քերականութիւնը: Նա ամենավատ աշակերտներից մէկն էր...

1874 թուականին նրան ուղարկեցին Բրեսլաու՝ եղբայրների մօտ, որպէս զի պատրաստուի և մօնի տեղական բէալական դպրոցը: Սակայն այս տեղափոխութիւնը և այս նոր դպրոցը աւելի վատ ազդեցին Գերհարտի վրայ: Տարիներն անցնում էին միմեանց յետիւց, բայց նա չէր առաջագիմում, դասարանը չէր փոխում: Ուսուցիչները չէին կարողանում թափանցել նրա հոգու մթին խորքը, իսկ ինքը՝ գեղջուկ երեխան չէր հասկանում ուսուցիչներին, չէր ըմբռնում քաղաքային բարդ կեանքը ու յարաբերութիւնները: Դպրոցական ընկերներն էլ ծաղր ու ծանակի առարկայ էին դարձնում նրա վաղաժամ հնորքներն ու վառ երևակայութիւնը:

Նրա մեծ եղբայր կարլը նկատում էր այս ամենը և յուսահատ կերպով մտածում, թէ արդեօք ինչ է լինելու այդ անչնորհք երեխայի վերջը, թէ ինչ է լինելու նրա բաղժն ու վիճակը... Բայց անողոք ճակատապիւրը ինքը վճռեց այդ ծանր հարցը:

Բօքերտ Հաուպտմանի գործերը շատ անաջող էին գնում: Շլեզիայում տիրող ազգային երկպառակութիւնները հետզհետէ սուր կերպարանք էին ստանում: Լեհացի մագնատները այլևս չէին յաճախում Օբերզալցբրունն: Հաղորդակցութեան յարմար և էօան միջոցների չնորհիւ նրանք աւելի հեռաւոր տեղեր էին գնում, գերմանացիներից աւելի հեռու մնալ էին աշխատում: Եւ «Zur Preussischen Krone» հիւրանոցի լայնարձակ դահլիճներն ու սենեակները դատարկ էին մնում: Այդպիսի ճախորդ հանգամանքների պատճառով Հաուպտմանի պարտքերը աւելանում էին, այնպէս որ վերջ ի վերջոյ նա զրկուեց իր ամբողջ ունեցուածքից և դատարկաձեռն հեռացաւ Օբերզալցբրուննից: Նա երկաթուղու կայարանի կապալառուն դարձաւ:

Նիւթական միջոցների սղութեան պատճառով նա ստիպ-

ուած էր դպրոցից հանել Գերհարտին: 1878 թ. ապրիլ ամսին վերջինս հետադարձ Բրեսլաուից, իր հետ վերցնելով ստացած վկայագիրը, որ միսթարական շատ քիչ բան էր պարունակում իր մէջ:

Այստեղ որոշուած էր նրա վարքը—լաւ, աշխատասիրութիւնը—բաւարար, իսկ ընդունակութիւնն ու ուշադրութիւնը—մի հաստիկ միաւորով: Միւս առարկաներից լաւ էր միայն նրկարչութիւնը: Արդեօք ինչ կարող էր դառնալ այդպիսի պատանին:

Նրա դպրոցական տետրակների մէջ կային բազմաթիւ լիբրիկական ոտանաւորներ, որոնց վրայ նշմարուած էր Անդէրսէնի ուժեղ ազդեցութիւնը: Քիչ չէին գրանց մէջ այնպիսի ոտանաւորները, որոնցից բանաստեղծական շնորհք էր բուրում: Գերհարտի եղբայրը—Կարլը կարդում էր այդ տետրակները, այդ վաղաժամ բանաստեղծութիւնները և ինքն իրան մտորում, թէ արդեօք հնարաւոր է, որ տաննհէինդ տարեկան մի պատանի, առանց ընդունակութեան, առանց նոյն իսկ միջնակարգ կրթութեան գրական ասպարէզը մտնի—հեղինակ դառնայ:

Բայց հայրը թոյլ չտուեց, որ ազատութիւնն ու ժամանակը լուծէին այդ հարցը: Նա Գերհարտին իսկոյն ուղարկեց Շտրիգաուեր, որտեղ նրա քննակալը—Շուքերտը կրկու կալուածների կառավարիչ էր: Այստեղ Գերհարտը պիտի օգնէր Շուքերտին և ապրէր նրա տանը, նրա հսկողութեան տակ: Եւ նա մեծ ուրախութեամբ զիմեց դէպի նոր բնակավայրը, որովհետև յոյս ունէր այնտեղ վայելել մաքուր օդ ու լոյս, աղատ կենցաղ ու հանգիստ:

Գերհարտը միանգամայն հասաւ իր նպատակին, գտաւ իր սպասածները և գրանց հետ միասին մայրական խնամք ու հոգացողութիւն ամբողջ ընտանիքի կողմից: Այստեղ էին նրա երկու մօրաքոյրերը, որոնցից մէկը հիանալի երգում էր, իսկ միւսը ածում դաշնամուրի վրայ: Շատ երեկոներ հաւաքւում էր ամբողջ ընտանիքը և ունկնդիր լինում այդ հմայիչ երաժշտութեանը, այդ պրաւիչ երգեցողութեանը: Գերհարտն էլ այդ ժամանակ լուռ ու մունջ նստում էր ու լսում, լսում էր ու աւելի մոայլւում: Երաժշտութիւնը բաց էր տնում նրա զգայուն սիրտը և առաջ քաշում բանաստեղծական նուրբ ձգտումները: Անհատականալի թախիծը մեծանում էր օրէցօր և կարում նրա հոնգիստը: Գիւղական կեանքը այլ ևս բաւականութիւն չէր տալիս նրան, նա ձգտում էր դէպի հեռուն, դէպի մի անորոշ նպատակ...

1880 թ. նա վերագործու Բրեսլաու և իր եղբօր ֆան-

քերով ընդունուեց «Գեղարուեստաց դպրոցի» նախապատրաստական դասարանը: Բայց այստեղ էլ նրա բաղդի անիւը չբանեց, այստեղ էլ նա չը կարողացաւ ցանկալի առաջադիմութիւնը ցոյց տալ և 1881 թ. դպրոցից արձակուեց: Դրանից յետոյ նա մի տարի էլ աշխատում էր իր հովանաւոր՝ քանդակագործութեան պրոֆեսսոր Հերտելի մօտ, որը կարգացել էր նրա ձեռագիր բանաստեղծութիւնները և աշխատում էր ամեն կերպ զարկ տալ նրա տաղանդին ու մտաւոր զարգացման: Այդ միևնոյն հովանաւորի ջնորհիւն էր, որ նա 1882 թ. ընդունուեց Ենայի համալսարանը—իբրև պատմութեան ուսանող: Նոր կեանքը, նոր միջավայրը ունեցաւ զօրեղ ազդեցութիւն: Գերհարտը ջերմ կերպով հետաքրքրուել ակսեց բնագիտական ու հասարակական գիտութիւններով: Դարվինն ու Կարլ Մաքսը նրա ընթերցանութեան ամենասիրելի նիւթերն էին: Դարվինիզմն ու Մաքսիզմը նրան ամենից շատ զբաղեցնող հարցերը դարձան:

Բայց այդ նոր դրութիւնն էլ չը կարողացաւ նրա հոգեկան թախիծը փարատել, նրա մեղամաղձոտութիւնը վերացնել: Նա որոշեց երկար ճանապարհորդութեան մէջ որոնել հանգիստ ու խաղաղութիւն. եկաւ Համբուրգ, որտեղ նրա մեծ եղբայրը—Գէօրգը ամուսնացել էր և առեւտրական գործ սկսել և այդտեղից նաւով ճանապարհ ընկաւ գէպի Միջերկրական ծով: Ապանիայի և Իտալիայի նաւահանգիստներն այցելելով նա հասաւ Բիվերիա, որտեղ նրան սպասում էր Կարլ եղբայրը: Այստեղից երկու եղբայրները միասին շարունակեցին ճանապարհորդութիւնը: Եւրանց գրաւում էր Իտալիան իր բնութեան գեղեցիկ տեսարաններով: Սակայն նրա կլիման վատ ազդեց Գերհարտի առողջութեան վրայ, ուստի երիտասարդ ճանապարհորդները ստիպուած էին օր առաջ վերադառնալ Գերմանիա:

Սակայն այդ բանաստեղծական երկրի թողած տպաւորութիւնները այնքան խորը, այնքան ուժեղ էին, Գերհարտի ձրգտումը գէպի գեղարուեստը այնքան եռուն էր, որ նա երկրորդ անգամ այցելեց Իտալիան և այս անգամ նոյն իսկ քանդակագործութեան մի արհեստանոց հիմնեց Հռոմում: Բայց նրան վրձնակուած չէր երկար մնալ այդտեղ: Վերահաս ծանր հիւանդութիւնը նրան նորից տարաւ հայրենիք և յանձնեց սիրեցեալ նշանածի—Մարիայի խնամքին: Անցան հիւանդութեան օրերը և Գերհարտը պսակուեց (1885) Մարիայի հետ, կազմելով մի երջանիկ զոյգ: Կնոջ բաժինը հնարաւորութիւն տուեց Հաուպսմանին հեռու մնալ նիւթական հոգսերից, առօրեայ կարիքներից և ամբողջապէս նուիրուել գրականութեանը:

Արդէն անցել էր դեգերումների շրջանը, արդէն պարզ-

ուել էր, որ Հառապումանի կոչումը բանաստեղծութեան մէջն էր: Դեռ ուսանողութեան շրջանում, դեռ իր ճանապարհորդութեան ժամանակ նա բանաստեղծօրէն արտայայտում էր իր զգացմունքներն ու տպաւորութիւնները, գրում էր լիրիկական ոտանաւորներ, բայց դրանք չէին նրան հռչակ պարգեւոյները, այլ յետագայ գրութեանը—դրամաները:

II

Բանաստեղծում էր Հառապուման, բայց անհասկանալի էին նրա բանաստեղծութեան միջին մտքերը: Բոլոր ոտանաւորների մէջ աչքի էր ընկնում միայն մի ընդհանուր դիմ, մի ընդհանուր առանձնայատկութիւն—դա հեղինակի զգայուն սիրտն իր, որ միշտ թեքում էր դէպի թշուառների, ընկճուածների կողմը, դա նրա զեղուն զգացմունքներն էին, որ միշտ դուրս էին թռչում յանուն արգարութեան, յօգուտ խեղճերի, անօգնականների:

Եւ այդ բանում չատ մեծ դեր էին խաղում մանուկ հասակում ստացած տպաւորութիւնները: Դեռ Օրերդալցբրունում եղած ժամանակ նա տեսնում էր հասարակական կեանքի անհաւասարութիւնը, տեսնում էր մի կողմում իր հօր հիւրանոցի հարուստ յաճախորդներին, իսկ միւս կողմում հարկան գիւղերի աղքատիկ գիւղացիներին. մի կողմում—չռայլութիւն ու փարթամութիւն, իսկ միւս կողմում—ծայրայեղ չքաւորութիւն ու խեղճութիւն... Տեսնում էր այդ ամենը և իր սրտի խորքում աննկատելի կերպով արմատայնում ոտնկութիւն դէպի հարուստներն և ուժեղները...

Դպրոցում եղած ժամանակ նա պախարակում էր այն գիտութիւնները, որոնք հեռու էին կանգնած կեանքից ու իրականութիւնից, որոնք միայն սակաւաթիւ ընտրեալների սեփականութիւնն էին կազմում...

Սպանիայում և Իտալիայում ճանապարհորդելիս նա տեսնում էր բնութեան հարստութիւններն ու գեղեցիկ տեսարանները, բայց դրանց հետ միասին տեսնում էր և չոր հացի կարօտ, կարիքների տակ ճնշուած բնակիչներին, և այդ ամենը խոր դրոշմ էր թողնում նրա փափուկ սրտում:

Ահա այդ հակադիր տպաւորութիւնների բովով են անցել նրա բանաստեղծութիւնները, դրանց ազդեցութեան տակ է գրուած «Promethidenlos» էպօսը:

Սելին անունով մի երիտասարդ է այդ գրութեան հերոսը: Նա հեռանում է հայրենական տնից և ծովային ճանապարհոր-

դուժին սկսում եւ զանութեամբ է յիշում իր անցեալը, բռնակալներ է համարում իր դաստիարակներին, որոնք միայն ոյժի բռնակալութեան միջոցով էին գործում։ Նա մտայլ է և յուսահատ։ Սակայն օգնութեան են հասնում երկու զեղանի կանայք, որոնք ուզում են առաջնորդել նրան դէպի առաջ, դէպի ապագան...

Այդ կանանցից մէկը բռնել է ձեռքին փորիչ դուրը—դա քանդակագործութեան մուսան է, իսկ միւսը—չղարչն ու դափնեայ պսակը—դա էլ բանաստեղծութեան մուսան է, խեղճուկ Սելինը տատանում է այդ երկուսի մէջ տեղը և չը պիտէ որին հետեւի, որի խորհուրդը կատարէ...

Սպանիա այցելելով, նա առաջին անգամ տեսնում է պեղիս կեանքը, առաջին անգամ հասկանում է անառակ կանանց անբարոյականութիւնը։ Զայրոյթի հետ միասին նրա սրտում զարթնում է և դաւաճողութեան զգացմունքը։ Զարկքի ամբողջ յանդանքը նա պիտէ է այն մարդկանց վզին, որոնք խաբուսիկ յոյսերով այդ կանանց դուրս են մղել բարոյական ճանապարհից։ Նա որոշում է քարոզել մի նոր կրօն, մի նոր դաւանանք, որը իր հովանաւորութեան տակ առնէր և բախտագուրկ թըշուառներին և անառակութեամբ հալ ու մաշ եղած կանանց։ Նա հէնց նաւի վրայ սկսում է իր քարոզը, բայց մարդիկ նրան չեն հասկանում, ամբողջ նրան ծաղր ու ծանալի առարկայ է դարձնում։

Սելինը շարունակում է իր ճանապարհը, և հասնում է մինչև Իտալիա։ Այստեղ էլ նա տեսնում է սով ու աղքատութիւն, ծայրայեղ կարիք ու յուսահատութիւն։ Զգայուն սիրտը նորից վրդուում է տիրող անարդարութեան դէմ։ Նա նորից վճռում է թշուառների բախտին ղոհել իր ջանքն ու եռանդը, իր երգն ու կեանքը։ Նա ուզում է բարձրանալ մինչև «անյուսալիութեան ժայռը» և այնտեղից քարոզել ճշմարտութիւնը։ Բայց յանկարծ յուսահատութիւնը տիրում է նրան և վարդազոյն երազը մնում է անկատար։ Զայրացած Սելինը ծովի անդունդն է չարտում իր քնարը և միայնակ մնում։ Գալիս է բանաստեղծութեան մուսան և ջրասոյզ քնարը երկինք բարձրացնում։ Իսկ Սելինը մնում է դատարկաձեռն, մնում է յուսահատ ու յուսախաբ։

Այստեղ հեղինակը յանդիմանում է Սելինին, պախարակում է նրա թուլակամութիւնը և կարծես դրանով յոյց տալ է ուզում, թէ ինքը արդէն անցել է այդ շրջանը, պատրաստ է «անյուսալիութեան ժայռը» բարձրանալ, պատրաստ է միշտ իր մօտ պահել քնարը և նրա լարերը հնչեցնել յանուն արդարու-

թեան ու ճշմարտութեան, յօգուտ թշուառների ու հալած-
ուածների:

Մի ուրիշ տեղում Հառւպտման աւելի բնորոշում է իր
այդ պարտականութիւնը, գրելով.

Իմ ազատ սրտի, իմ անկախ կամքի ինչ փոյթն է,
թէ ինձ չեն գնահատի այժմ և ապագայում.
Ես երգում եմ, նպատակս հասկանալով...

Եւ իսկապէս Հառւպտման իր բեղմնաւոր գրչով դարձել
է մի անվախ գիւնուոր, որ միշտ կռիւ է մղում ցանկալի նպա-
տակին հասնելու համար, որ միշտ ապարէզ է մտնում իր
անկաշառ ձայնը լսելի դարձնելու համար: Նա մեծ եռանդով
ուսումնասիրում էր էվոլյուցիայի և տնտեսական մատերիալիզ-
մի թէօրաները: Հետևում էր հասարակական հրատապ հարցե-
րին, բայց և այնպէս մնում անկախ, ատանց միանալու այս
կամ այն կուսակցութեանը: Նա ուշի ուշով կարգում էր «պատ-
մութեան որոտ ու կայծակ» համարուող Շիլլէրին, բայց չէր
ենթարկւում նրա ազդեցութեանը: Նրան աւելի գրաւում էր
Բայրընը իր համաշխարհային վշտով, Զօլան իր նկարագրած
կեանքի քստմելի երեոյթներով: Սակայն այստեղ էլ պահպա-
նում էր իր ինքնուրոյնութիւնը:

Ահա այդ է պատճառը, որ մի զարմանալի բաղմակողմա-
նութիւն է նշմարւում նրա բոլոր գրուածքներում, որ կարելի
է բաժանել վեց զանազան կատեգորիաների. 1) Նօվելլաներ՝
«Bahnwärter Thiel» և «Der Apostel», 2) սօցիալական դրամա-
ներ՝ «Vor Sonnenaufgang» և «Die Weber», 3) Ընտանեկան
կեանքից վերցրած դրամաներ՝ «Das Friedensfest», «Einsame
Menschen», «Fuhrmann Henschel» և «Michael Kramer», 4) Կո-
մեդիաներ՝ «College Crampton» և «Der Biberpelz», 5) Պատ-
մական դրամա՝ «Florian Geyer», վերջապէս 6-րորդ տեղը բռն-
նում է նրա հէքիաթախառն և միստիկական դրամաները՝ «Die
versunkene Glocke» և «Hannele»:

III

Նօվելլաներից մենք կը պատմենք 1887 թուին դրուած
«Երկաթուղու պահապան Տիլը» («Bahnwärter Thiele»)-ի բո-
վանդակութիւնը: Բարդ չէ այդ պատմուածքը, երկար չէ նրա
բովանդակութիւնը, բայց չափազանց յուզիչ, չափազանց խոր է
նրա թողած տպաւորութիւնը:

Գլխաւոր հերոսը պահապան Տիլն է—մի բարեսիրտ ու

աշխատասէր մարդ: Նա միշտ ճշտութեամբ կատարում է իր պաշտօնը, գնացքը մօտենալիս կանգնում է ճանապարհի կողքին և բաց անում կանաչ դրօշակը: Հնալով ու թանձր ծուխ արձակելով անցնում է գնացքը, իսկ Տիլը վերադառնում է փայտէ խուցը և նորից անձնատուր լինում իր մտածմունքներին, իր անցեալի տխուր յիշողութիւններին...

Տխուր է Տիլը, մշտական թախիծ են արտայայտում նրա աչքերը... Տարիներ առաջ մեռաւ նրա առաջին կինը—նիհարիկ, բարեսիրտ Մեննան: Մեռաւ նա, իր յետեւից յիշատակ թողնելով նորածին Տօբիասին: Տիլը նորից ամուսնացաւ, բայց երկրորդ կինը—Լենան չունէր ցանկալի զութն ու բարեսրտութիւնը: Երկրորդ ամուսնութիւնը զուրկ էր հոգեկան կապից, միայն տոփանքն էր նրա հիմքը կազմում:

Այսպիսի պայմաններում ցաւալի էր փոքրիկ Տօբիասի վիճակը: Նա մեծանում էր առանց խնամքի, առանց մայրական գորովի. խորթ մայրը շատ յաճախ ծեծում էր նրան ու նեղութիւն առաւիտ, նրա կեանքը դառն էր ու չարքաւ:

Նկատում էր այդ բանը պահապան Տիլը և աւելի տրիւրում: Յաճախ նա նստում էր միայնակ, բաց էր անում աղօթքագիրքը, դնում էր առաջը հանդուցեալ կնոջ պատկերը և երգում ու աղօթում, աղօթում ու պատկերին նայում: Այդ բոլորին պատկերը դառնում էր նրա համար մի աստուածութիւն, մի պաշտելի սրբութիւն:

Ընտանեկան կեանքը չէր գրաւում Տիլին: Տօբիասն էր նրա միակ մխիթարանքը, հաստիլիկ-կայտառ Տօբիասը: Եւ հոգատար հօր մի հատիկ տենչանքն էր ճանապարհի վարպետ զարձնել նրան: Այդքանն էլ մեծ բան էր նրա համար: Բայց անողորմ ճակատագիրը այլ կերպ էր տնօրինել:

Աշնանային օր էր—սև ու մութ օր Տիլի համար: Գիշերը շատ վատ երազ էր տեսել... Յերեկն էլ նրա աչքին մերթ ընդ մերթ երևում էր Մեննայի դալուկ դէմքը և կարծես մի ինչ-որ բանի համար յանդիմանում:

Ահա նրա մօտ են կիներն ու երեխաները: Կայտառ Տօբիասը խաղում է, իսկ կինը աշխատում: Տիլը նայում է շուրջը և աւելի մոայլւում: Ահա լուռ է ազդանշան դանդը, երևում է վիթխարի օձը—գնացքը: Տիլը վազում է իր տեղում կանգնելու, պայմանական դրօշակը ծածանելու:

Բայց ինչ սարսափ... գնացքը յանկարծ կանգ է առնում... Դժբախտութիւն, դժբախտութիւն, լուռ է այս ու այն կողմից: Մարդիկ վազում են դէպի բեկմանները: Վազում է և Տիլը և ինչ է տեսնում: Ծանապարհի մէջ տեղը կիսամահ

ընկած է Տօբիասը: Գնացքը նրա վրայից էր անցել... Լսում են
ցառակցութեան բացականչութիւններ, լսում է շողեկառօրի
շփոցը և գնացքը, փրթկալով ու հեւալով, նորից առաջ է շարժ-
ւում:

Մնում է Տիլը ձեռքերը ծոցում, դառն վիշտը սրտում:
Նրա աչքերը արցունք չեն թափում, բայց դրա փոխարէն մի
կատաղի զայրոյթ են արտայայտում: Լաց է լինում նրա կիներ,
բայց ձրքան անկեղծ է այդ լացը... Մնում է յուսոյ մի չնչին
նշոյլ—բժշկի օգնութիւնը: Բայց շուտով այդ յոյան էլ ոչնչա-
նում է: Տօբիասն երկիւյցեան աւանդում է հողին...

Լուսանում է. հարեանները բաղխում են Տիլի բնակարա-
նի դուռը, բայց ձայն-ծագումն չի լսում: Ներս են մտնում
և ինչ տեսնում. յատակի վրայ արեան մէջ ընկած է տնչունչ
լենան, իսկ նրա կշտին—խեղդամահ արած փոքրիկ երեխան:
Հապա այդ բոլորի յանցաւորը, հապա Տիլը... Նա անհետացել է:

Որոնում են և գտնում Տիլին: Նա պառկած էր երկաթու-
ղու րելսների վրայ—Տօբիասի կարմրաւուն գլխարկը ձեռքին:
Կանչում են նրան, խօսում են հետը, բայց նա տեղից չի շարժ-
ւում, միայն մի դառն քրքիջ է արձակում: Նա դժուած էր...

Այդ փոքրիկ Նովիլայի բովանդակութիւնից երևում է, որ
նրա գլխաւոր հիմքը հողերանական վերլուծումն է, թէ և պա-
կաս չեն կենցաղագրական տեսարանները:

Իր ձեռով դրանից աւելի բարձր է «Առաքեալը» («Der A-
postel»), սակայն այստեղ էլ նիւթն է աւելի մութ և միստի-
կական: Բայց մենք կ'անցնենք երկրորդ կատեգորիայի գրուածք-
ներին:

IV

Սօցիալական դրամաներից առաջին տեղն է բռնում Զուլ-
հալներ (Die Weber), որի նիւթը վերցրած է անցեալի պատմու-
թիւնից: Այդ դրաման մեծ խլրտում բարձրացրեց ոչ միայն
Գերմանիայում, այլ և ուրիշ երկրներում: Իշխող դասակարգերն
էին նրան հալածողները, յուզուած կապիտալիստներն էին նրա
դէմ աղմուկ բարձրացնողները: Եւ այդ երևոյթը որոշ չափով
հասկանալի կը դառնայ, եթէ աչքի առաջ ունենանք, որ «Զուլ-
հալները» իսկապէս մի կենդանի բողոք է կապիտալիզմի դէմ,
մի ցնցող պատկեր է աշխատաւոր դասի դրութեան:

Գործողութիւնը տեղի է ունենում Շլեզիայի լեռներում—
1844 թուականին: Հառապումներ իր հօրից էր լսել այդ պատ-

մական գէպքի մասին, իսկ յետոյ աւելի հիմնաւոր կերպով ուսումնասիրել էր փաստը գրական աղբիւրներից *):

Դրամայի առաջին գործողութիւնը պատկերացնում է ջուհակների փող ստանալը գործարանատէր Դրայսիգերի գանձապահից: Չափազանց ազդու է այդ տեսարանը, գանձապահը խտուրթեամբ ցոյց է տալիս իւրաքանչիւր ջուհակի հաշիւը, վճարում է փողը, առանց ուշք դարձնելու նրանց բողբոջներին ու աղերսանքին: Թշուառները դողդոջուն ձեռքով վերցնում են փողը և հեռանում: Բայց այդպէս չի վարւում ջուհակ Բէկկերը: Նա համարձակ կերպով յայտնում է, որ դա իրանց իսկական վարձատրութիւնը չէ, այլ միայն չնչին փշրանքները, որ մի անգութ տղրուկ է գործարանատէր Դրայսիգերը, և այլն: Մօտենում է Դրայսիգերը բայց Բէկկերը դեռ շարունակում է իր արդար բողբոջ: Վէճը սուր կերպարանք է ստանում: Բաղմութիւնն աւելանում է... Հէնց այդ րոպէին մի անսպասելի գէպք գրաւում է հաւաքուածների ուշադրութիւնը: Ութ տարեկան մի նիհարիկ երեխայ ուշաթափ գետին է փռում: Դրայսիգերը բարկանում է և կշտամբանք թափում ծնողների հապէին, որ չը գիտեն կարգին խնամել իրանց երեխաներին: Սակայն ծնողները չէին գէպքի պատճառը, այլ քաղցածութիւնը: Բէկկերի առաջարկութեամբ մի կտոր հաց են տալիս երեխային, որ նա ազահութեամբ կլանելով հացը հեռանում է, իսկ գործարանատէրը դեռ շարունակում է յանդիմանել բանուորներին, դեռ խօսում է նրանց ապերախտութեան մասին...

Երկրորդ գործողութիւնը ընթերցողին տանում է Անգորգէի խրճիթը, որը պատկերացնում է ամենածայրայեղ աղքատութիւնը իր ամբողջ էութեամբ: Այստեղ գալիս է ցնցոտիներով ծածկուած մի կաղ ու յղի կին և ալիւր աղերսում:

—Արդէն մի քանի օր է, որ երեխաներս ոչինչ չեն կերել, ասում է նա և դառն արցունք թափում աչքերից: Բայց ի դուր, ամբողջ խրճիթում ուտելու ոչինչ չը կայ և հեռանում է դատարկաձեռն:

Դրանից յետոյ գալիս է պահեստի գինուոր Մօրից Եգերը

*) Այդ ճնշուած, կեղեքուած ջուհակների ապստամբութիւնը մանրամասն կերպով նկարագրուած է Հէնրիխ Տրայչկէի „Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert“ աշխատութեան V-րորդ հատորում: Իսկ 1885 թուականին լոյս տեսաւ տնտեսագէտ Ալֆրէդ Յիմմերմանի մօնօգրափան՝ „Blüte und Verfall des Leinengewerbes in Schlesien“ վերնագրով, որ Հաուպտմանի լուրջ ուշադրութեանն արժանացաւ:

և սկսում է գովել զինուորական կեանքը և վատաբանել ջուհիակների դրուժիւնը: Նրա ներկայութեամբ խրճիթում սկսում են ճաշի պատրաստութիւն տեսնել, բայց ինչ են ուտելու... Շան միս: Ճաշակում են այդ անսովոր կերակուրը և քիչ յետոյ ստամոքսի ցաւից դանդաւում: Տեսնում է այդ ամենը Նգերը և սարսափահար լինում: Նա մեծ զայրոյթով է խօսում գործարանատէրերի մասին: Օձեր ու դահիճներ է անուանում նրանց: Ջուհիակները ուշի ուշով լսում են նրա ճառերն ու ոտանաւորները և նոյն իսկ ոգևորւում են, երբ նա գործարանատէրերի հասցէին ասում է.

—Դուք մարդասպաններ էք, դուք դահիճներ էք սատանայական ցեղից: Բայց արդէն ժամ է հասկանալու, որ միւր ժամանակն էլ հասել է...

Այդ բոլորին վեր է ցատկում ծերուկ ջուհակը—Բաւումերտը և ձեռքերը երկարացնելով, բացականչում է.

—Ահա տեսէք ինձ ինչ են արել, իմ ինչն են թողել... Միայն կաշիս ու սկորս... Ա՛խ դուք դահիճներ սատանայական ցեղից...

Դրանից յետոյ գործողութիւնը տեղի է ունենում գարեջրատանը: Այստեղ են հարուստ զիւղացին ու կոմսերի մօտ ծառայող անտառապահը: Նրանք արհամարհանքով են վերաբերւում դէպի ջուհիակները... Հետզհետէ ամբողջ մեծանում է... Ջուհիակները սկսում են երգել իրանց սիրելի երգը Դրայսիգերի մասին: Միջամտում են ժանդարմները, տեղի է ունենում ընդհարում...

Այդ մտայլ ու մութ խորշերից, ցնցող տեսարաններից յետոյ, ընթերցողի առաջ պատկերացնում է գործարանատէր Դրայսիգերի չքեղազարդ սենեակները: Այդտեղ խօսակցում են պատօր Կիտտելհաուզը և ուսուցիչ Վայնհօլդ: Առաջինը պաշտպան է Դրայսիգերի, իսկ երկրորդը—բանուորների: Նրանց խօսակցութեան ժամանակ ներս են մտնում Դրայսիգեր ամուսինները, իսկ զրսից լսում է ջուհիակների ծաղրական երգը: Զայրանում է Դրայսիգերը... Երիտասարդ ուսուցիչը փորձում է պաշտպանել ջուհիակներին, նկարագրում է նրանց թշուառ վիճակը, նրանց սովն ու կարիքները, բայց Դրայսիգերը աւելի կատաղում է և պաշտօնից զրկում է բանուորի այդ ինքնակոչ պաշտպանին: Հեռանում է ուսուցիչը: Այդ բոլորին ներս է մտնում գործակատար Պֆէյֆերը և յայտնում է, որ ձերբակալուած է խառնակիչ Նգերը: Բերում են Նգերին. նա սկսում է համարձակ կերպով խօսել ու վիրաւորել թէ Դրայսիգերին և

թէ նրա գործակատարին. իսկ դրսում ամբոխը աւելի կատա-
ղում է... Նա վերջապէս ոստիկանութեան ձեռքից խլում է Ն-
գերին... Դրութիւնը աւելի կրիտիկական է դառնում: Դրայտի-
գերը կնոջ հետ կառք է նստում և զաղանի կերպով փախուստի
գիմում: Քարերի մի ամբողջ տարափ է թափւում նրա բնա-
կարանի վրայ. ջարդում են ազակիներն ու զոնները: Ամբոխը
ներս է լցւում. սկսում է թալանն ու աւերումը: Այգտեղից
ջուլհակները յաղթական արշաւանքով, ազատութեան երգեր
երգելով, առաջ են դիմում:

Վերջին գործողութիւնը ծերուկ ջուլհակ խիլզէի խըր-
ճիթումն է տեղի ունենում: Հին դաւանանքի, հին բարոյակա-
նութեան ներկայացուցիչն է այդ ծերուկը: Նա Տօլստոյի նման
քարոզում է խոնարհուել չարիքի առաջ, հնազանդուել թջնա-
մու լծին: Նա ամբողջ սրտով հակառակ է ջուլհակների ապըս-
տամբութեանը: Նրա որդին, Գօթիլբը, տատանւում է հին և
նոր համոզմունքների մէջ տեղը, իսկ հարսը—Լուիզան ամբողջ
հոգով ապստամբներին կողմնակից է: Ներս են մտնում ջուլ-
հակները Բէկկերի առաջնորդութեամբ: Վերջինս սկսում է հա-
մոզել խիլզէին—Ինչ որ չեն տայ կամքով ու յօժարութեամբ,
ասում է Բէկկեր, կը վերջենք ոյժով ու բռնութեամբ...

Բայց խիլզէն մնում է անդրդուելի.

—Դուք կը հեռացնէք երկու ղինուորի, նրանց տեղ կը
գան տասը, պատասխանում է նա դառն ժպիտով և նստում իր
ոստայնի առաջ:

Բայց այդ բոպէին սկսում է իրարանցում. լսում է զին-
ուորների հրացանաձգութիւն. գնտակը գալիս զիպչում է յա-
մառ ծերուկին: Նա մնում է... Իսկ դուրսը լսում է հազա-
րաւոր ջուլհակների միահամուռ երգն ու աղմուկը:

Դրանով վերջանում է դրաման, ինչպէս տեսանք, նա
գրեթէ լուսանկարչական ճշտութեամբ, միայն աւելի գեղա-
րուեստօրէն, վերարտադրել է պատմական փաստը: Հէնց այդ
ճշտութիւնն է պատճառը, որ նա զուրկ է զլիսաւոր հերոսից,
եթէ հեղինակը ուզենար մի այնպիսի ձև տալ իր դրամային,
ինչպէս, օրինակ, Շիլլերի «Վիլհելմ Տելլը», այն ժամանակ պի-
տի հեռանալ պատմական իրողութիւնից, որ ցանկալի չէր նրա
համար:

V

Այժմ դառնանք բնական կեանք պատկերացնող դրա-
մաներին, որոնցից է և «Մհակ մարգիկը»:

Հառապամանի «Մենակ մարդիկ» («Einsame Menschen») դրաման *) անհամապատասխան ամուսնութեան պատկեր է տալիս: Բայց այստեղ անհամապատասխանութիւնը բոլորովին ուրիշ դրոշմ է կրում, քան միւս դրամաներում:

Այստեղ ընդհարումը տեղի է ունենում այնպիսի մարդկանց մէջ, որոնցից իւրաքանչիւրն իր չափով ազնիւ է ու մաքուր, անկեղծ է ու համոզուած:

Գլխաւոր հերոսը Յովհաննէսը իրան մենակ է զգում, որովհետեւ կինը—Կէթէն չի կարողանում հասկանալ նրա մտքի ելեէջերը: Նա իր ամբողջ էութեամբ սէր է, մի անարատ ու անջինջ սէր, բայց սիրային անձնութիւնը յագուրդ չի տալիս Յովհաննէսին: Ուրիշ է նրա պահանջները...

Ծնողներն ու շրջապատողներն էլ չեն հասկանում նրան:

Յայտնում է ուսանողուհի Աննան, հասկանում է այդ պահանջները և դրանով դրաւում Յովհաննէսի սիրտն ու խելքը... Սակայն շուտով նա էլ հեռանում է, նորից հոգեկան մենակութեան մէջ թողնելով Յովհաննէսին: Յուսահատութիւնը աւելի զօրեղանում է:

Նա լճի ալիքների մէջ է որոնում իր փրկութիւնը...

Այստեղ էլ ընտանեկան կատաստրոֆ, այստեղ էլ մարդկային զոհ: Սակայն այդ զոհը իր ամբողջ էութեամբ տարբերում է ընտանեկան կարգերի այլ տիպի զոհերից...

«Մենակ մարդիկ» դրաման չափազանց տպաւորիչ—հետաքրքրաշարժ է, որովհետեւ նա իր մէջ պարունակում է հոգեբանական զարմանալի ճշտութիւն, տիպերի բեկէֆ պատկերացումն և ժամանակակից հակադիր կարծիքները կնոջ ու ամուսնութեան մասին:

VI

Զորորդ կատեգորիայի պատկերներից, կօմեդիաներից յայտնի է «Կօլլեզա Կրամպտոն»:

1891 թ. աշնանային երեկոններից մէկն էր: Բերլինի «Barnaysche Theater» անունով թատրոնը լի էր խուռն բազմութեամբ. այդտեղ էր և Հառապաման: Ներկայացնում էին Մօլիէրի «Ժլատը»: Երիտասարդ հեղինակի վրայ մեծ տպաւորութիւն թողեց ժլատութեան այդ տրագիկոմիկական տիպը: Նրա յի-

*) Աւելորդ ենք համարում մանրամասն առաջ բերել նրա բովանդակութիւնը, որովհետեւ նրա հայերէն թարգմանութիւնը տպագրուեց այս տարուայ «Մուրճում» (№№ 3—8):

չողութեան մէջ զարթեցին հին ծանօթութիւններն ու սուպերուրութիւնները և նա վճռեց մի կամեղիա գրել: Մի քանի շաբաթից յետոյ ցանկութիւնն արդէն իրականացած էր *): «Կոլլեգա Կրամպտօն» (College Crampton) էր նոր կամեղիայի անունը:

Հերոսը պրօֆեսսոր Կրամպտօնն է: Նա յայտնի նկարիչ է, բայց դժբախտ է զգում իրան: Այստեղ էլ կինն է գժրախտութեան պատճառը: Վերջինս հարուստ ու նշանաւոր ընտանիքից է, բայց հոգեպէս աղքատ է և չի հասկանում իր ամուսնուն, չի ըմբռնում նրա պահանջները: Դժբախտանում է Կրամպտօն, սակայն Յովհաննէս Փօկերատի նման ջուրը չի նետում, այլ անճատութիւն է լինում արբեցողութեան. նա գինով ու գարեջրով է հանգչում իր վիշտը...

Առաւօտ է: Կրամպտօն զարթնել է քնից: Հաւաքուել են աշակերտները և սպասում են նրա պատուէրներին: Նա ամենից առաջ իր ծառայ—Լէֆլէրին ուղարկում է գորգը գրաւ դնելու և գարեջրի համար փող ձեռք բերելու: Այդ տեսարանը բաւական բնորոշում է Կրամպտօնի վիճակը՝ նրա արբեցողութիւնն ու նիւթական պայմանները:

Արբեցող է Կրամպտօն, բայց իր կոչմանն արժանի նկարիչ: Նա շատ բարձր է գնահատում գեղարուեստը և զայրոյթով է պատասխանում պատուէր տուողին, որը մեծամիտ տոնով է խօսում նրա հետ:

—Ես նկարիչ եմ և ոչ ներկարար, բացականչում է Կրամպտօն:

Նա արհամարհանքով է խօսում գեղարուեստից ճեմարանի մասին, ասում է, որ այնտեղ առաջ դնալ, հռչակ ստանալ կարող են միայն նրանք, որոնք գիտեն արտադրանալ ու հաճոյանալ, գիտեն իրանց վրձինը շարժել ուրիշները քմահաճոյքի համեմատ: Նա ոգևորուած քաջալերում է ճեմարանից արձակուած Մաքս Շտրէլէրին, բայց միևնոյն ժամանակ պատուիրում է միշտ բարձր պահել գեղարուեստը, չընկճուել ամբոխի կարծիքի առաջ:

—Երբ մարդ մի շնորհալի գործ է ստեղծում, ասում է նա, այն ժամանակ ամեն մի փողոցային դատարկաբան թքում է այդ գործի վրայ և բացականչում. «Դու էլ դատարկաբան դարձիր», բայց միթէ կարելի է լսել այդ բացականչութեանը...

Կրամպտօն շատ դիւրահաւատ մարդ է և այդ յատկութիւնը դնում է նրան ծիծաղելի դրութեան մէջ: Աշակերտներն ու պրօֆեսսորները անհամբեր սպասում են կոմսի գալուստ... Սպա-

*) Paul Schlenther: „Gerhart Hauptmann“ եր. 154.

Դեկտեմբեր, 1901.

սում է և Կրամպտոն, բայց նրա սպասելիքը բոլորովին ուրիշ է, նա կարծում է, թե կոմսը այցելելու է ճեմարանը միմիայն նրա համար որպէս զի տեսնի իր արհեստանոցը, տեսնի իր նկարները: Նա մի առանձին պարծանքով է խօսում իր և կոմսի մտերմութիան մասին: Սակայն ինչպիսի հիասթափումն, ինչպիսի ծիծաղաշարժ վախճան: Կոմսը գալիս է և գնում առանց Կրամպտոնի անունն անգամ յիշելու: Բայց այդ դեռ բոլորը չէ: Մի քանի օրից յետոյ Կրամպտոն զրկւում է պաշտօնից իր արքեպիսկոպիտի ու խոսվարար բնաւորութեան համար: Եւ կոմսը ստորագրում է հրաժարեցնելու թուղթը...

Ծիծաղելի, բայց միևնոյն ժամանակ ցաւալի վիճակի մէջ է ընկնում պարծենկոտ Կրամպտոնը: Ամենքը թողնում հեռանում են նրանից: Նոյնիսկ կինը հեռանում է. նա գնում է ծնողների մօտ: Միայնակ է մնում Կրամպտոն և կորչում է կեանքի ալիքներում: Բայց շուտով նրան օգնութեան են հասնում նախկին աշակերտ Մաքս Շտրէլերը և աղջիկը—Գերտրուդան: Ներանք բարձրացնում են Կրամպտոնին կորստեան անդունդից և բերում են փրկութեան նաւահանգիստը: Մաքսը ջերմ սիրով սիրում է Գերտրուդային: Նա ուզում է երախտագիտական զգացմունք ցոյց տալ դէպի իր նախկին ուսուցիչը, դէպի իր սիրելի եղբայրի հայրը: Նրա մեծ եղբայրը—Ալբրէքտ պետսիմիստ է և կարծում է, որ այլ ևս անկարելի է ուղղել Կրամպտոնին, անհնարին է նրան նորմալ ճանապարհի վրայ կանգնեցնել: Բայց Մաքսը բոլորովին այլ քարծիքի է... Երկար որոնումներից յետոյ նա գտնում է Կրամպտոնին: Պատկեր նկարել տալու պատրուակով բերում է նրան իր բնակարանը և առաջարկում է աշխատել մի սենեակում, որ զարդարուած է ճիշտ այնպէս, ինչպէս նրա նախկին առանձնասենեակը: Սկզբում զարմանում է, նայն իսկ վիրաւորւում է Կրամպտոնը, յետոյ երկմտում, իսկ վերջը երբ տեսնում է իր աղջկան, Գերտրուդային, հասկանում է, թէ բանն ինչումն է...

Նա մնում է իր ազատարարների մօտ... Նա փրկուած է... Բայց մինչև երբ...

«Ժլատի» ազդեցութեան տակ է գրուած «Կօլլեզա Կրամպտոն», ուստի տեխնիկական մի որոշ նմանութիւն կայ նրանց մէջ: Այդ երկու պիէսների մէջ էլ աչքի է ընկնում մի գլխաւոր գործող անձն, որի բարոյական թուլութեան շուրջը պտտւում է ամբողջ գործողութիւնը: Երկուսի մէջն էլ շաղկապուած են մարդկային հոգու կոմիկական ու տրագիկական յատկութիւնները: Բայց կայ և մի խոշոր տարբերութիւն, որ այսպէս կա-

րելի է բնորոշել.—«Ժլատը» բարոյագիտական կատակերգութիւն է, իսկ «Կօլլեգա Կրամպտօնը»—հոգեբանական:

Անսպասելի աջողութիւն ունեցաւ «Կօլլեգա Կրամպտօնը» և թերևս այդ աջողութիւնն էր պատճառը, որ Հաուպտման հետեևալ տարին (1892) լոյս ընծայեց մի նոր կատակերգութիւն —«Մուշտակը» («Der Biberpelz») վերնագրով:

VII

Պատմական գրամաներից նշանաւորն է «Ֆլօրիան Գէյէր»։ Ընթերցողին, երևի, յայտնի կը լինի այն մեծ շարժումը, որ տեղի ունեցաւ XVI դարում, որ այնպէս ցնցեց պապականութեան հիմքը և մեծ հարուած հասցրեց կաթոլիկ եկեղեցուն։ Գերմանացիներն էին այդ շարժման ղեկավարողը։ Լիւթերի արծարծած մտքերն էին նրա ոգին կազմողը։ Բայց այդ շարժումը զուտ կրօնական բնաւորութիւն ունէր, իսկ հասարակ ժողովուրդը դեռ տանջւում էր տնտեսապէս, դեռ ճնշւում էր ազնուականութեան կողմից։ Վերջապէս լցուեց դառնութեան բաժակը, բռնկուեց գիւղացիների ապստամբութեան ձայնը (1525 թ.):

Սկզբում ապստամբուեցին Շուաբիայի գիւղացիները, իսկ յետոյ նրանց միացան և միւսները։ Շուտով ասպարէզ եկան այն նշանաւոր 12 յօդուածները, որոնցով գիւղացիները պահանջում էին՝ վերացնել ճորտութիւնը, թեթևացնել իրանց ծանր լուծը և ազատութիւն չնորհել գիւղական համայնքին։ Ահա այդ յեղափոխական տարրի առաջնորդ զարձաւ Ֆլօրիան Գէյէր։ Նա թողեց ասպետական պաճուճանքը, արհամարհեց ազնուականի փառքն ու պարծանքը և եկաւ գոհիկ ամբոխի գլուխն անցնելու։ Հազարաւոր զոհեր ընկան այդ կռոււմ, բայց զժբախտաբար շարժումը չը հասաւ իր նպատակին, յեղափոխութիւնը չը տուեց ցանկալի հետևանքը. զոհ գնաց և Ֆլօրիան Գէյէր։

Պատմութեան այդ տխուր էջը գրաւել էր և ուրիշները ուշադրութիւնը։ Դեռ տարիներ առաջ լոյս էր տեսել դեմօկրատ Վիլհելմ Յիմմերմանի աշխատութիւնը այդ մասին, մի աշխատութիւն, որի իւրաքանչիւր տողից, իւրաքանչիւր բառից երևում է սէր դէպի ճնշուած ու հարստահարուած գիւղացիները։ Այդ գիրքը մինչև օրս էլ գերմանացի բանուորների ընթերցանութեան ամենասիրելի նիւթերից մէկն է։ Պարզ է ու բնիկ թէ ինչու ճնշուածների պաշտպան Հաուպտմանը կանգ առաւ

այդ նիւթի վրայ: «Ֆլորիան Գէյէր» դրեց նա իր պատմական գրամայի վերնագիրը:

Այդ գրաման բաղկացած է նախերգանքից և հինգ գործողութիւնից, որ տեղի են ունենում գլխաւորապէս Վիւրցբուրգ, Բօտենբուրգ և Շվաբնֆուրտ քաղաքներում:

Նախերգանքը պատկերացնում է ասպետների վիճակը Վիւրցբուրգ ամրոցում, նրանց զայրոյթը 12 յօդուածի առթիւ և առհասարակ նրանց խորհրդակցութիւնը ընդդէմ սպստամբ գիւղացիներին: Այստեղ ասպետները այն կարծիքն են յայտնում, թէ գիւղացիների շարժումը հակառակ է օրէնքին, հակառակ է բարոյականութեանն ու նահապետական սովորութիւններին: Բայց այստեղ է նաև Գէյէրի գաղափարակիցը—Հանչտայնը, որը պաշտպանում է գիւղացիներին, արդարացնում է նրանց շարժումը:

Առաջին գործողութիւնը պատկերացնում է գիւղացիների յաղթանակը, որը այնքան փառք ու մեծարանք է հասցնում Ֆլորիան Գէյէրին:

—Quot capita, tot sententiae *), բացականչում է հումանիստ ըէկտօր Բեզէնմյէրը:

—Եղբայրութիւն, ազատութիւն ու հաւասարութիւն, լսում է ամեն կողմից, բայց իւրաքանչիւրը իր չափով, իր տեսակէտով է ըմբռնում այդ բառերի իմաստը...

Մնացած չորս գործողութեան ընթացքում զարգանում է գիւղացիների կորստաբեր պարտութիւնը, որ և վերջանում է Գէյէրի մահով: Ստոր դաւաճանութեան զոհ է գնում ազատութեան պաշտպանը. ոչնչանում են նրա «սև խմբերը», հանգչում է ապստամբութեան կայծը:

Հառապտման իր այդ գրամայով ուզեցել է պատկերացնել մի խոշոր պատմական երեոյթ, մի գաղափարական հերոս, բայց դժբախտաբար փորձն անաջող է անցել:

Ծիշտ է, գրաման տալիս է մի ամփոփ գաղափար պատմական անցքերի մասին, բայց շատ թոյլ է տեսնիկայի կողմից:

Դէպքերը տեղի են ունենում գլխաւորապէս բեմից դուրս, իսկ բեմի վրայ լսում են միայն անվերջ պատմութիւններ ու դատողութիւններ գրանց մասին:

Հէնց այդ պատճառով էլ գրաման էպօսի տպաւորութիւն է թողնում:

Իսկ գլխաւոր հերոսը—Գէյէր զուրկ է սեփական պատմութիւնից: Նա աւելի շատ խօսում է քան թէ գործում: Նրա

*) Որքան գլուխներ, այնքան կարծիքներ:

Ներքին աշխարհը, նրա հոգու ելեջները մնում են մթին քողով ծածկուած և ընթերցողը չի կարողանում որոշ գաղափար կազմել այդ գիւղացի դարձած ասպետի բնաւորութեան մասին: Իսկապէս հերոսը, իր գործով պիտի ցոյց տայ հերոսութիւնը: Մնացած երևոյթները նրա շուրջը պիտի պտտուեն: Այդպէս են, օրինակ, Շէքսպիրի բոլոր հերոսները: Իսկ Հաուպտմանը ընդհակառակը պատկերացրել է շրջապատող հանգամանքներն ու դէպքերը, թերևս ենթադրելով, թէ զրանցից պարզ կը լինի և հերոսի կատարած դերը...

VIII

Դառնանք այժմ Հաուպտմանի այն երկերին, որոնց մէջ գերակշռող դերը բռնում է միսիկական տարրը: «Ջրասոյգ զանգը» և «Հաննելէ» է դրանց անունը:

Առաջինի ֆարուլան հիմնուած է ժողովրդական աւանդութեան վրայ, այն աւանդութեան, որի մասին խօսք է լինում և «Ֆլորիան Գէյէր» գրամայում:

—Երկրի մէջ տեղում,—ասում է հումանիստ Բէզէնմէյէր, կախուած է մի մեծ զանգ, որը երբեքէ պիտի հնչեցնէ իր ձայնը, այնպէս բարձր, այնպէս ահարկու, որ նոյն իսկ խուկերը պիտի լսեն... Դուք կեղեքիչներ, մարդկային հոգին ու մարմինը հարստահարողներ, բայց արէք ականջներդ և հասկացէք, որ մօտ է ձեր ժամը...

Դեռ ութսունական թուականներին Հաուպտման «Մեռած մետաղը» սիմբոլական ձևով երգել է այդ զանգի մասին, որի ձայնը ոչ ոք չի լսում այս աշխարհում:

Այդ միևնոյն աւանդութեան մասին յիշում է և Լիբլինգ Ալէքսիի վէպերում. դրա վրայ է հիմնուած և Շիլլէրի «Ջանգալի երգը» ու Գեթէի նշանաւոր բալլադան: Սակայն դրանցից ոչ մէկը այնքան մտածելու նիւթ չեն պարունակում իրանց մէջ, որքան Հաուպտմանի երկը, որ առաջին անգամ 1896 թ. լոյս տեսաւ և մինչև օրս մօտ 50 հրատարակութիւն է ունեցել, միայն գերմաներէն լեզուով:

Ջանգալագործ Հենրիխն է գրամայի գլխաւոր հերոսը, նա ուզում է չինել մի անզուգական զանգ, որը կարողանար հնչեցնել սէր ու եղբայրութիւն, ճշմարտութիւն ու արդարութիւն: Ահա վերջապէս նրա նպատակը իրագործուած է, տենչալի զանգը պատրաստ է: Հենրիխը ուզում է բարձրացնել նրան սարերի գագաթը, որտեղ ջրային ոգին իր «բրէկէկէն»

է հնչեցնում, որտեղ անտառային ոգին ճիւղից-ճիւղ է թռչկոտում...

Ահա մօտ է Հենրիխը իր նպատակին, մօտ է զանգը սարերի գագաթին: Բայց յանկարծ կառքը շուռ է գալիս և զանգը գլորւում է դէպի անդունդը, դէպի լճի խորքը: Հենրիխի ամբողջ սիրտն ու էութիւնը այդ զանգի մէջն էր. ընկնում է զանգը, ընկնում է և նրա վարպետ—Հենրիխը: Ահա նա սարի ներքեւումն է. քարերը ջախջախել են մարմինը, բայց նա դեռ կենդանի է: Նրա կիսաշունչ մարմինը գտնում է կախարդուհի Վիտիխան և բերում է իր խրճիթը, որտեղ ապրում է գեղանի ֆէան—Բառտենդելայնը:

Հենրիխը տեսնում է նրան և կարծես իր մէջ մի անհասկանալի ոյժ է զգում. ձեռք ել տեսել եմ դեռ շատ առաջ, ասում է նա Բառտենդելայնին, ես լսել եմ քո ձայնը և հէնց այդ ձայնն էր, որ ուզում էի հնչեցնել տալ իմ զանգի միջոցով, բայց այդ հրաշքն ինձ չը յաջողուեց և ես լաց եղայ արիւն արցունքով...

—Դու լաց եղար...!? Զարմացած բացականչում է ֆէան, քնչպէս. ես չեմ հասկանում, ինչ է արցունքը...

Այդպիսի անմեղութիւնն ու անարատութիւնն աւելի հրապուրում է Հենրիխին: Նա աղերսում է վերցնել իր ճակատից փչէ պսակը... Նրան այլևս չի գրաւում ո՛չ կռիւ, ո՛չ պատիւ և ո՛չ փառք: Հարկաւոր է միայն սէր—Բառտենդելայնի սէրը: Իսկ ֆէան չի հասկանում այդ խորհրդաւոր խօսքերի իմաստը. չի հասկանում Հենրիխի տենչանքը: Նրա համար պարզ է միայն մի բան՝ Հենրիխի մահը մօտ է և նա վազում է պառաւ Վիտիխին կանչելու: Բայց անտարբեր է Վիտիխը. նրան չի հետաքրքրում Հենրիխի վիճակը. նա գիտէ, որ այդ է լինելու բոլոր մարդկանց վախճանը. ուստի և փոխանակ օգնութեան հասնելու, հանդարտ կերպով սկսում է կերակրել իր սիրելի կատունին և անտառային ոգիներին...

Հենրիխին պատահած փորձանքի լուրը տարածւում է ամբողջ գիւղում: Գալիս են տեղական պատօրը, ուսուցիչն ու սափրիչը դժբախտ վարպետին գտնելու... Երկար որոնումներէ յետոյ նրանք հասնում են կախարդուհու խրճիթին և այդտեղից տանում կիսամեռ Հենրիխին:

Նրանց հեռանալուց յետոյ սկսւում է անտառային էլֆաների պարը: Փայլում է լուսինը աղօտ ճառագայթներով, հեռուից, շատ հեռուից լսւում է որոտ ու կայծակ: Վերջապէս գալիս է Բառտենդելայնը և միանում պարողներին: Գալիս է և անտառային ոգին. որոտն ուժեղանում է. թափւում է հեղեղ և

էլֆաների քնքուշիկ երգեցողութեան հետ հնչում է նրա կոպտա-
ձայն երգը—Գարնանային սիրոյ երգը, Լսում է Բառտենդելայ-
նը երգի ելեէջերը և մոայլում: Նրա անարատ սրտում խօսում
է սիրոյ առաջին զգայմունքը և թախիծի արցունքը քամում
է աչերից: Հանդարտում է բնութիւնը. մենակ է Բառտեն-
դելայնը, բայց ահա ջրհորից դուրս է գալիս ջրային ոգին—Նե-
կելմանը, Նա տեսնում է Բառտենդելայնի տխրութիւնը. տես-
նում է արցունքի կաթիլը նրա ձախ աչքում և բացականչում.

—Օհ, ինչ հրապուրկիչ կաթիլ է դա, ինչ հրաշալի յա-
կինթ. նրա մէջ երևում է ամբողջ աշխարհի թախիծն ու եր-
ջանկութիւնը: Արցունք է այդ կաթիլի անունը:

Իսկ զարմացած Բառտենդելայնը մրմնջում է ինքն իրան.

—Այժմ ես հասկանում եմ, թէ ինչ է արցունքը...

Սիրահարուած է Նեկելմանը Բառտենդելայնի վրայ. նա
աղերսում է նրանից գնալ ջրհորի խորքը և այնտեղ ապրել
միասին, սիրել միմեանց: Բայց ֆէան չի համաձայնում, նա ու-
զում է աշխարհ մտնել, մարդկանց մէջ ապրել...

Իսկ վարպետ Հենրիխը... Նա արդէն իր տանն է, նրա
շուրջն են կիներն ու երեխաները: Անապասելի փորձանքը սգի
մէջ է դրել ամբողջ ընտանիքին: Տանջւում է Հենրիխը. բայց
այդ տանջանքը աւելի հոգեկան է, քան թէ ֆիզիկական: Նա
դառն կսկիծով պատմում է կնոջը.

—Իմ շինած դանգն անպէսք էր, Մագդա, լեռնային բար-
ձրութեան համար: Նա անդունդ գլորուեց, որովհետեւ անկա-
րող էր լեռներում արձագանք բարձրացնել... Հովտում նա կա-
րող էր զանգահարել, իսկ լեռներում—սչ... Ա՛խ, եթէ յետ գար
իմ երիտասարդութիւնը, այն ժամանակ ես նոր ոյժ, նոր եռանդ
կ'ունենայի այդ մեծ գործի համար...

Մագդան չի հասկանում Հենրիխի հեռաւոր նպատակը,
բայց անչափ սիրում է նրան և պատրաստ է օգնել ամեն բա-
նում... Վերջապէս գալիս է պատտօրը և յայտնում է, որ մի
համր կին ուզում է բժշկել Հենրիխին: Ներս է մտնում խոր-
հրդաւոր բժշկուհին: Դա Բառտենդելայնն է, միայն կերպա-
րանափոխուած: Հենրիխի հետ մենակ մնալուն պէս նա բժշկում
է նրան իր հրապուրներով: Առողջանում է Հենրիխը, որպէս զի
«նորից ապրի, ցանկայ ու տոկայ, ձգտի ու ստեղծէ»... Նրա
յանկարծակի առողջանալը հրաշք է թւում բոլորին... Բայց
հրաշքի առարկան երկար չի մնում իր ընտանիքում, իր հարեան-
ների շրջանում: Նա Բայռտենդելայնի հետ բարձրանում է սա-
րբը, որպէս զի այնտեղ սկսէ իր մեծ գործը...

Հենրիխն աշխատում է լեռնային բարձունքի վրայ: Նա

Թողել է տուն ու հայրենիք, կին ու երեխաներ և ամբողջապէս անձնատուր է եղել Ռաուտենդելայնի հրապոյրքին: Նա անդուլ, անդադար աշխատում է թղուկների ընկերակցութեամբ. նա ուզում է շինել մի չը տեսնուած զանգ, որի ձայնը հնչելիս պիտի լսուի սոխակների դալալայիլը, աղանձների միջիւնը. ջերմ արցունքի ազդեցութեամբ պիտի հալչի մարդկային սրտի սառոյցը, պիտի ոչնչանայ կիրքն ու նախանձը, վիշտն ու տանջանքը... Նա այնպէս ոգևորուած է այդ գաղափարով, որ մոռացել է ամեն բան... Գալիս է պաստօրը նրան համոզելու, որ տուն վերադառնայ, բայց Հենրիխը մնում է անդրդուելի...

—Ձեր խօսքերն ինձ վրայ նոյնքան են ազդում, ասում է նա պաստօրին, որքան և ջրասոյզ զանգը, որը այլ ևս երբէք զողանջելու չէ...

—Կը զողանջէ, վարպետ, կը զողանջէ, կրկնում է պաստօրը և հեռանում...

Հենրիխը չարունակում է իր գործը. նա վերջ ի վերջոյ կորցնում է մարդկային զգացմունքները, դառնում է դաժան ու անգութ:

Ժամանակը սահում է առաջ ու առաջ, իսկ Հենրիխը դեռ սարումն է, դեռ աշխատում է իր զանգի վրայ, նա արդէն բոլորովին մոռացել է ընտանիքին: Բայց մի օր սարալանջում երեւում են երկու մանկիկներ, որոնք հազիւ հազ բարձրացնում են մի կաւէ անօթ: Հենրիխի զաւակներն են այդ մանկիկները. Մագդանի դառն արցունքներն են նրանց բարձրացրածը: Հենրիխը ճանաչում է նրանց և մի տխուր նախազգացումով բացականչում.

—Ո՞ւր է Մագդան...

—Նա մեռաւ... պատասխանում են երեխաները, նա խեղդուեց լճում և քեզ շատ բարե ուղարկեց...

Բօթաբեր լուրը ցնցում է Հենրիխին, նա յիշում է իր անցեալը, պատկերացնում է անձնուէր Մագդայի կրած տանջանքները և դառնացած սրտով անիծում է իր գործն ու հրապուրիչ ֆէյային.

—Կորիր, հեռացիր ինձանից, ասում է նա Ռաուտենդելայնին:

Եւ Ռաուտենդելայնը հեռանում է ու յուսալատութեան մէջ անձնատուր լինում Նիկելմանին—ջրային ոգուն:

Նա նրա կինն է դառնում: Իսկ խորը վիշտը հալածում է Հենրիխին: Նա ընկճուած է ու յուսահատ և ուզում է մի անգամ էլ տեսնել իր սիրեցեալ Ռաուտենդելայնին: Պառաւ Վիտի-խան յայտնում է, որ այդ բանի համար պիտի իր ամբողջ կեան-

քը վճարէ: Հենրիլը համաձայնում է: Յայտնում է Բառուտն-դելայնը և հիացած գրկախառնում է Հենրիլին: Վերջինս իր սիրեցեալ Ֆէյայի գրկում փչում է վերջին շունչը, իսկ այդ բու-պէին նրա ականջին հասնում է ջրասոյզ զանգի ղողանջիւնը— անքան տխրապէս, անքան խորհրդաւոր: Այդ ղողանջիւնը վեր-ջին անգամ զարթեցնում է մեռնող Հենրիլի հաւատը, թէ պի-տի բացուի արշալոյսը, պիտի փայլէ արեգակը...

Կարելի է ասել Հաուպտմանի ոչ մի գրուածքը այնքան թեր ու գէժ կարծիքներ չէ առաջացրել, ինչպէս «Ջրասոյզ զան-գը»: Շատերը նրան մինչև եօթերորդ երկիւնքը բարձրացրին, շատերն էլ մինչև ոչնչութեան անդունդը իջեցրին: Այս դասա-կարգի քննադատների շարքումն էր և Լև Տոլստոյ, որին դուր չեկաւ դրամայի ձևը *): Նա կտրուկ կերպով յայտնեց իր բա-ցասական կարծիքը: Եւ ուրիշ կերպ էլ չէր կարելի սպասել «ЧТО ТАКОЕ ИСКУССТВО»-ի հեղինակից...

«Ջրասոյզ զանգից» ոչ պակաս միատիկական է և «Հան-նելէի» բովանդակութիւնը:

Աղքատիկ ընտանիքի զաւակ էր Հաննելէն: Նրա մայրը կարիքների ծանր լծի տակ ճնշուելով, մեռաւ, որք ու անտէր թողնելով մատաղահաս Հաննելէին: Կենդանի էր նրա խորթ հայրը—բարտաշ Մատտերնը, բայց նրա մէջ արդէն վաղուց անհետացել էր հայրական զգացմունքը, գորովալի խնամքն ու հոգատարութիւնը: Նա գիտէր միայն հարբել, թափառել այս ու այն կողմ և տուն գալուն պէս ծեծել անմեղ Հաննելէին:

Ի՞նչ կարող էր անել դժբախտ որբուհին: Նա տանջուեց, տանջուեց և վերջը վճռեց վերջ դնել իր կեանքին: Անվերջ թշուառութիւնը զարգացրել էր նրա երեակայութիւնը: Նրան թւում էր, թէ երկնային բարձրութիւնից միշտ դէպի իրան է կանչում մօր քնքուշիկ ձայնը...

Հաուպտման իր այդ դրամայով ուզեցել է ցոյց տալ, թէ ինչպէս ներկայ սօցիալական կեանքում, ընտանեկան չարա-բաստիկ պայմաններում զոհ են գնում նաև դեռահաս էակները —անմեղ զաւակները և նա միանգամայն հասել է իր նպատա-կին: Դրանից աւելի ազդու, աւելի ուժեղ ձևով չէր կարելի ներկայացնել ընտանեկան թշուառութեան զոհուած որբուհու հոգեկան ամբողջ աշխարհը:

Ինչպէս դէուար չէ համոզուել մեր բերած օրինակներից, Հաուպտման երբեք չէ հեռացել նատուրալիզմի ընդգծած ու-

*) „Научное Обозрение“, 1901, № 5.

ղիբից, բայց միևնույն ժամանակ երբեք ամբողջապէս չէ կանգնել նրա վրայ: Նրա գրուածքներում գրեթէ միշտ շաղկապուած են եղել բնականն ու գաղափարականը, իրականն ու վերացականը:

Նա ունի մի զգայուն սիրտ, որ միշտ հակուած է դէպի թշուառների ու ընծուածների կողմը, ունի կեանքը դիտելու ընդունակութիւն, որ հասկանում է ներկայ սօցիալական ցաւը և կարողանում է զատել դառն իրականութիւնը պատահական երեոյթներից. վերջապէս ունի գրելու մի առանձնայատուկ չնորհք, որ գրաւիչ, նոյն իսկ հրապուրիչ է դարձնում նրա երկերը:

Դեռ երիտասարդ է Հաուպտմանի գրիչը և ընդունակ է ստեղծագործել, և հասարակութիւնը սպասում է նրանից աւելի մեծ երկեր...

Ե. ԹՈՓՉԵԱՆ

ՖՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ

ԵՒ

ՌԻՍԼԵՐ ԱԻԱԳ

VI

Սիդոնիի վեժխնդրութիւնը:

Քսան տարուց աւելի էր, որ Սիդիզմունդ Պլանիւսը բնակում էր Մօնոուփում, բայց երբէք նա այդքան ուշ վերադարձած չը կար տուն, առանց քրոջը նախազգուշացնելու: Ուստի օրիորդ Պլանիւսը սարսափելի մտատանջութեան մէջ էր: Բոյր ու եղբայր մի սիրտ, մի հոգի էին կազմում, և օրիորդ Պլանիւսը վերջին ամիսների ընթացքում մասնակից էր եղել քանձապահի բոլոր անհանգստութիւններին, բոլոր վրդովմունքներին, այնպէս որ ամենաչնչին պատճառ բաւական էր, որ սկսէր դողալ ու յուզուել: Հէնց որ Սիդիզմունդը մի քիչ ուշանում էր, նա մտածում էր.

—Տէր Աստուած... Մի բան պատահած չը լինի՝ գործարանում:

Ահա թէ ինչու այդ երեկոյ, երբ հաւերը թառեցին ու քնեցին, օրիորդ Պլանիւսը հաւաքեց ճաշը, առանց ձեռք տալու նրան, և նստեց փոքրիկ ու ցածիկ դահլիճում ու սկսեց խռովայոյզ սրտով սպասել եղբորը:

Վերջապէս, ժամի տասնմէկի մօտերքը, զանգը խփեցին: Զանգահարութիւնը շատ երկչոտ էր ու տխուր և ամենին չէր նմանում Սիդիզմունդի ուժգին զանգահարութեանը:

—Դուք էք, պարոն Պլանիւս,—հարցրեց պառաւ օրիորդը վերնազաւթի վրայից:

Նա էր, բայց մենակ չէր: Նրա յետիւց գալիս էր մի Դեկտեմբեր, 1901.

բարձրահասակ, բոլորովին ճկուն ծերունի, որ ներս մտնելիս բարի երեկոյ ասաց դանդաղ ձայնով: Այդ ժամանակ միայն օրիորդ Պլանիւսը ճանաչեց Ռիսլէր Կալդին, որին չէր տեսել նոր տարի օրուայ այցելութիւններէն ի վեր, այսինքն գործարանում տեղի ունեցած դէպքերից յետոյ: Նա քիչ էր մնում ցաւակցութեան բացականչութիւն արձակէր, բայց եղբոր ու Ռիսլէրի լուրջ լռակեցութիւնից հասկացաւ, որ պէտք էր լռել: —Քոյր իմ, օրիորդ Պլանիւս, անկողնիս սպիտակեղէնը փոխէ՛ք: Մեր բարեկամ Ռիսլէրը մեզ պատիւ է անում քնելու այս գիշեր մեզ մօտ:

Պառաւ օրիորդը իսկոյն գնաց ու սկսեց պատրաստել սենեակը գրեթէ քնքոյշ հոգատարութեամբ, որովհետեւ, ինչպէս յայտնի է, «իմ եղբայր պ. Պլանիւսից» զատ Ռիսլէրը միակ տղամարդն էր, որ բացառութիւն էր կազմում բոլոր տղամարդկանց ատող օրիորդ Պլանիւսի համար:

Կաֆէ-շանտանից դուրս գալիս Սիգօնիի ամուսինը սկզբում սարսափելի զրգռուած գրութեան մէջ էր: Նա քայլում էր Պլանիւսի կողքը բռնած և ցնցւում էր ամբողջ մարմնով: Այժմ այլ ևս նա ցանկութիւն չունէր գնալու Մօնոու՝ ծրարն ու նամակը վերցնելու:

—Թնդ ինձ... գնա, — ասում էր նա Սիգիզմունդին, — ու գում կ'մենակ մնալ:

Բայց Սիգիզմունդը վախենում էր նրան մենակ թողնել այդպիսի յուսահատութեան մէջ: Աննկատելի կերպով նա քիչ-քիչ հեռացնում էր Ռիսլէրին գործարանից, և սրտի թեւադրութեամբ ծերունի գանձապահը ամբողջ ճանապարհին խօսում էր իր բարեկամի հետ միմիայն Ֆրանցի մասին, որին այնքան սիրում էր նա:

«Այ, նրա սէրը ճշմարիտ, հաստատուն սէր է... Նրա սրբտի տէր մարդիկ դաւաճանել չը գիտեն...»

Այդպէս խօսելով՝ նրանք հեռացան Պարիզի ազմկալից կենտրոնից: Այժմ նրանք գետափումին էին, անցնում էին Կենդանաբանական պարտէզի մօտով և մտնում Սէն-Մառսօ արուարձանի խորքերը: Ռիսլէրը չէր գիմադրում և թողնում էր, որ Պլանիւսը քաշ տայ իրան: Ծերունի գանձապահի խօսքերը սպեղանի էին նրա խոցուած սրտի համար:

Այդպիսով նրանք հասան Բիէվոի*) ավի կաշեգործարաններին, որոնց ծաղկոտկէն դամաքանոցները ցանցաձև գծագրւում

*) Սէնալի վտակներից մէկը, որ թափւում է Սէնալի մէջ Պարիզում:

էին երկնքի կապուտակի վրայ, և յետոյ Մօնսուռիի դժգոյն հարթութիւններին, այդ ընդարձակ հողաբաժիններին, որոնք խանձուած ու փորփորուած են այն հրեղէն չնչից, որ Պարիզը տարածում է իր ամենօրեայ աշխատանքի շուրջը, ինչպէս մի վիթխարի վիշապ, որի՝ ծխով ու շոգիով լի արտաշնչութիւնը չքացնում է բուսականութիւնը ամեն տեղ, ուր որ հասնում է:

Մօնսուռիից մինչև Մօնուփի ամրութիւնները մի քայլ է միայն: Այգտեղ հասնելուց յետոյ Պլանիւսի համար այլ ևս դժուար չէր քաշ տալ Ռիսլէրին իր մօտ: Նա իրաւամբ մտածում էր, որ իրանց ընտանեկան խաղաղ յարկը և քոյր-եղբայրական անդորր ու անձնուէր բարեկամութեան տեսարանը այդ թշուառ մարդու սրտին կը ներշնչեն մի տեսակ նախաճաշակունքն այն երջանկութեան, որ նա վայելելու է իր եղբոր, Ֆրանցի հետ: Եւ, յիշաւի, ներս մտնելուն պէս՝ այդ փոքրիկ տունը սկսեց արդէն գործել իր բարեբար ազդեցութիւնը:

—Այո, այո, ճիշտ ես ասում, սիրելի բարեկամ,—ասում էր Ռիսլէրը մեծ-մեծ քայլերով ման գալով ցածիկ դահլիճում, —ես չը պէտք է այլ ևս մտածեմ այդ կնոջ մասին: Այսուհետև նա ինձ համար մեռած է: Աշխարհումս ոչ ոք չունեմ այլ ևս բացի իմ քաղցրիկ Ֆրանցից... Չը գիտեմ՝ բերել տամ նրան թէ՛ ինքս գնամ մօտը, այսպէս թէ՛ այնպէս, վճռուած բան է, որ ես ու նա միասին կ'ապրենք այսուհետև... Իմ սրտի փափագն է եղել միշտ մի տղայ ունենալ: Ֆրանցը իմ տղան կը լինի: Ուրիշ տղայ ես չեմ ուզում այլ ևս: Ի՞նչպէս կարող էի ես գոնէ մի րոպէ մտածել ինքնասպանութեան մասին... Ի՞նչ յիմարութիւն: Դրանով միայն մեր պատուական աղջիկաբոնին կ'ուրախացնէի... Չէ, չէ, ընդհակառակը, ես ուզում եմ ապրել իմ սիրելի Ֆրանցի հետ և ապրել միմիայն նրա համար:

—Կեցցեա, —ասաց Սիգիզմունդը, —այ այդպէս պէտք է լինի տղամարդը:

Այդ րոպէին օրիորդ Պլանիւսը եկաւ յայտնեց, որ սենեակը պատրաստ է:

Ռիսլէրը ներողութիւն խնդրեց այն անհանգստութեան համար, որ ինքը պատճառում էր նրանց:

—Դուք այնքան լաւ, այնքան երջանիկ էք ապրում այստեղ... Մեղք է իմ կողմից, որ տխրութիւնս բերեցի ձեր տունը:

—Էհ, բարեկամ, դու էլ շատ լաւ կարող ես մեղ նման երջանիկ լինել,—ասաց Սիգիզմունդը ուրախութիւնից փայլող երեսով:—Ես քոյր ունեմ, դու էլ եղբայր ունես: Էլ ինչ է պէտք մեզ:

Ռիսլէրի երեսին ժպիտի նման մի բան երևաց: Նա արդէն

երևակայում էր իրան ու Ֆրանցին այդպիսի մի խաղաղ ու քուակէքական տնակում ապրելիս:

Ճիշտ որ խելացի բան էր մտածել քեռի Պլանիւսը:

—Էհ, քնելու ժամանակ է,—ասաց նա յաղթական կերպարանքով... Արի տանեմ սենեակդ ցոյց տամ քեզ:

Սիգիզմունդ Պլանիւսի սենեակը առաջին յարկումն էր: Մի մեծ սենեակ էր այդ, պարզ, բայց մաքուր կերպով կահաւորուած. պատուհաններից և անկողնի շուրջը կախուած էին բամբակաթել վարագոյրներ և աթոռների տակին յատուկ փայլուն աղիւմների վրայ փռուած էին փոքրիկ քառակուսի գորգեր: Նոյն իսկ պառաւ տիկին Ֆրոմօնը ոչինչ չէր կարող ասել այդ սենեակում տիրող կարգ ու կանոնի և մաքրութեան դէմ: Դարակների վրայ չարուած էին մի քանի դրփեր. «Ձեռնարկ կարթով ձկնորսութիւն անողների համար», «Օրինակելի գիւղական անտառի», «Բարեմի հաշուեցոյցը»: Բնակարանի ամբողջ մտաւոր բաժինն էր այդ:

Քեռի Պլանիւսը նայում էր իր շուրջը հպարտութեամբ: Ջրով բաժակը դրած էր իր տեղում ընկուզենու սեղանի վրայ, ածիլելու սարքն էլ՝ արդասեղանի վրայ:

—Տեսնում ես, Ռիսլէր... Ամեն բան, ինչ որ պէտք է, կայ... Իսկ եթէ մի բանի պակասութիւն զգաս, բանալիները պահարանների վրայ են... կը բանաս ու կը վերցնես... Նայիր, ինչ հիանալի տեսարան է այստեղից... Այժմ մի քիչ մութ է, բայց վաղը առաւօտ որ զարթնես, կը տեսնես, թէ ինչքան հիանալի է:

Նա բայ արեց պատուհանը: Սկսում էին թափուել անձրևի խոշոր կաթիլներ, և գիշերային խաւարը պատառոզ կայծայկները ցոյց էին տալիս երկաթուղու հողաթմբի երկար ու խաղաղ գիծը, որ ձգւում էր դէպի հեռուն, և նրա եզերքին շարուած հեռագրական սիւները ու տեղ-տեղ երեցող զօրանոցների մոտայ գոները: Ժամանակ առ ժամանակ չրջապատի ճանապարհի վրայ լսւում էր պահակախմբի ոտնաձայն և հրացանի կամ թրի շաշիւն, յիշեցնելով, որ զինուորական շրջանումն էին: Այդ էր Պլանիւսի այնքան գոված հորիզոնը, որից աւելի մեկամաղձիկ հորիզոն դժուար էր գտնել:

—Դէ այժմ, բարի գիշեր... Պառկիր ու հանգիստ քնիր...

Բայց այն բոպէին, երբ ծեր գանձապահը ուզում էր դուրս գալ, Ռիսլէրը յետ կանչեց նրան.

—Սիգիզմունդ:

—Հը, ինչ կայ—հարցրեց Սիգիզմունդը կանգ առնելով: Ռիսլէրը մի քիչ կարմրեց, չրթունքները շարժեց այն-

պէս, ինչպէս մարդ շարժում է, երբ սկսելու է խօսել, բայց սաստիկ ճիգ գործ դնելով իր վրայ, ասայ միայն.

—Ձէ, չէ... ոչինչ... Բարե զիշեր, սիրելիս:

Սեղանատանը քոյր ու եղբայր դեռ երկար խօսում էին յաժ ձայնով: Պլանիւսը պատմում էր երեկոյան պատահած սոսկալի դէպքը, Սիդօնիին տեսնելը, և կարող էր երևակայել, թէ որքան բացականչութիւններ արձակուեցին՝ «Ախ, ձեր կիւնարմատները» ու «Ախ, ձեր տղամարդիկ»: Վերջապէս, փոքրիկ պարտէզի դուռը կողպելուց յետոյ, օրիորդ Պլանիւսը բարձրացաւ վերև իր սենեակը, իսկ Սիդիզմունդը մի կերպ տեղաւորուեց կողքի փոքրիկ առանձնասենեակումը:

Կէս գիշերուան դէմ գանձապահին քնից վեր թոյրեց քոյրը, որ սաստիկ վախուորած ձայն էր տալիս նրան չշունջով.

—Եղբայր, պարոն Պլանիւս:

—Հը՞:

—Լսեցի՞ք:

—Ձէ... Ի՞նչ է պատահել:

—Ախ, սոսկալի էր... Սարսափելի հառաչի նման մի բան լսուեց, սաստիկ ուժգին, սաստիկ տխուր... Ներքևի սենեակիցն էր գալիս ձայնը:

Սկսեցին ականջ դնել: Դրսևում տեղատարափ անձրև էր գալիս և անձրևակաթիւնների դիպչելուց տերևները հանում էին այն աղմուկը, որի չնորհիւ քաղաքից դուրս մարդ այնպիսի կատարեալ միայնակութեան և դատարկ տարածութեան տպաւորութիւն է ստանում:

—Քամին է այդ... ասոյ Պլանիւսը:

—Ես համոզուած եմ, որ այդ քամուցը չէ... Սոս... ապականջ զրէք...

Մրրկայոյզ աղմուկի մէջ մի հեծութիւն էր լսւում, կարծես մի հեկեկանք, բազկացած մի զառնագին շեշտով կրկնուող անունից.

—Փրանց... Փրանց...

Սարսափելի էր այդ և աղեկտուր:

Երբ Քրիստոս խաչուած ժամանակ արձակեց դէպի երկնքի դատարկ տարածութիւնը իր յուսահատ ճիչը՝ «Էլի, էլի, լամա սաբաբտանի», նրա ձայնը լսողները անշուշտ նոյնպիսի նախապաշարուած սարսափ զգացին, ինչպէս այն սարսափը, որ այդ բոպէին տիրեց յանկարծ օրիորդ Պլանիւսին:

—Ես վախենում եմ,—մրմնջաց նա,—լաւ կը լինի, ցնաք տեսնէք:

—Ձէ, չէ, լաւ է մենակ թողնենք: Եղբոր մասին է մտա-

ծում... Խեղճ մարդ։ Միմիայն եղբոր յիշատակը կարող է նրան մի քիչ սփոփել։

Եւ ծերունի գանձապահը նորից քնեց։

Միւս առաւօտ նա, ըստ իր սովորութեան, զարթնեց, երբ հնչեցնում էին վաղորդեան զօրակոչը ամբուլթիւններում, որովհետեւ այդ զօրանոցներով չըջապատուած տնակը կարգաւորում էր իր ամբողջ կեանքը զինուորական ժամահարութիւնների համեմատ։ Քոյրը, արգէն վեր էր կացել, կուտ էր տալիս հաւերին։ Տեսնելով, որ Սիգիզմունդն էլ վեր է կացել, նա մօռեցաւ նրան մի քիչ այլայլուած։

—Տարօրինակ բան է,—ասաց նա,—Ռիսլէրի սենեակից ամենեւին ձայն-ձոյն չի գալիս... Եւ սակայն պատահանը բոլորովին բաց է։

Սիգիզմունդը սաստիկ զարմացաւ ու գնաց ծեծեց սենեակի դուռը։

—Ռիսլէր... Ռիսլէր։

Նա ձայն էր տալիս մի քիչ անհանգիստ սրտով։

—Ռիսլէր, սենեակիձմեւ ես... դեռ քնած ես։

Ո՛չ մի պատասխան։ Նա բաց արեց դուռը։

Սենեակը ցուրտ էր։ Զգացում էր, որ դրախ խոնաւութիւնը ամբողջ գիշերը ներս էր թափանցել բաց պատուհանովը։ Առաջին հայեացքը գցելով անկողնի վրայ, Պլանիւսը մտածեց. «Զի պառկել քնելու... Յիրաւի, վերմակին ձեռք չէր տուած, և դեռ ծիպացող լամպը, որ մոռացմամբ չէին հանգցրել, ու քնատուութեան տենդի միջոցին ամբողջապէս դատարկուած ջրի չիչը և առհասարակ սենեակի բոլոր ամենաչնչին մանրամասնութիւնները ներկայացնում էին խռովայոյզ անքնութեան հեաքեր, բայց գանձապահին ամենից շատ օտարափեցրեց այն, որ բոլորովին բաց էր պահարանի այն աչքը, ուր ինքը խնամքով պահել էր այն նամակն ու ծրարը, որ իր բարեկամը պահ էր տուել իրան։

Նամակը չը կար այնտեղ։ Իսկ սեղանի վրայ բաց ծրարի մէջից երևում էր մի լուսանկար,—Սիգոնիի պատկերը տասն հինգ տարեկան հասակում։ Իր կրծկալաւոր զգեստով, ճակատի վրայ բաժանուած կամակոր մազերով և դեռ անչնորհք փոքրիկ աղջկայ բռնազբօսիկ դիրքով երբեմնեան օրիորդ Շէքը, օրիորդ Լը Միւրի աշակերտուհին, ամենեւին չէր նմանում այժմեան Սիգոնիին։ Եւ հէնց այդ էր պատճառը, որ Ռիսլէրը պահել էր այդ լուսանկարը, իբրեւ մի յիշատակ՝ ոչ իր կնոջից, այլ «փոքրիկ Շէքից»։

Կարծես երկինքը փուլ հկաւ։ Սիգիզմունդի գլխին։

—Իմ մեղքս է,—ասում էր նա ինքն իրան—Բանալինե-

րը չը պէտք է թողնէի այստեղ... Բայց ում մտքովը կ'անցնէր, թէ նա դեռ չի մոռացել... Նա երգւում էր, որ այդ կիներ այլ ևս գոյութիւն չունի իր համար:

Այդ միջոցին օրիորդ Պլանիւսը ներս մտաւ այլայլուած կերպարանքով:

—Պ. Ռիսլէրը գնացել է... բացականչեց նա:

—Գնացել է: Բայց չէ որ պարտէզի դուռը կողպած էր:

—Պատի վրայովն է անցել... Հեաքերն երևում են:

Նրանք նայեցին միմեանց սարսափահար:

Պլանիւսը մտածեց. «Անշուշտ նամակի պատճառովն է»...

Անկասկած կնոջ նամակից մի արտակարգ բան էր խնայել Ռիսլէրը, և, չուզելով տանտէրերին զարթեցնել, նա զաղտագողի փախել էր առանց աղմուկ հանելու: Ինչու: Ի՞նչ նպատակով:

—Այ կը տեսնէք, քոյրիկ,—ասում էր խեղճ Պլանիւսը, շտապ-շտապ վերջացնելով հագնուելը,—անպատճառ այդ անդգամը էլի մի խաղ է խաղացել նրա գլխին:

Պառաւ օրիորդը աշխատում էր համոզել, որ նա սխալւում է, բայց եղբայրը չարունակ կրկնում էր.

—Chai bas confiance!...

Ու երբ հագնուեց պրծաւ, իսկոյն դուրս վտղեց տանից:

Գիշերուայ տարափից թրջուած գետնի վրայ Ռիսլէրի ոտների հետքերը երևում էին մինչև պարտէզի դուռը: Նա պէտք է լոյսը բացուելուց առաջ գնացած լինէր, որովհետև բանջարների մարգերի և ծաղիկների թմբերի վրայ երևում էին լայն-լայն ու անկանոն քայլերի խոր հետքեր: Պատի նեքսի կողմից նկատուում էին սպիտակ քերծուածքներ և մի փոքրիկ փուռածք կատարում: Քոյր ու եղբայր դուրս եկան չրջապատի ճանապարհը: Այդտեղ քայլերի տեղերը անկարելի էր լաւ որոշել: Սակայն երևում էր, որ նա գնացել էր Օռլէանի ճանապարհի ուղղութեամբ:

—Կարելի է դուր ենք մեզ ու մեզ տանջում,—ասաց օրիորդ Պլանիւսը,—գուցէ նա վերադարձել է գործարան:

Սիգիզմունդը զլուխը պտտեց. Օ՛հ, եթէ նա ասէր մտքովը անյաժը:

—Լաւ, դուք վերադարձէք տուն, քոյրիկ... Ես կ'երթամ, կը տեսնեմ...

Եւ ծերունի «chai bas confiance»-ը հրացանի գնդակի պէս սլացաւ դէպի առաջ, սպիտակ բաշը աւելի վեր ցցուած, քան սովորաբար:

Այդ պահին չրջապատի ճանապարհի վրայ սաստիկ երթե-

ւեկութիւն կար. անդադար գնում-գալիս էին զինուորներ, բան-
ջարաւաճառներ, փոփոխուող պահապաններ, օֆիցէրների ձիե-
րը ման ածող սպասաւորներ, զօրանոցների պանդոկատէրերը
իրանց սայլակներով, մի խօսքով սկսուել էր այն աղմուկն ու
իրարանցումը, որ տեղի է ունենում առաւօտները ամրոցների
շուրջը: Պլանիւսը լայն-լայն քայլերով առաջ էր գնում այդ ի-
րարանցման մէջ, երբ յանկարծ կանգ առաւ: Չախ կողմում,
հողաթմբի ստորոտում, մի փոքրիկ քառակուսի շէնքի առաջ,
ուր հում գածի վրայ կարդացւում է սև տառերով՝

ՊԱՐԻՋ ՔԱՂԱՔ

Քարհացների մուսքը,

Նա նկատեց խոնուած բազմութիւն և զինուորների ու մաք-
սատան ծառայողների համազգեստներ՝ խառնուած թափառա-
շըրջիկների ճմռուած ու հողոտ վերնաշապիկների հետ: Ծե-
րունին բնադդարար մօտեցաւ այդ խմբին: Մի երկաթածող
կլոր դռնակի տակ մաքսատան ծառայողներից մէկը քարէ
աստիճանի վրայ նստած խօսում էր ձեռները լայն-լայն շար-
ժելով, կարծես թէ մի բան ձեռքով ցոյց տալով.

—Այս նստած տեղումս էր,—ասում էր նա... Նստած
էր կախուել ու ինչքան ուժումը կար ձգել էր պարանը... այ
այսպէս... Ինչպէս երևում է, հաստատ վճռած է եղել միտնել,
որովհետև զրպանիցը մի ածելի հանեցին, որով անշուշտ պէտք
է մօրթէր իրան, եթէ պարանը յանկարծ կտրուէր:

Բազմութեան մէջից մէկը բացականչեց՝ «Խեղճ մարդ»...
Իսկ յետոյ մի ուրիշը, յուզմունքից խեղդուող ու դողդոջուն
ձայնով, հարցրեց վախժխելով.

—Հաստատ է, որ արդէն մեռել է:

Բոլորը սկսեցին ծիծաղել, նայելով Պլանիւսին:

—Հաւի խելք ունի այս մարդը, տո՛ւ,—բացականչեց մաք-
սատան ծառայողը... Չը լսեցիք, որ ասացի, թէ բոլորովին
կապտել էր այս առաւօտ, երբ պարանից հանեցինք ու տա-
րանք այն զօրանոցը:

Հետու չէր այդ զօրանոցը, բայց Պլանիւսը հազիւ-հազ
կարողացաւ ոտները քաշ տալով հասնել այնտեղ: Շատ էլ ինքն
իրան ասում էր ինդճը, թէ ինքնասպանութիւնները հազուա-
դէպ բան չեն Պարիզում, մանաւանդ ամբուլթիւնների այդ եր-
կար գծի վրայ, ուր օր չի անցնում, որ մի գիակ չը գտնեն,
ինչպէս մի վտանգաւոր ծովի ափում, բայց ոչինչ չէր կարողա-

նում փարատել այն սարսափելի նախազգացումը, որ առաւօտից ի վեր ճմլում էր նրա սիրտը:

—Ախ, կախուածին էք ուզում տեսնել,—ասաց նրան զօրանոցի դռան մօտ կանգնած զինուորականը... ահա այստեղ է:

Դիակը դրել էին մի սրահի մէջ մի իշտոնուկ սեղանի վրայ: Հեծելազօր զինուորի մի վերարկու, որ զցուած էր վրան, ծածկում էր նրան ամբողջապէս, կաղմելով այն սովորական ծալքերը, որ միշտ ունենում են պատանքները չորացած ու ձգուած դիակի շուրջը: Մի խումբ օֆիցէրներ և քաթանէ անդրավարտիք հագած մի քանի զինուորներ նայում էին հեռուից ու դած ձայնով խօսում, ինչպէս եկեղեցում, իսկ մի զինուորական բժիշկ բարձր պատուհաններից մէկի վրայ կռայած, գրում էր մահը հաստատող պաշտօնական թուղթը: Սիգիզմունդը դիմեց նրան.

—Կարելի է թոյլ տաք տեսնամ,—խնդրեց նա մեղմօրէն:

—Տեսէք:

Նա մօտեցաւ սեղանին, տատամսեց մի բոպէ, յետոյ, սրբօրէն տապալումով, բաց արեց մի ուռած դէմք ու մի ահազին մարմին, որ անշարժ պառկած էր իր անձրևից թրջուած չորերի մէջ...

—Ախ, վերջ ի վերջոյ քեզ սպանեց նա, սիրելի ընկեր... միմիջայ Պլանկուսը ու ծունկ չոքեց հեկեկալով:

Օֆիցէրները հետաքրքրուած առաջ էին եկել և նայում էին մեռելին, որ մնացել էր բաց:

—Տեսէք, բժիշկ,—ասաց նրանցից մէկը,—ձեռքի մէկը փակած է, կարծէք թէ մի բան սղմած լինի մէջը:

—Յիրաւի,—պատասխանեց բժիշկը մօտենալով դիակին... Այդ պատահում է երբեմն հոգեւարքի ջղաձգութեան միջոցին: Յիշում էք, Սօլֆերինօյում: Զօրապետ Բօրդին այսպէս պահած ունէր ձեռքում իր ազդկաթուան մէղալիօնը: Հազիւ-հազ կարողացանք դուրս հանել ձեռքի մէջիցը:

Եւ այդպէս խօսելով նա փորձում էր բանալ խեղճ մուկի կծկուած ձեռքը:

—Վա՛ւ,—ասաց նա,—այս նամակն էր այսպէս պինդ սղմել ձեռքումը:

Եւ նա ուզում էր արդէն կարգաւ նամակը, բայց օֆիցէրներից մէկը առաւ ձեռքիցը ու տուեց Սիգիզմունդին, որ մնացել էր ծնկաչոք:

—Կարդայէք, պարոն: Գուցէ հանդուցեալի վերջին կամքն է յայտնուած այդտեղ:

Սիգիզմունդ Պլանկուսը ոտքի կանգնեց: Սրահը մութն էր

և նա, օրօրուելով, մօտեցաւ պատուհանին ու կարդաց արտասուակալած աչքերով.

«...Այո, սիրում եմ քեզ, սիրում... աւելի քան երբ և իցէ և ընդ միշտ... Ի՞նչ միտք ունի մաքառելը և դիմադրելը... Մեր ոճիրը մեզնից զօրեղ է»

Այդ այն նամակն էր, որ Ֆրանսյը գրել էր իր հարսին մի տարի առաջ և որ Սիգօնին ուղարկել էր իր ամուսնուն տանից արտաքսուելու միւս օրը, ուղեւով գրանով վրէժ հանել թէ ամուսնուց և թէ տեգրից միաժամանակ:

Ռիպէրը կարող էր դեռ ապրել կնոջ դաւաճանութիւնից յետոյ, բայց եղբօր դաւաճանութիւնը սպանել էր նրան:

Երբ Սիգիզմունդը հասկացաւ նամակի միտքը, չչմեց բոլորովին... Նամակը ձեռքին անշարժ կանգնած, նա մեքենայօրէն նայում էր դէպի դուրս բաց պատուհանովը:

Ժամի վեցը խիեց:

Այնտեղ, Պարիզի վերևում, որ չէր երևում, բայց որի ժըխորը լսում էր, ծանր, տաք ու դանդաղաշարժ մշուշ էր բարձրանում, սև ու կարմիր եզերքներով, ինչպէս վառօդի ծուխ՝ կռուի դաշտի վրայ... Քիչ-քիչ սկսեցին մշուշից դուրս գալ ու շողշողալ վաղսրդեան ցոլքով եկեղեցիների զանգակատները, ոսկեզօծ գմբէթները, տների սպիտակ ճակատները: Յետոյ, իրար խոնուած տանիքների վերևում ցցուած գործարանային հագարաւոր ծխնելոյղները սկսեցին միաժամանակ եռանդուն կերպով արտաչնչել իրանց ընդհատ շոգին քամու ուղղութեամբ, ինչպէս ճանապարհ ընկնող շոգնաւեր... Կեանքը վերսկսում էր... Դէպի առանձ, մեքենայ՝ Վալ նրանց, որոնք կը մնան ճանապարհին...

Այդ միջոցին սարսափելի զայրոյթ լարձրացաւ ծերունի Պլանիւսի սրտում.

—Ա՛խ, անդգամ... անդգամ... աղաղակեց նա, թափա-հարելով բռունցքը, և ոչ չիմացաւ, թէ ում էր ուղղում նա այդ խօսքը՝ կինարմատի թէ՞ քաղաքին:

Թարգմ. Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

Վ. Ն Ր Ջ

Յ Ա Ի Է Ր Ժ Ա Հ Ա Ր Ս Ը

(Պուստիկի)

ՏԵՍԱՐԱՆ ԱՌԱՋԻՆ

Դ ն է պ ը ի ա փ ը. ջ ը ա զ ա ց:

Ջաղացականն ու նրա ալջիկը:

Ջաղացական:

Օհ, բանն էլ այդ է, որ դուք բոլորդ
Յիմար էք, յիմար, ջանել աղջկերք:
Թէ ձեզ պատահեց մի նախանձելի
Ոչ հասարակ մարդ, դուք պիտի նրան
էլ ամենին ձեռքից չը թողնէք:
Իսկ ինչով.— ագնիւ, խելացի վարքով
Հրապուրել նրան, մերթ փաղաքշանքով,
Եւ մերթ խստութեամբ, մի-մի անգամ էլ
Հարեանցօրէն խօսք պիտի դնել
Պսակի մասին, իսկ ամենից շատ
Անտրատ պահել կոյսի պատիւը—
Այդ անդին գանձը, Դա, ինչպէս խօսքը,
Եթէ դուրս թռաւ, էլ ձեռք չի ընկնի:
Բայց ամուսնութեան թէ էլ յոյս չը կայ,
Հօ կարելի է մի բան վստասակել
Իրան, կամ գոնէ ծնողի համար:
Պէտք է մտածել ճիշտ ինձ յաւիտեան
Հօ չի սիրելու և փայփայելու:
Էհ, չէ, դուք իսկի ընդունակ էլ չէք
Մի լաւ բան անել, Միթէ յարմար է,
Իսկոյն գժուում էք և երջանիկ էք
Ձրի կատարել նրա հաճոյքը:

Պատրաստ էք ձեր սիրելիի
 Վզից կախ ընկնել, իսկ այդ սիրելին,
 Տեսար—չքայաւ, հետքն էլ չերկայ:
 Եւ դուք էլ ոչինչ օգուտ չունեցաք...
 Օհ, դուք բոլորդ էլ այդպէս յիմար էք:
 Քեզ հարիւր անգամ միթէ չեմ ասել:
 Է՛յ, սղձիկ, նայիր, այնքան էլ տխմար
 Մի լինիր, բախտը քո ձեռքից չը տաս:
 Մի թող իշխանին, և յիմարաբար
 Քեզ չը կորցնես: Եւ ինչ դուրս եկաւ,
 Դէհ, այժմ նստիր ու միշտ դու ողբս,
 Ինչ որ յետ բերել չես կարող արդէն:

Աղջիկ:

Ինչո՞ւ ես կարծում, որ նա ինձ թողեց:

Ջաղացպան:

Ի՞նչպէս թէ ինչո՞ւ, նա սովորաբար
 Շարժուայ ընթացքում քանի անգամ էր
 Ջաղայը զալիս: Հը՞... ամենայն օր,
 Բայց երբեմն էլ և՛ երկու անգամ:
 Յետոյ ըսկսեց աւելի բիչ գալ,
 Եւ ահա արդէն իններորդ օրն է՝
 Նրան չենք տեսնում. սրան ի՞նչ կ'ասես:

Աղջիկ:

Նա զբաղուած է. քիչ հոգսեր ունի:
 Ջաղացպան հօ չէ. ջուրը չէ գործում
 Նրա փոխարէն: Նա միշտ ասում է՝
 Որ նրա գործը ամենից ծանր է:

Ջաղացպան:

Այո, ինչպէս չէ, հաւատն նրան:
 Ե՞րբ ե՞ն աշխատում այդ իշխանները:
 Եւ դա ինչ գործ է: Աղուէս, նապաստակ
 Որսալ, քէֆ անել, քերթել զրայուն,
 Իսկ յիմարներիդ այդպէս համողել:
 Խեղճակ. նա ինքն է աշխատում, բանում,
 Իսկ իմ տեղ՝ ջուրը... Բայց օր ու գիշեր
 Ես հանգիստ չունեմ—այստեղ կարկատիր,
 Այնտեղ կարկատիր, մի տեղ փտած է,
 Մի տեղ ջուր է գցում. թէ կարողանաս

Նորոգման համար խնդրել իշխանից
Գէթ մի քիչ դրամ, շատ լաւ կը լինէր:

Աղջիկ:

Ախ:

Ձաղացական:

Ի՞նչ է:

Աղջիկ:

Նրա ձիու քայլերի
Ձայնն եմ լսում... Նա է, նա...

Ձաղացական:

Տէս, հա,

Աղջիկս, յիշիր իմ խորհուրդները...

Աղջիկ:

Գալիս է, գալիս: (Մտնում է իշխանը. ձիապանը տա-
նում է ձին):

Իշխան:

Ողջոյն, սիրելիս,

Ողջոյն, ջաղացական:

Ձաղացական:

Ողորմած իշխան,

Բարով էք եկել. վաղձու է, վաղուց,
Պայծառ աչքերիդ կարօտում էինք:
Գնամ քեզ համար մի բան պատրաստեմ
Հիւրասիրելու: (Գնում է):

Աղջիկ:

Ախ, վերջապէս դու

Ինձ միտդ բերիր: Մի՞թէ ամօթ չէ,
Որ այսքան երկար սպասել տալով
Դու անգթաբար ստիպում ես ինձ
Ձուր տեղը տանջուելու. Ի՞նչ մտքեր ասես
Գլուխս չեն եկել. ի՞նչ ահ ու դողով
Ձեմ պաշարուել ես: Մերթ ինձ թւում էր,
Թէ ձին քեզ պիտի անդունդ կամ ճահիճ,
Մերթ՝ թէ թանձրախիտ, մութը անտառում

Արջը սպանեց, թէ դու հիւանդ ես,
 Թէ ինձ չես սիրում... Բայց, փնտք Աստու,
 Դու ողջ առողջ ես և առաջուայ պէս
 Դարձեալ սիրում ես, այնպէս չէ:

Ի՞նչ:

Այո,

Իմ անդին հրեշտակ, առաջուայ նման.
 Ո՛չ, առաջուանից դեռ էլ աւելի:

Աղջիկ:

Բայց դու տխուր ես, ի՞նչ է պատահել:

Ի՞նչ:

Ես տխուր եմ. ոչ, ես միշտ ուրախ եմ,
 Երբ քեզ տեսնում եմ:

Աղջիկ:

Ո՛չ, երբ ուրախ ես,
 Հետուից վազում ես դէպի ինձ ու կանչում.
 Ուր է աղաւնեակս, ի՞նչ է անում նա:
 Յետոյ համբուրում ու հարցնում ես,—
 Արդեօք ուրախ եմ, որ քեզ տեսնում եմ,
 Արդեօք այդպէս վազ սպասում էի...
 Իսկ այսօր—դու ինձ անխօս լսում ես,
 Ինձ ոչ զրկում ես և ոչ համբուրում,
 Անշուշտ մի բանից դու վրդովուած ես.
 Բայց ինչից, ասա. գուցէ ինձ վրայ
 Դու բարկացած ես:

Ի՞նչ:

Ես չեմ կամենում
 Զուր տեղը կեղծել, դու ճիշտ ես ասում.
 Ծանր թախիժ եմ կրում սրտիս մէջ
 Եւ դու չես կարող փարատել նրան.
 Ո՛չ քո սիրատենչ փաղաքշանքներով,
 Ո՛չ մխիթարել, ոչ էլ բաժանել:

Աղջիկ:

Բայց զաւ եմ զգում, որ քո վշտերով
 Ես չեմ վշտանում քեզ հետ միասին:
 Ասա գաղտնիքդ. եթէ թոյլ կը տաս,

Ես լայ կը լինեմ, թոյլ չես տայ—կաթիլ
Մի արտասուք էլ չի հոսի աչքիցս:

Ի՞նչ:

Ի՞նչ ուշացնեմ, որքան շուտ ասեմ,
Այնքան էլ լաւ է: Իմ մնգին ընկեր,
Դու պիտես, որ այս ունայն աշխարհում
Ձը կայ մնայուն մի երջանկութիւն—
Ո՛չ յայտնի տոհմը, ո՛չ դեզ և ո՛չ գանձ,
Ո՛չ մի զօրութիւն չեն կարող բնաւ
Մեզ ազատ պահել աղէտից: Եւ մենք
Երջանիկ էինք, այնպէս չէ, հոգիս:
Գոնէ քեզանով, քո սիրովը ես
Երջանիկ էի, և այսուհետեւ
Ինչ էլ պատահի, ուր էլ որ լինեմ,
Միշտ քեզ կը յիշեմ, ընկեր սիրելի:
Այն, ինչ որ այժմ ես կորցնում եմ,
Ձի փոխարինի աշխարհում ոչինչ:

Աղջիկ:

Քո խօսքերը դեռ ես չեմ հասկանում,
Բայց արգէն սիրտս դողում է ահից.
Ճակատագիրը մեզ սպառնում է,
Եւ մեզ պատրաստում մի վիշտ անծանօթ—
Գուցէ՛ անջատում...

Ի՞նչ:

Դու գուշակեցիր.

Անջատում է մեզ ճակատագիրը
Նախասահմանել:

Աղջիկ:

Ո՞վ մեզ կ'անջատէ.

Միթէ ազատ չեմ քեզ հետեւելու,
Ուր որ էլ գնաս: Ես ազի շորեր
Կը հագնեմ. ճամբին, թէ կուրի պահուն
Քեզ հաւատարիմ կը ծառայեմ ես.
Կուրից չեմ վախում, դէթ քեզ հետ լինեմ:
Ո՛չ, ո՛չ, մի ասիր, ես չեմ հաւատում,
Գուցէ ուզում ես դու խօսք դուրս քաշել,
Կամ ինձ հետ դատարկ կատակ ես անում...

ԻՇխան:

Ո՛հ, այսօր միտքս կատակ չէ գալիս,
 Խօսք էլ դուրս քաշել ինձ հարկաւոր չէ:
 Ես չեմ պատրաստուում կոխ գնալու,
 Ո՛հ հեռու ճամբայ, ես տանն եմ մնում,
 Բայց պէտք է քեզնից բաժանուեմ ընդ միշտ:

Աղջիկ:

Սպասիր, այժմ ես հասկանում եմ.
 Դու պատկերում ես: (Իշխանը լռում է).
 Դու պատկերում ես...

ԻՇխան:

Ի՛նչ պէտք է արած. դու ի՛նքդ դատիր.
 Իշխանները հօ ազատ չեն, ինչպէս
 Դուք աղջկերքդ: Հարսնացու նրանք
 Չեն ընտրում այնպէս, ինչպէս որ իրանց
 Սիրտը ուզում է, այլ ուրիշ մարդկանց
 Հաշուի համաձայն, և ուրիշների
 Օգուտի համար... Քո վիշտը Աստուած
 Եւ ժամանակը կը մխիթարեն:
 Ինձ մի մոռանար, իբրև յիշատակ
 Այս գլխի զարդը վեր առ և թոյլ տուր
 Ինքս հագցնեմ: Բերել եմ նաև
 Մի սիրուն մանեակ—այդ էլ վերցրու:
 Հա, այս մէկն էլ տուր քո հօրը—նրան
 Ես խոստացել եմ: (Տալիս է նրան ոսկով լի մի քսակ):
 Մնաս բարեւ:

Աղջիկ:

Ես...

Սպասիր, մի բան պէտք է ասէի—
 Չեմ յիշում թէ ինչ:

ԻՇխան:

Միտդ բեր:

Աղջիկ:

Քեզ համար

Պատրաստ եմ ես ողջ... Ո՛հ, այդ չէ, սպասիր...

Անկարելի է, որ դու իսկապէս
 Ինձ կարողանաս յաւիտեան թողնել...
 Բայց բանն այդ չէ... Հա, միտս եկաւ.
 Այսօր կրծքիս տակ մանուկդ խաղաց:

Իշխան:

Դժբախտ, ինչ անել. գէթ նրա համար
 Դու քեզ պահպանիր: Ես չեմ թողնի քեզ,
 Եւ ոչ քո մանկան: Ժամանակով էլ
 Գոնցէ ես կը գամ և ձեզ կ'այցեւեմ:
 Մի տխրիր, թո՛ղ տուր, որ վերջին անգամ
 Քեզ կրծքիս սեղմեմ: (Դուրս գնալով):

Ո՛հ, վերջացաւ ողջ:

Կարծես սրտիցս մի քար վայր ընկաւ.
 Ես փոթորիկի էի սպասում,
 Բայց բանն անցաւ բաւական հանդարտ: (Խշխանը
 գնում է, իսկ աղջիկը մնում է անշարժ):

Ջաղացպան (մտնում է):

Շնորհ չէք անի արգեօք գալ ջրա...
 Հապա ուր է նա. ասա, ուր գնաց
 Մեր իշխանը: Վա՛հ, ինչ զլխի զարդ է,
 Ամբողջ թանկագին քարերով ծածկուած,
 Այնպէս փայլում է: Ի՞նչ ուղունքներ են...
 Ի՛սկ արքայական չքեղ ընծայ է:
 Ա՛խ, մեր բարերար... Իսկ այս ի՞նչ բան է,
 Քսակ, չը լինի՞ թէ փող է... Ի՞նչ է,
 Սառած կանգնել ես, չես պատասխանում,
 Մի խօսք չես ասում. թէ՞ անսպասելի
 Ուրախութիւնից խելքդ թռել է.
 Թէ՞ ապուշութիւն եկաւ քեզ վրայ:

Աղջիկ:

Ես չեմ հաւատում, անկարելի է,
 Ես նրան այնպէս ջերմ սիրում էի...
 Կամ նա գազան է, կամ քարացել է
 Նրա սիրտը:

Ջաղացպան:

Ո՛ւմ մասին ես խօսում:

Աղջիկ:

Ասած ինձ, հայրիկ, միթէ իշխանին
 Ես կարող էի բարկացնել. միթէ
 Մի չաբաթուայ մէջ գեղեցկութիւնս
 Չքայլաւ, թէ նրան իրաւ հմայեցին:

Ձաղացպան:

Ի՞նչ պատահեց քեզ:

Աղջիկ:

Հայրիկ, նա գնաց:
 Տես, ձին քշում է, իսկ ես անխելքս
 Նրան բաց թողի: Նրա փէշերից
 Ես չը բռնեցի եւ ձիւ սանձից
 Կախ չընկայ: Թող նա բարկութիւնից
 Չեռքերս կտրէր մինչև արմունկը,
 Թող հէնց այստեղ էլ ջարդէր իր ձիւ
 Ոտքերի տակ:

Ձաղացպան:

Ի՞նչ պատահեց սրան:

Աղջիկ:

Արգեօք դու գիտես, որ իշխանները
 Մեղ պէս ազատ չեն. կին են վերցնում
 Ո՛չ իրանց սրտի, կամքի համաձայն...
 Իսկ նրանք հօ միշտ ազատ կարող են
 Խաբել, լաց լինել, երգուել և ասել.
 «Ես քեզ կը տանեմ իմ ապարանքը,
 Իմ ննջարանը. քեզ կը հագցնեմ
 Դիպակ և թաւիչ»:—Նրանք ազատ են
 Խեղճ աղջկերանց սովորեցնել
 Կէս գիշերուանից տեղից վեր կենալ
 Իրանց չվոյից և մինչ արշալոյս
 Ջրաղացի մօտ ժամանակ անցնել:
 Նրանց հաճոյ է, որ իշխանական
 Սիրտը միշտ բերկրի և զուարճանայ
 Մեր անբախտութեամբ: Յետոյ, մնաս բարով.
 Գնա՛, հոգեակս, ուր որ կամենաս,
 Եւ սիրի՛ր, ինչ որ քո սիրտը կ'ուզէ:

Ջաղացպան:

Ա՛, ահա թէ ինչ...

Աղջիկ:

Բայց ո՞վ է նրա
Հարմնացուն, որին ինձ փոխարինեց:
Օ՛, ես կ'իմանամ, կը գտնեմ նրան.
Ես կ'ասեմ նրան՝ այդ չարագործին,
Հեռացիր մեղինից, դու հօ տեսնում ես՝
Երկու էգ գայլեր չեն կենում երբեք
Մի որջում...

Ջաղացպան:

Յիմար, եթէ իշխանը
Հարմնացու ընտրի, ո՞վ կը յանդգնի
Արգելել նրան, Հէնց դրա համար
Քեզ ասում էի...

Աղջիկ:

Եւ նա կարող էր,
Ինչպէս բարի մարդ ինձ հրաժեշտ տալ,
Եւ ընծայ բերել, Ի՞նչպէս, և դրամ:
Նա իր արարքը մտածեց պնել
Փողով. նա ուղեց արծաթադօծել
Լեզուս, որպէս զի նրա մասին վատ
Լուր չը տարածուի և նրա ջահէլ
Կինը չիմանայ... Հնա, մոռացայ ես.
Նա ասաց որ այս արծաթը տամ քեզ,
Որովհետեւ դու շատ բարի էիր,
Եւ քո աղջկան թոյլ էիր տալիս
Նրա հտեւից քաջքշուել, որ դու
Քո աղջկանը խիստ չէիր հակում...
Իմ անկումը քեզ օգուտ կը բերէր: (Տալիս է նրան քը-
սակը):

Ջաղացպան (արտասուքն աչքերին):

Ի՞նչ օրի հասայ. Աստուած իմ գլխիս
Ի՞նչ փորձանք բերաւ: Մեղք է քեզ համար,
Որ դու քո հօրը այդպէս դաւնագլին
Յանդիմանում ես: Միակ զաւակս ես,
Ամբողջ աշխարհում միակ մխիթար

Իմ ծերութեան մէջ: Եւ ինչպէս ես քեզ
Երես չը տայի: Աստուած ինձ պատժեց,
Որ ես հայրական պարտականութիւնս
Թոյլ կատարեցի:

Աղջիկ:

Օհ, ես խեղդւում եմ,
Եւ սառը օձը ճնշում է վիզս...
Ո՛չ թէ մանեակով, այլ մի ժանտ օձով
Նա ինձ փաթաթեց... (Պոկում է իրանից մարգարիտը):
Ահա հէնց այսպէս
Կը պատռի քեզ, անիծեալ օձ-կին,
Քեզ, որ միմեանցից մեզ անջատեցիր:

Ջաղացպան:

Դու զառանցում ես. իսկ զառանցում ես:

Աղջիկ (հանում է գլխի զարդը):

Ահա իմ պսակը, անարգ պսակը.
Ահա թէ ինչով մեզ պսակեց նենգ,
Ստոր թշնամին, երբ հրաժարուեցի
Ես այն ամենից, ինչ որ ինձ համար
Առաջ շատ թանգ էր: Մեր պսակը լուծուեց.
Հեռացիր ինձնից, պսակ իմ: (Գցում է Դնէպրի մէջ իր
գլխի զարդը):
Ամեն ինչ
Վերջացաւ այժմ... (Ընկնում է դետը):

Ծերուկ (վալը բնկնելով):

Օ՛, վայ ինձ, վայ ինձ:

ՏԵՍԱՐԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ի չ խ ա ն ա կ ա ն ա պ ա ը ա ն ք:

Հարսանիք ե. նորապսակները նսած են սեղանի շուրջը: Հիւրեր.
աղջիկերանց խմբերգ:

Խնամի:

Հարսանիքը շատ ուրախ անցկացաւ:
Ողջնջն քեզ, իշխան, քո երիտասարդ
Իշխանուհու հետ: Տայ Աստուած, որ զուգ

Միմնանց հետ սիրով, համերաշխ ապրէք,
 Իսկ մենք էլ ձեզ մօտ յաճախ քէֆ անենք:
 Ինչո՞ւ էք լռել, սիրուն աղջկերք,
 Ինչո՞ւ էք դուք մունջ, սխալաւ կարապներ.
 Թէ՞ բոլոր երգեր երգեցիք արդէն,
 Թէ՞ կսկորդներդ երգից ցամաքեց:

Խմբերգ:

Խնամի ջան, խնամի,
 Ա՛յ, անշնորհք խնամի.
 Հարս տեսնելու դնայինք—
 Բանջարանոց մենք մտանք,
 Եւ մի տակաւ գարեջուր
 Ամբողջովին թափեցինք,
 Ողջ կաղամբը ջրեցինք,
 Յանկապատին զլուխ տուինք,
 Աղօթք արինք մենք դռնին.
 Դռնիկ ջան դո՛ւ, դռնիկ ջան,
 Դէհ, շուտ ցոյց տուր մեզ ճամբան,
 Հարս տեսնելու մեր ճամբան:
 Խնամի ջան գլխի ընկիր,
 Ձեռքդ ջէրդ դու պցիր,
 Ջէբիդ փողը դընգալիս
 Ի՛նչպէս է մեզ դուր գալիս:

Խնամի:

Չարածճիւներ, ի՛նչ երգ էք ընտրել.
 Դէհ, շուտ վերցրէք, բայց խնամուն էլ
 Մի յանդիմանէք: (Պարզեատուրում է աղջկերանց):

Մի ձայն:

Գարերի միջով,
 Դեղին աւաղով հոսում է մի գետ,
 Այդ արադահոս գետի ջրերում
 Պար են բռնում միշտ երկու հատ ձկնիկ,
 Երկու հատ ձկնիկ, երկու տարեխիկ,
 Իսկ դու լսել ես, իմ քոյրիկ ձկնիկ,
 Այն լուրի մասին, մեր գետի մասին,
 Թէ ինչպէս մի օր, մի սիրուն աղջիկ
 Խեղդուեց գետի մէջ, թէ նա խեղդուելիս,
 Ինչպէս անիծեց իր սիրելիին:

Խնամի:

Ի՞մ սիրունիկներ, ախր այդ ի՞նչ է,
Հարսանիքի էլ կարծես թէ երբ չէ:
Այդ ո՞վ ընտրեց, դե՞ սսէք, տեսնեմ:

Աղջիկներ:

Ե՛ս չեմ... ես էլ չեմ...

Խնամի:

Հապա ո՞վ հրգեց:
(Շշնջին և իրարանցում աղջկերանց մէջ):

Իշխան:

Ես գիտեմ ով էր: (Վեր է կենում տեղից և կամաց ասում
ախոռապետին):

Ձե՛ որ այստեղ է

Ջաղացպանուհին: Դ՞ուրս գցիր նրան,
Եւ իմացիր տես, ո՞վ համարձակուեց
Նրան ներս թողնել: (Ախոռապետը մօտենում է աղջկերանց):

Իշխան (ինքն իրան):

Նա այստեղ գուցէ

Այնքան ձայն, աղմուկ կը բարձրացնի,
Որ ես ամօթից չեմ էլ իմանայ
Թէ՛ որտեղ թաքնուեմ:

Ախոռապետ:

Նրան չը գտայ:

Իշխան:

Փնտրիր, ես գիտեմ, որ նա այստեղ է.
Նա էր երգողը:

Հիւր:

Տես թէ ի՞նչ մեղր է.

Մարդու գլուխը ու ոտն է ընկնում,
Ափսոս, որ դառն է. բայց վատ չէր լինի
Քիչ քաղցրացնել...

(Նորապսակները համբուրում են. լսում է մի թույլ ճիչ):

Իշխան:

Նա է, այդ նրա

Խանդոտ ճիչն է... Ի՞նչ է:

Ախոռապետ:

Ոչ մի տեղ

Ձը գտայ նրան:

Իշխան:

Յիմար:

Փետեղբայր:

Բայց արդեօք

Ժամանակը չէ, որ իշխանուհուն

Յանձնենք ամուսնուն և չէմք ամիջում

Մենք գալուկ չաղ տանք նրանց գլխներին:

Խնամի:

Ի հարկէ, ճիշտ որ ժամանակն է.

Հապա մի այստեղ բերէք արարը:

(Նորապսակներին ուտացնում են տապակած աքլար, շաղ
են տալիս նրանց գլխին գալուկ և տանում ննջարան):

Խնամի:

Տիրուհի, հոգեակս, մի լար, մի վախիր,

Հնազանդ եղիր: (Նորապսակները գնում են ննջարան.

ամենքը ցրում են բացի խնամուց և փետեղբորից):

Փետեղբայր:

Ո՞ւր է գաւաթը.

Ամբողջ գիշերը պատուհանի տակ

Ես պիտի չրջեմ, և վատ չէր լինի

Գինով տաքանալ:

Խնամի:

(Լցնում է նրա գաւաթը):

Ա՛ռ, անուշ արա:

Փետեղբայր:

Ո՛ւհ, չնորհակալ եմ: Ի՞նչ որ ամեն ինչ

Շատ լաւ անցաւ, չէ: Հարսանիքը հօ՛

Նմանը չունի:

Խնամի:

Այո՛, փնոք Աստուծոյ,

Բոլորը լաւ անցաւ, բացի մի բանից:

Փետեղբայր:

Ի՞նչ բանից:

Խնամի

Ախր այն երգը իսկի

Բարի նշանն է, և հարսանիքի

Երգ էլ է՛ր, Աստուած գիտէ, թէ ինչ էր:

Փետեղբայր:

Է՛հ, միշտ պէտք է որ այդ աղջկերքը

Մի օյին սարքեն: Ախր վայել է,

Որ իշխանական պերճ հարսանիքը

Դիտմամբ խանգարեն:

ՏԵՍԱՐԱՆ ԵՐՐՈՐԳ

Դ ա հ լ ի ճ:

Իշխանունի եւ դայեակ:

Իշխանունի:

Սնւս, կարծես փողը փչում է. բայց ոչ,

Նա չէ դալիս, չէ: Ախ, նմնի, երբ նա

Դեռ փեսացու էր, իմ կշտից մի քայլ

Ձէր հեռանում, և պատահում էր,

Որ աչքը ինձնից չէր հեռացնում:

Հէնց ամուսնացաւ,—ամեն ինչ փոխուեց.

Այժմ նա վաղ է ինձ զարթեցնում,

Եւ հրամայում է, որ ձին շուտ թամբեն,

Մինչև կէս գիշեր Աստուած գիտէ թէ

Նա ուր է գնում: Վերադառնում է—

Հազիւ հազ քաղցր մի խօսք է ասում,

Հազիւ սիրալիր ձեռքով շփում է

Սրպտակ երեսս:

Դայեակ:

Է՛հ, իշխանունի,

Տղամարդը ճիշտ որ տքաղաղ է.

Կնւ-կնւ-կնւ... տեսար թե՛ր թափ տուեց

Ու փախաւ գնաց: Իսկ կինը—ինչպէս

Թիսկան հաւը՝ նստիր քս տեղը

Ու ճուտեր հանիր: Երբ փեսացու է—

Նա ամենին տեղը չի նստի,
 Զի ուտի-խմի, երկար կը նայի,
 Եւ չի կշտանայ, հէնց որ պսակուեց—
 Հոգսը շատացաւ. պէտք է այցելել
 Հարեաններին, կամ որսի գնալ,
 Կամ կը սլանայ դէպի պատերազմ,
 Այստեղ կամ այնտեղ, իսկ տանը նստել
 Զի կարողանայ:

Իշխանունի:

Ի՞նչպէս ես կարծում,
 Արդեօք նա չունի գաղտնի սիրունի:

դայեակ:

Օ, մեղք մի գործիր, ախր ումի՛ հետ
 Նա քեզ կը փոխի. դու ամեն բանով
 Յաղթել ես նրան. խեղճով, հրաշալի
 Քո գեղեցկութեամբ, սովորոյթներով
 Եւ ուշիմութեամբ: Մտածիր, հոգիս,
 Ո՞ւմ մէջ այդքան դանձ նա պիտի դանի,
 Եթէ ոչ քո մէջ:

Իշխանունի:

Եթէ որ Աստուած
 Աղօթքս լսէր, երեսայ տար ինձ,
 Ես այն ժամանակ լաւ կ'իմանայի
 Ամուսնուս դէպի ինձ գրաւել նորից...
 Տե՛ս, որսորդներով բակը լցուեցին,
 Մարդս տուն եկաւ. բայց ինչո՞ւ համար
 Նա չէ երևում: (Մտնում է որսորդը):
 Ո՞ւր է իշխանը:

Որսորդ:

Նա մեզ հրամայեց տուն վերադառնալ:

Իշխանունի:

Բայց ինքն ուր է:

Որսորդ:

Իշխանը մնաց
 Մենակ անտառում. Դնէսլրի ափին:

Իշխանուհի:

Դուք յանդգնեցիք թողնել իշխանին
Անտառում մենակ: Շատ հաւատարիմ
Ծառաներ էք դուք: Գնացէք, իսկոյն
Թռէք նրա մօտ, ասացէք, որ ձեզ
Ես եմ ուղարկել: (Որտորդը գնում է):

Ա՛խ, Տէր իմ Աստուած,

Անտառում մենակ այս կէս գիշերին,
Ե՛ւ վայրի գաղան, և՛ դաժան մարդիկ,
Ե՛ւ մարդագէլեր թափառում են միշտ—
Միթէ փորձանքը չատ կըսպասել տայ.
Շուտով մնմ վառիւր պատկերի առաջ:

Դայեակ:

Իսկոյն կը վառեմ, իսկոյն, աչքիս լոյս:

ՏԵՍԱՐԱՆ ՉՈՐՐՈՐԻ

Դ ն է պ ը . գ ի շ ե ը :

Յաւերժահարսեր

Ուրախ խմբով մենք
Խորը յատակից
Գիշերն ելնում ենք,
Տաքանում լուսնից...

Սիրում ենք մենք գիշերներով
Գետի տակից հեռանալ,
Սիրում ենք ազատ գլխով
Գետի երես բարձրանալ,
Միմեանց ձայն տալ, հնչուն օդը
Ազմուկներով մեր լցնել,
Եւ մեր կանաչ թայ մազեր
Օդում թափ տափ տալ, չորացնել:

Մէկը:

Սնւս, թռչնիկը թփերի տակ
Թրթռում է խաւարում:

Մի ուրիշը:

Մեր և լուսնի միջև մէկը

Ման է գալիս ասիերում: (Քաղհում է):

Իշխան:

Դէպի այս տխուր ասիերն ակամայ
Ինձ մի անյայտ ոյժ հրապուրում է միշտ...
Օ, ծանօթ վայրեր, վշտալի վայրեր:
Այստեղ ամեն ինչ ես լաւ յիշում եմ.
Ահա ջաղացը... նա արդէն քանդուել
Ու փուլ է եկել. նրա անիւների
Ուրախ վշտոցի ձայնը չէ հնչում:
Երկանքը կանգնել, էլ չէ պտըտում.
Երեւի պառաւ խեղճ ջաղացպանն էլ
Մեռել է: Նա իր թշուառ աղջկան
Երկնք ողբում էր: Այստեղ չափից կար,
Նա խափանուել է... Վաղճւց է, վաղճւց,
Ո՛չ մի մարդ այստեղ էլ ոտ չէ դնում:
Այստեղ պարտէզ կար շուրջը ցանկապատ.
Մի՞թէ նա արդէն անտառ է դարձել:
Ահա և կաղնին՝ այն 'սուրբական'.
Այստեղ ծառի տակ նա ինձ գրկելով
Գլուխը խոնարհեց ու լռեց... մի՞թէ
Կարելի բան է: (Մտնում է դռանը, տերեւները թափում են):
Այս ի՛նչ եմ տեսնում.
Ծառի տերեւներն յանկարծ դեղնեցին,
Եւ ոլորուելով ու շխախալով,
Թափուեցին վրաս. իմ առաջ ահա
Կանգնած է կաղնին մերկ և սև, ինչպէս
Մի անիծած ծառ: (Մտնում է ձերուկը ցնցոտիների մէջ և
կիսամերկ):

Ծերուկ:

Բարնով քեզ, փեսայ:

Իշխան:

Ո՞վ ես դու, ծերուկ:

Ծերուկ:

Ես այս տեղերի

Ազդաւն եմ:

Իշխան:

Միթէ սա ջաղացական է:

Ծերուկ:

Ի՞նչ ջաղացական. ես իմ ջաղացը
Ծախել եմ արդէն սատանաներին,
Իսկ փողը տուել յաւէրժահարսին—
Գուշակող աղջկաս, որ նա պինդ պահէ:
Փողը թաղուած է Դնէսը գետի
Աւազներին տակ. նրան հսկում է
Միաշնայ ձուկը:

Իշխան:

Խեղճ, նա գտուել է:

Նրա մտքերը այնպէս են զրուած,
Ինչպէս ամպերը փոթորկից յետոյ:

Ծերուկ:

Այս երեկոյեան դու ինչո՞ւ չեկար.
Մեղ մօտ խնջոյնք կար ե մենք քեզ երկար
Սպասում էինք:

Իշխան:

Ո՞վ էր սպասում:

Ծերուկ:

Ո՞վ էր սպասում. ի հարկէ, աղջիկս:
Դու գիտես, որ ես բոլորի վրայ
Նայում եմ միայն մատերի միջով
Եւ աղատութիւն տալիս լիովին.
Թէկուղ նա քեզ հետ նստի ողջ գիշեր,
Մինչեւ ի լոյսը—մի խօսք չեմ ասի:

Իշխան:

Խեղճուկ ջաղացական:

Ծերուկ:

Ի՞նչ ջաղացական եմ,
Քեզ հօ ասում են, որ ես ազոաւ եմ,
Ո՛չ թէ ջաղացական: Հիանալի դէպք.
Երբոր (յիշում ես) նա իրան գցեց

Գետը, վազեցի նրա ետևից
 Եւ հէնց ուզեցի այն ժայռի գլխից
 Ինձ ջուրը նետել, և մէկ էլ յանկարծ
 Զգացի՝ երկու զօրաւոր թևեր
 Իսկոյն իմ կռան տակերից բուսան
 Եւ ինձ օդի մէջ կախուած պահեցին:
 Այդ ժամանակից մերթ ևս թռչում եմ
 Այս ու այն կողմը, մերթ կուտկուտում եմ
 Սասկած կովերին, մերթ նստում եմ ևս
 Գերեզմանի վրայ ու կոկոսում եմ:

Իշխան:

Ինչ խղճալին է: Քեզ ով է նայում:

Ծերուկ:

Այո, նայել ինձ շատ լաւ կը լինէր.
 Ես ծերացել եմ, պահանջող դարձել:
 Շնորհակալ եմ, ինձ խնամում է
 Յաւերժահարսը:

Իշխան:

Ո՞վ:

Ծերուկ:

Իմ թոռնիկը:

Իշխան:

Հասկանալ սրան անկարելի է:
 Ծերուկ, դու այստեղ, այս անտառի մէջ
 Քաղցից կը մեռնես, կամ թէ գազանը
 Քեզ կ'ուտէ: Արդեօք չես կամենայ գալ
 Իմ ապարանքը և ինձ հետ ապրել:

Ծերուկ:

Քո ապարանքը. ո՛չ, շնորհակալ եմ,
 Ինձ կը հրապուրես և յետոյ, գուցէ,
 Խեղդես մանեակով: Այստեղ ապրում եմ
 Եւ կուշտ, և՛ ազատ: Քո ապարանքը
 Ինձ հարկաւոր չէ: (Գնում է):

Իշխան:

Եւ այս բոլորի

Պատճառը ևս եմ. սոսկալի բան է

Խեղբից զրկուելը: Մեռնելը լաւ է:
 Մեռելի համար աղօթք են անում,
 Յարգանք ցոյց տալիս. մահը նրա հետ
 Հաւասարում է իւրաքանչիւրիս:
 Սակայն այն մարդը, որ խեղբից զուրկ է
 Նման չէ մարդու, իզուր խօսելու
 Շնորհք է սոււած—նա խօսքին տիրել
 Ձի կարողանայ: Նրա մէջ նոյն իսկ
 Գաղանը իրան եղբօրն է տեսնում.
 Մարդիկ ծաղրում են և ամեն մէկը
 Նրա նկատմամբ թոյլ կը տայ իրան
 Ինչ որ կամենայ: Նրան Աստուած էլ
 Ձէ դատում: Թշուառ, խեղճուկ ծերունի,
 Նրա այն տեսքը նորոգեց իմ մէջ
 Իմ զղջումների բոլոր տանջանքը:

Որսորդ:

Ահա իշխանը. հազիւ հազ գտանք:

Իշխան:

Ինչու էք եկել:

Որսորդ:

Մեզ իշխանուհին
 Ուղարկեց այստեղ. նա վախենում էր
 Որ և է փորձանք քեզ չը պատահի:

Իշխան:

Անտանկի է նրա խնամքը.
 Թէ ես մանուկ եմ, որ մի քայլ անել
 Ինձ չի կարելի առանց դայեակի: (Գնում է: Յաւերժա-
 հարսերը երևում են ջրի երեսին):

Յաւերժահարսեր:

Այս հարթ դաշտում նրանց ետքից
 Եկէք վազ տանք շտապով.
 Եկէք, քոյրեր, նրանց ձիանց
 Խրտնեղները սուլոցով,
 Մեր քրքիչով, ծփանքով:
 Ուշ է արգէն, կանչեցին
 Աքլարները հեռում,
 Ալիքները ցրտեցին,

Ձինջ լուսինը մայր մտաւ,
Մութը պատեց երկնքին:

Մէկը:

Քիչ էլ մնա՛ք, քոյրիկ ջան:

Մի ուրիշ:

Ո՛չ, ո՛չ, ժամ է. թագունին—
Մեր քոյրիկը շատ է խիստ,
Սպասում է անհանգիստ: (Սնհետանում են):

ՏԵՍԱՐԱՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԻ

Դ ն է պ ը ի յ ա տ ա կ ը:

Յաւերժանութի սպարանք: Յաւերժանութի մանում են
իրանց քաղուհու շուրջը բախում:

Աւագ յաւերժանար:

Հերիք է մանէք, քոյրիկներ, Արեւ
Մայր մտաւ արդէն—լուսինն է փայլում
Մեզ վրայ ինչպէս մի շողշողուն սիւն:
Հերիք է, հերիք, լո՛ղ տուէք դէպ՝ վեր—
Եւ երկնքի տակ խաղալէք ազատ:
Բայց թէ ոչ դի ձեռք չը տաք այսօր:
Ձը համարձակուէք գրգռել ափում
Ման եկողներին, չը ծանրացնէք
Ձկնորսի ուռիանն տիղմով ու խոտով,
Եւ չը հրապուրէք մանկան ջրի մէջ՝
Պատմելով նրան անուշ հէքեաթներ
Ձկների մասին: (Պալիս է փոքրիկ յաւերժանարը):
Ո՞րտեղ էիր դու:

Աղջիկ:

Դուքս եկայ, ցամաք իմ պապիկիս մօտ:
Նա երեկոյեան խնդրեց ինձ գտնել
Գետի յատակում ա՛յն զրամները,
Որ մի ժամանակ նա ջուրն էր գցել:
Ես չատ վնտրեցի, թէ ինչ է փողը,
Ես չը դիտեմ էլ, բայց նրա համար

Մի բուն խնունջ տարայ, դրանով
Նա շատ ուրախ էր:

Յաւերժահարս:

Խնկադւոր ժլատ:
Լսիր, աղջիկս, քեզ վրայ եմ ես
Այսօր յոյս դնում: Մեզ մօտ, գետափը
Գալու է մի մարդ. զգո՛շ եղիր դու,
Եւ դուրս եկ նրան դիմաւորելու:
Մեզ ազգական է—նա քո հայրն է:

Աղջիկ:

Նա՛ որ քեզ թողեց և ամուսնացաւ
Ուրիշ կնոջ հետ:

Յաւերժահարս:

Այո, նա: Սիրիր
Եւ գգուիր նրան և պատմիր ինչ որ
Ինձնից լսել ես թէ քո ծննդեան
Եւ թէ իմ մասին: Եթէ հարցնէ,
Արդեօք ես նրան դեռ չեմ մոռացել,—
Ասա, որ դարձեալ նրան յիշում եմ
Եւ սրտով սիրում ու սպասում եմ
Միշտ նրա գալուն: Դու հասկացո՛ւր ինձ:

Իղջիկ:

Օ՛, հասկացայ:

Յաւերժահարս:

Դէհ, գնա՛ (Մենակ): Այն օրից,
Երբ ինձ գցեցի խելագարի պէս
Այս ջրերի մէջ, ինչպէս անարգուած
Յուսահատ աղջիկ, և Դընէպրի
Խորքում ես դարձայ սառը և հզօր
Մի յաւերժահարս,—և ամենայն օր
Վրէժինդրութեան մասին եմ խորհում,
Եւ այսօր կարծես, ժամը հասել է:

ՏԵՍԱՐԱՆ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

Գ Ե Մ Ս Փ Ը:

Ի Շխան:

Դէպի այս տխուր ակերն ակամայ
Ինձ մի անյայտ ոյժ հրապուրում է միշտ...
Այստեղ ամեն ինչ յիշեցնում է
Անցած օրերը և ազատ, կարմիր
Իմ ջահէլութեան թէև վշտալի,
Բայց անուշ վէպը: Այստեղ երբեմն
Ես ազատ էի և ազատ սիրով
Երջանիկ: Անխելք... Եւ կարողացայ
Ես այդպէս անմիտ հրաժարուել բախտից...
Տխուր մտքեր է ինձ յիշեցնում
Երէկ ծերի հետ իմ հանդիպումը:
Խեղճ, տարաբան հայր, ինչ սոսկալի էր:
Գուցէ այսօր էլ նրան հանդիպեմ,
Եւ համաձայնի թողնել սնտառը
Եւ մեզ մօտ՝ ապրել... (Փոքրիկ լաւերժահարը դուրս է գա-
լիս ավել)

Ի՞նչ եմ տեսնում ես,

Ո՞րտեղից ես գու, հրաշալի մանուկ:

. *)

Կ. ԿՐԱՍՈՒՆԻԿԵԱՆ

*) Պուշկինի այս պոէման չէ վերջացած:

Գեկտեմբեր, 1901.

ԳԵՐՄԱՆԱՑԻՆԵՐԸ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՄԷՋ

Այն օրէն, երբ Գերմանիան գաղթային քաղաքականութեան շրջանը թեակոխեց, իրեն համար մասնաւոր շահեկանութիւն մը ստացաւ Արեւելքը: Դեռ բաւական տարիներ առաջ հեռատես գերմանացիներ, ինչպէս Ֆրիդրիխ Լիստ և Մօլտէ՝ յաջորդաբար իրենց հայրենակիցներուն ուշադրութիւնը կը հրաւիրէին Փոքր-Ասիայի վրայ: Գրեթէ Գերմանիայի չափ ընդարձակ այն թերակղզին իր աշխարհագրական սքանչելի դիրքով, արգասաւոր հողովն ու բնական ճոխ հարստութիւններովը հագուադիւտ գաղթափոյր մը կը ներկայանար իրենց աչքին, մանաւանդ որ համեմատաբար հեռու ալ չէր Մայր-հայրենիքէն:

Տնտեսական գիտութիւններու նշանաւոր պրօֆէսոր Վիլհելմ Բօշեր արդէն «հսկում սրբով» կը մարդարէանար թէ՛ Փոքր-Ասիան այն երկիրներէն է, որոնք ապագային Գերմանիայի ժառանգութիւն պիտի կազմեն, թէ՛ այդ երկիրը շատ աւելի նպատակայարմար է գերման գաղթականութիւններու համար քան Ամերիկան, ուր գերմանական դրամագլուխն ու ոյժերը նոր երկրէն կը ծծուին և իրենց հայրենիքէն բոլորովին կ'օտարանան: Իսկ հոչակաւոր քաղաքատնտես Բօլքէրաուս աւելի հեռուն երթալով՝ կ'երազէր վայելել այն օրը, երբ թրքական ժառանգութիւնը Գերմանիային պիտի փոխանցուի և գերմանական դօրքերու ու բանուորներու գունդեր Վոսփորի վրայ պիտի կանգնին:

Արեւելքին տրուած այս կարեորութիւնը աւելի մեծացաւ մանաւանդ ֆրանկո-գերման վերջին պատերազմէն ի վեր, երբ գերմանացի «Frau»-ներն ու մինչև անգամ «Fräulein»-ներն ալ տևառնական ապշեցուցիչ գործունէութեամբ մը Գերմանիան ծայրէ ծայր լեցուցին և գերմանական յարաճուն ճարտարարուեստին (Industrie) համար սկսաւ օրըստօրէ զգալի դառնալ արտածութեան չուկաներ ճարելու անհրաժեշտութիւնը: Թիւրք կառավարութիւնը, որ իր աւանդական ապուշու-

թեամբ չէր գիտցած օգտուել տարիներով իր ծառայութեանը մէջ զանուոյ Մօլտկէի տաղանդէն, Նապօլէօնի դէմ տարած անոր փայլուն յաղթանակէն խելայեղած՝ փութաց իր բանակին վերակազմութիւնը յանձնել «Ալման» զինուորականներու, որոնց թիւը ստուարացաւ մանաւանդ Թիւրքիայի վերջին պարտութենէն ի վեր:

Վիլհէլմ Բ., Գերմանիան ինքնամիտփ պահելու աւանդականութեան վրայ յամառող Բիսմարկին հողաթափները ձեռքը տալէ ետքը՝ կայսրութեան արտաքին քաղաքականութեան ղեկը երբ ամեն առաւ, հրէայ վաճառականի մը ճարպիկութեամբ գիտցաւ ընդարձակել Տաճկաստանի մէջ ձեռք բերուած գերմանական ազդեցութեան հողը: Իր օրով գերման չահերը հսկայաքայլ յառաջ դիմեցին հոն. ինք անձամբ երկու անգամ գնաց Երզրզի պալատին մէջ իսկ գրեթե անուշադիւ իր շարքի լոյսը» հետ, որմէ ամեն անգամ ալ չմոռցաւ իւզոտ պատաններ փրոյնելու այդ սրտաշարժ գուրգուրանքին փոխարէն: Այսօր գերմանացիները արդէն երկաթուղիի քանի մը կարևոր գիծեր կը շահագործեն Օսմանեան կայսրութեան մէջ, գերման զաւթականներ սկսած են ծայր տալ Պաղեստին ու Փոքր-Ասիա ու Պօլսոյ մէջ գերմանական ազդեցութիւնը անվիճելի կերպով ամենէն զօրաւորներէն է: Իրարու հոսէ վազող այս յաջողութիւններէն քաջալերուած՝ «Արեւելքի սէրը» սկսաւ վարակել գերման ժողովրդի բոլոր խաւերը. զինուորականներուն ու զբաւաւտէրերուն հոսէն շուտով գիտնականներ ու խուզարկու ճամբորդներ ալ սկսան դէպի Տաճկաստան ուխտաւորիլ ու տընտեսական այս արշաւանքը արդէն մասնաւոր կազմակերպութիւններու ծնունդ տուած է Գերմանիոյ ամեն կողմերը. Հիւսիս-Աֆրիկեան, Մայրագոյն-Արեւելեան ու այլն ընկերութիւններ, որոնց զըլխաւորներն են մասնաւորապէս Հալլէի ու Բերլինի Արեւելեան ընկերութիւնները, Կարճ ժամանակէ մի ի վեր Միւնխէնի մէջ ալ կազմուած է այսպիսի ընկերութիւն մը «Միւնխէնի Արեւելեան ընկերութիւն» անունով:

Միւնխէնի այս ընկերութեան նպատակն է, ինչպէս իր ծրագրէն կը տեղականանք՝ ուսումնասիրել մօտաւոր ու հեռաւոր Արեւելքի քաղաքակրթական շրջաններուն զարգացման պարագաները: Ընկերութիւնը իր խուզարկութեանց շրջանակին մէջ առած է այդ երկիրներու գիտական եղելութիւնները: Իր այս նպատակին հասնելու համար հետեւեալ միջոցները ընտրած է. 1) Գիտական բանախօսութիւններ, 2) Հրապարակային դասախօսութիւններ, 3) Արեւելեան լեզուներու դասընթացներ:

4) Հրատարակութիւններ. 5) Տեղագրական, արհեստագիտական և վաճառականական-աշխարհագրական բնաւորութիւն ունեցող ցուցահանդէսներու կազմակերպութիւն. 6) Դէպի Արեւելք ճանապարհորդութեան դիւրացում: Ամեն ոք կրնայ անդամ գրուիլ տարեկան 8 մարկ վճարելով, իսկ միանուագ 250 մարկ վճարողները ցկեանս անդամ կը դառնան:

Ահա այս ընկերութիւնը անցեալները մասնաւոր յայտարարութիւնով մը կը ծանուցանէր թէ՛ իր ընդհանուր քարտուղար զօկտօր Հուգօ Գրօթէ, որ դեռ վերջերս Փոքր-Ասիայէ վերադարձած է՝ նոյեմբեր 26-ի երեկոյեան դասախօսութիւն մը պիտի կարդայ «Երկաթուղիները Փոքր-Ասիայի մէջ» վերնագրով:

Դասախօսին անձնաւորութիւնը հետաքրքրական էր ինձի համար, որովհետեւ այս սմառ պատահմամբ կարդացած էի երկու տարի առաջ «Die Kritik» հանդէսին մէջ հրատարակուած իր մէկ յօդուածը, որ շատ աննպաստ կը խօսէր հայերու մասին: Անակնկալօրէն պատեհ առիթը կը ներկայանար յօդուածագիրը անձամբ լսելու և իր փաստերուն աւելի մօտէն ծանօթանալու, ուստի երկու ուսանող հայ ընկերներու հետ գնացի որոշուած տեղը:

Լուիսպօլտ միւծ սրճարանի փառաւոր դահլիճը հետզհետէ լքցուեցան մօտ 200 հոգիի բազմութիւնով մը: Ատեանը բացաւ ընկերութեան նախագահ և Միւնխէնի համալսարանի հասարակական գիտութիւններու ծանօթ պրօֆեսօրներէն Գէորգ Ֆօն Մայէր: Բաւական երկարօրէն բացատրեց Արեւելքի և մասնաւորապէս Փոքր-Ասիայի նշանակութիւնը Գերմանիայի համար: Շեշտեց սա պարագան թէ՛ գերմանացիները ոչ միայն պիտի սորվեցնեն արեւելիներուն, այլ և շատ բան պիտի սորվին Արեւելքէն, որ նախնական քաղաքակրթութեան օրօրանը եղած է և ուր դեռ կան հին նուրբ արհեստագիտութեան մնացորդներ, որոնցմէ պէտք է օգտուիլ Յետոյ պարզեց ընկերութեան ծրագիրն ու ապագայ ակնկալութիւնները և խօսքը տուաւ դասախօսին:

Մինչև հոս շատ գեղեցիկ, բայց ահա եկաւ առջինիս տնկուեցաւ երկայնահասակներէն աւելի երկայնահասակ երիտասարդ մը, հարսանեկան խնամքով մը հագուած, սպիտակ ձեռնոցներով ծածկուած ձեռքերը իրարու մէջ սնցուց ու արձանացած ահաւ խօսիլ: Քառորդ ժամու մը չափ լարուած մտիկ ըրի, ահանջներուս չէի ուզեր հաւատալ, բայց ալ կասկածելու տեղի չկար, «Die Kritik»-ի յօդուածն էր բառ առ բառ Մարդը՝ տաժանելի ճիգով բան մը գոց ըրած դպրոցականի մը մէքենական-

նութեամբ կը կրկնէր իր հին յօդուածը, առանց «և» մը իսկ փոխած ըլլալու։ Միակ նորութիւնը մոզական լապտերին ցոյց տուած պատկերներն էին, որոնք Պօլիսէն Գաղատիա (Էնկիւրի) տանող երկաթուղիի գծին վրայ գտնուած քաղաքներ, հին շէնքեր և բնական տեսարաններ կը ներկայացնէին։ Որչափ այդ լուսանկարներու մասին իր կողմէ աւելցուցած համառօտ բացատրութիւններէն կրցանք տեղեկանալ, պարոնը 99 թուականին այդ գծով անցեր է 900-ին ալ ճանապարհորդութիւն մը կատարեր է Տրապիզոնէն մինչև Մեծ-Հայք։ Ամբողջ դասախօսութիւնը կամ աւելի ճիշտ է ըսել արտասանութիւնը՝ ոչ մէկ նորութիւն կամ լուրջ ուսումնասիրութիւն կը պարունակէր և մեր վրայ առհասարակ շատ տաղտկալի ու տխուր տպաւորութիւն թողուց։ Թէև գերմանացիներուն բերանը հիացումէն բաց էր մնացեր, մանաւանդ ի տես այն գունագեղ պատկերներուն, որոնք ցանկալի «Աւետեայ Երկրին» հրապուրիչ նախաճաշը կուտային իրենց։

Այս տպաւորութեան թարգման հանգիստանալով նախագահ պրոֆէսորը դասախօսութենէն վերջը—ջերմագին չնորհակալութիւններ յայտնեց յարգելի դօկտօրին, որ իբրեւ երեսլի խուզարկու մը, այնքան հմտալի կերպով և գեղարուեստական ոճով մը կրցաւ պատկերացնել ամբողջ Փոքր-Ասիան իր անցեալին ու ներկային մէջ և ունկնդիրներուն Պօլիսէն մինչև Էնկիւրի ճրի ճամբորդութիւն մը կատարել տալու չափ մեծ հաճոյք մը պատճառեց։

Այդ հաճոյքին բարի վայելում մաղթելով, հիմա «Մուրճի» ընթերցողներուն ներկայացնեմ այն կարծիքը, զոր այդ «երեսլի խուզարկուն» յայտնեց հայերու և անոնց դրացի ժողովուրդներուն մասին։

—Ստամպուլի անխիղճ և կենցաղամոլ էֆէնտիներուն վրայ պէտք է չէ չափել օսմանցի ժողովուրդը, այլ պէտք է ճանչնալ թիւրք հողագործը, մանաւանդ Անատօլի թիւրք գիւղացին։ Չափաւոր առնականութիւն մը, ինքնագիտակից հանդարտաբարոյութիւն մը և պաշտօնեայ դասակարգին վատթար վարչութեան հանդէպ գերազանցօրէն ազնուօգի զիջողութիւն մը կը յատկանշեն հարազատ թիւրքը։ Ով որ գաւառներու մէջ բուն ժողովրդին հետ չփութի, թիւրքերը կը յարգէ ու կը սիրէ, յոյները կ'արհամարհէ, իսկ հայերը կ'ստէ։ Սխալ է բոլորովին այն մեղադրանքը, զոր յաճախ թիւրքերուն կ'ընեն, այսինքն տընտեսական մոլութիւնը և անհոգութիւնը։ Թիւրքը, մանաւանդ Անատօլուի գիւղացին՝ ժիրօրէն կը մշակէ իր հողը, թէև նոյն անխոնջ անճարակութեամբ ինչպէս իր նախորդները։ Իրաւ է

որ վաճառականութեամբ և ուրիշ հարստացուցիչ գործերով
չեն զբաղիր, բայց ասոր միակ պատճառը թիւրքին ասպետա-
կան մեծագիւրջ ընաւորութիւնն է, որ հարստութիւնը կ'արհամարհէ
և իր արեւելեան հայեցողական կենցաղին չնորհիւ քիչով կը գո-
հանայ: Հարստութիւնը գլխաւորաբար հայերուն ձեռքն է, ո-
րոնք, ինչպէս 'սանյոյները' երէք հողագործութեամբ չեն պա-
րապիր, այլ միմիայն առետուրի միջնորդներ, հողագործական
արդիւնաբերութեան վաճառողներ, ապրանք 'ներմուծողներ են
և այս բոլոր գործերու մէջ անգութ կերպով կը խաբեն միա-
միտ, բարի թիւրքը: «Յոյն մը երկու հրէայ կը խաբէ, հայ մը՝
երկու յոյն», կ'ըսէ Արեւելեան առածը: Հայկական ջարդերու
միջոցին Եւրոպայէն դուրս ընկերային այս պարագան ուշա-
դրութեան չառնուեցաւ: Կրօնական մոլեռանդութիւնէն աւելի՝
հայերու ազրուկային զբաղումին դէմ եղած բուռն ընդդիմումն էր
կոտորածներու հիմնապատճառը. թիւրք ժողովրդին համբերու-
թիւնը սպառած էր այլևս հայերու վաշխառուական հարստա-
հարութեանց հանդէպ:

— Թիւրքերը ոչ միայն ծոյլ և քաբարոս չեն, այլ մինչև
անգամ Կաննընքէրգ յիսնապետը 1897-ին հրատարակած իր
«Փոքր-Ասիայի բնական հարստութիւնները» գրքին մէջ «Արե-
ւելքի գերմանացիները» կ'անուանէ զանոնք: Թիւրք ազգաբնա-
կութեան առողջ ու զօրեղ կորիզ մը կայ արդէն Անատոլուի
մէջ, ուր հետզհետէ կը համախմբուին Կովկասէն ու Բալկան-
ներէն գաղթող մուհաճիւններ (մահմեդական գաղթականներ):
Ասոնք իրանց հայրենիքէն կը գաղթեն ոչ թէ կարօտութենէ
ստիպուած կամ աշխատանքէ խրտչելուն՝ այլ միմիայն այն
պատճառով, որ կիսալուսինը ալ չի ծածանիր իրենց վրայ: Եւ
ազգային զգացման այս զարգացումը նշանակութեան արժանի
է: Փոքր-Ասիան կ'երեւի թէ այսպիսով օսմանցիութեան նոր
հաւաքատեղին ըլլալու սահմանուած է. և հոս գերմանական քա-
ղաքականութեան ազդեցութեան տակ թիւրք ժողովուրդը թեր-
ևս կարողանայ մտաւոր ու տնտեսական ուժի մը բարձրանալ:
Գերմանիոյ կայսեր Պօլիս այցելութեան միջոցին, սուլթան Հա-
միդ յայտնած է իրեն թէ՝ ինք այն յոյսը կը տածէ, որ գեր-
մանացի գաղթականներ Անատոլուի երկաթուղային գծին եր-
կայքին բազմաթիւ քանակութեամբ պիտի հաստատուին և ի-
րենց ջանասիրութեամբն ու ուշիմութեամբը Փոքր-Ասիայի գիւ-
ղացիներուն ու արհեստաւորներուն զրգոյն օրինակ մը պիտի
հանդիսանան:

Գերմանացի գաղթականը սիրով պիտի ընդունուի պատ-
ւաւոր ու աշխատասէր թիւրք գիւղացիէն և երկուքին ընաւո-

րութեան մէջ եղած որոշ աղբակնութեան շնորհիւ շատ լաւ պիտի ապրեն իրար հետ: Միմիայն վաճառականապէս նրբացած յոյներէն և հայերէն պէտք է վախնալ, սակայն այդ վտանգին ալ առջևը կարելի է առնել, եթէ առետրական միջնորդութիւնը լոկ գերմանացիներու ձեռքով հոգացուի: Եւ որպէս զի կարելի լինի գաղթականութեան գործը մեծ ծաւալով և շուտով յառաջ տանել, գերմանական կառավարութիւնը կրնայ փոխադարձ ծառայութիւն մը մատուցանել թիւրքիային՝ օտար գրաւման ցանկութիւններու գէմ անոր ամբողջութիւնը ապահովելով:

Ասոնք են ահա դր. Հուլիո Գրոթէի գլխաւոր կարծիքները: Կը յիշեմ գերմանացի գրող Լիխտենբերգի պարագային յարմար սիրուն մէկ խօսքը՝ «Ազգը մը, որ կ'ուզէ որ բոլորէն հաւնուի, բոլորէն ալ արհամարհուելու արժանի է»: Այս ճշմարտութիւնը եթէ մտքերնիս պահենք, ոչ մէկ գիշեր քուններնիս պիտի վրդովի այս կամ այն լրբի հայհոյութիւններուն համար:

Գալով թիւրք ժողովրդին, երբ ամբողջ Տաճկաստանը օրէ օր կը քայքայուի և գերմանական երկաթուղիներէն աւելի արագ քայլով դէպի կործանման անդունդը կ'աճապարէ, գերմանացի ճամբորդը այդ ժողովրդին իր «եօթն փորձանք» կառավարութեան հանդէպ բռնած ընթացքը «ազնուոգի զիջողութիւն» կ'որակէ: Այս պարագային այդ երկու բառերը իրարու քով դնելու համար կ'երևի թէ մասնաւոր լատարան մը կը գործածէ դօկտօրը, բայց մեր և մարդկային բոլոր լեզուներու մէջ գլխովին տարբեր որակականներ կուտան այդ ընթացքին. զորօրինակ՝ անաւանամիտ, ստրկամիտ և այլն: Իսկ թէ թիւրքերը անոր համար միայն տնտեսական աւելի լայն գործունէութիւն չեն ցուցներ, որովհետև իրանց ասպետական բնաւորութեան շնորհիւ հարստութիւնը կ'արհամարհեն ու շատ քիչ պէտքեր ունին, եթէ դատողութեան այս տեսակէտէն մեկնելու լինինք, աւելի առաջ Աֆրիկէի բոլոր վայրենիները մէյմէկ ճամբրիտ ասպետներ պէտք է համարենք, քանի որ այս երանելիները օր մը օրանց մտքերնէն չեն անցուցած հարստութիւն զիջել և հագուստի ու ապրուստի մէջ ալ թիւրքերէն հարիւր անգամ աւելի սակուաւապէս են: Ու երբ գերմանացիները իրենք՝ գերմանական անուան այդչափ մեծ պատիւ կը համարեն «Արևելքի գերմանացիները» կոչելու թիւրքերը, ալ մեզի ուրիշ խօսք չպիտի մնար, բայց միայն փոխադարձ տրամաբանութեամբ մը «Եւրոպայի թիւրքերը» տիտղոսը տալ իրենց, եթէ սակայն Գէօթէներու և Շիլլէրներու ազնուական ոգիները չխոռովէին այս բաղդատութենէն:

Գիտնական դոկտորը իր ապուշութիւնը այնչափ առաջ կը տանի, որ Կովկասէն ու Բալկաններէն Թիւրքիան համախմբուող մահմեդականներուն գաղթումը ազգայնական զգացումի կը վերագրէ: Մինչդեռ այդ գաղթականները Թիւրքերէն աւելի Չերքէզներ, Չէչէններ, Թէրքէքէմէներ, Լէզգիներ նային ոչ ազգայնական տեսակէտով, այլ լոկ կրօնականով իրարու հետ կապ ունին: Իսկ թէ այսպիսի տարրեր Փոքր-Ասիայի մէջ համախմբուելով՝ ապագային գերմանական աղդեցութեան տակ քաղաքակրթական ինչ ոյժ կը կազմեն, այդ ալ ապագան պիտի ցուցնէ գերմանացիներուն: Թիւրքերը իրենց աշխարհակալութեան օրէն ի վեր ոյժն ու իշխանութիւնը իրենց կողմը ունենալով հանդերձ՝ քաղաքակրթապէս մինչև այսօր չկրցան մըրցիլ մեզի պէս խեղճ, անպաշտպան «ռայեաններու» հետ. հնապա երբ վաղը մեր տեղը Վիլհէլմի բանակին սուիճներովը պաշտպանուած և շատ աւելի քաղաքակիրթ գերմանացի գաղթականները յաջորդեն, դժուար չէ գուշակել, թէ ինչ օրի կը հասնին Թիւրքերը, եթէ երբէք... գերմանական կոտորած մը չկարողանան սարքել:

Թէ գերմանացիներուն Փոքր-Ասիայի մասին մնուցած մեծամեծ երազները ինչ չափով ու ինչչափ ժամանակէն իրագործելի են և թէ ինչ աղդեցութիւն պիտի գործեն մեր բախտին վրայ, այդ մասին մտադիր եմ խօսելու, երբ աւելի լուրջ առիթ մը ներկայանայ: Իսկ առայժմ վստահօրէն այսքան կըրնամ ըսել, որ եթէ գերմանական Արևելեան ընկերութիւններու Փոքր-Ասիայի մասին հաւաքած բոլոր տեղեկութիւնները այս կշիռը ունին և ապագային ալ դոկտոր Հոգօ Գրօթէի նման «երևելի խուզարկու»ներու պիտի վստահին դէպի «Աւետեաց երկիրը» չուող իրենց կարաւաններուն առաջնորդութիւնը՝ առնուազն երեք անգամ քառասուն տարի անապատին մէջ կը թափառին վերջիվերջոյ ալ երբէք չճաշակելու պայմանով այդ ցանկալի երկրի «կաթն ու մեղրը»:

ԱՌԱՆՁԱՐ

ՍԵՐՈՒԵՆՑ ԱԾԵՐԸ*)

I

Փոքր չէր Սերոբենց ընտանիքը. ութ հոգի էին ապրում՝ նրանց ազգատիկ խրճիթի սեւացած յարկի տակ—մի հայր, մի մայր ու վեց աղջիկ։ Հեշտ բան չի գիւղացի մարդու համար ութ քաղցած բերան կերակրելը, ութ մերկ մարմին հագցնելը, մանաւանդ որ Սերոբը ստիպուած էր մեն-մենակ քաշելու ընտանեկան լուծը։

«Ա՛խ, Աստուած, ինչ կը լինէր, որ մի հատիկ եղբայր էլ ես ունենայի. ի՞նչդ կը պակսէր, որ մի երկու տղայ էլ ինձ տայիր»—ասում էր նա շատ անգամ աշխատանքի ծանր ժամանակ։

Ասե՛նք, Սերոբը հէնց մանկութիւնից ձախորդութեան սառը գրկումն էր մեծացել։ Դեռ տասը տարեկան էր նա, երբ անողոր տիֆը ներս սողաց նրանց շէմքից, մի ամսուայ ընթացքում հանգցրեց պայծառ օջաղը ու ջնջեց բազմանգամ ընտանիքը, ենթարկելով փոքրիկ Սերոբին ճակատադրի հաճոյքին։ Անօգնական որբի շուրջը հանդէս եկան ինչ որ բարեհոգի խնամակալներ, որոնք հետզհետէ հալեցին ու կուլ տուին նրա հայրենական ժառանգութիւնը, թողնելով միայն մի խարխուլ խրճիթ, իսկ Սերոբին՝ վարձքի համար վերցրին իրանց մօտ հացափոր ծառայելու։

Որբի քաշած օր ու արեւն ինչ պիտի լինի։ Բոբիկ

*) Արարատեան դաշտի հայ գիւղերում խաղողի գեռահաս վաղնեքով նորատունկ աչգին անտանուտ է ամերս։

ոտով, կեղտոտ շորով ու բաց կրծքով օրն ի բուն աշխատում, չարչարում, աղբ ու ցեխի մէջ խոնարհ ծառայութիւն էր անում տարաբախտ փոքրիկը և այդ բոլորի փոխարէն մի ճոթ ցամաք հաց էր միայն ստանում, իր միշտ, միշտ քաղցած ստամոքսին բաւականութիւն տալու համար: Այդ ժամանակն էր, որ Սերոբի սրախօս ընկերները դրոշմեցին նրա ճակատին Սոված մականունը, որը և առմիշտ կապուած մնաց նրա անուան հետ:

Անցան այդպէս մի քանի տարիներ: Վերջապէս նա կամաց կամաց խելքի հոտաւ, թողեց իր «բարեհոգի» խնամակալներին և վարձով ծառայութեան մտաւ մի ունեւոր ու աստուածավախ դիւղացու մօտ: Որպէս աշխատաւոր, Սերոբը աննման էր. նրա բազուկների ոյժը, անխոնջ ջանասիրութիւնն ու անսահման հաւատարմութիւնը կատարելապէս հիացրին բարեպաշտ տանտիրոջը, որը իր հոգու վարձքի համար վճռեց Սերոբենց քանդուած օջաղը վերահաստատել ու պայծառացնել: Բարի ծերունին մի լաւ հարսնացու ընտրեց, իր հաշուով Սերոբին ամուսնացրեց, բացի դրանից մի թեթեւ տան սարք ու մի արտատեղ ընծայեց և օրհնելով արձակեց, որ ինքնագլուխ ու աղատ աշխատի:

Այդ օրուանից Սերոբը ոտք դրեց իր հայրենական տունը և կիսաւեր խրճիթի մի պատի տակ կծկուելով, սկսեց բերանի գոլով տաքացնել նրա սառն անկիւնները: Երկարատեւ ծառայութեամբ հաւաքած սև կոպէկները իրար վրայ կիտուելով, մեծացել, շատացել ու քառասուն ուրբու չափ մի խոշոր գումար էին կազմել: Սեփական ընտանիքի, տուն ու տեղի աէր գառնալով, Սերոբը իր խնայած ամբողջ գումարով մի լաւ ձի առաւ ու սկսեց բեռնակրութեամբ պարապել: Ո՛րքան քաղցր, զբօսն հաճելի էր թւում սեփական աշխատանքի կարոտ Սերոբին այդ տաժանելի պարապմունքը, որով նա օրէն ապրուստ էր վաստակում ու պապենական խորտակուած օջաղը կամաց կամաց կարգի բերում:

Շուտով նորածին մանուկի հմայիչ ճիչը քաղցր հըն-
չիւններով տարածուեց նրանց անհրապոյր խորճիթի ցուրտ
անկիւններում: Խոնգարուած օջաղը կամաց կամաց տա-
քացաւ ու աթարի դառը ծուխը նրա երգիկից բուլա
բուլա բարձրանալով, ամպերի հետ խառնուեց:

Բայց փուչ աշխարհի ոչ մի անկիւնում երջանկու-
թիւնը անվերջ չի լինում: Սերօքնեց ընտանիքի այս
բախտաւոր դուռթիւնն էլ երկար չը տևեց. նրանց օջա-
ղի ամրապինդ սիւնը, Սերօքի թեւ ու թիկունքը—հա-
ւատարիմ ձին մի օր անսպասելի կերպով հիւանդացաւ
ու վեր ընկաւ: Խեղճ կենդանին շատ չարչարուեց, դէս-
դէն ընկաւ ու դալարուեց, տնքաց, տնքաց, երեք ան-
գամ հոգեց քաշեց ու անշնչացաւ...

Անողոր ճակատագրի այս սարսափելի հարուածը
հիւժքից ցնցեց տարաբախտ ընտանիքի կարճատև բարօ-
րութիւնը, յուսահատութեան ու վշտի մէջ թաղելով
խեղճ ամուսիններին: Այդ դժբախտ դէպքից երեք օր
անցած, երկրորդ աղջիկը լոյս աշխարհ եկաւ:

Սերօքի սիրտը սևացաւ, ծիծաղն երեսից փախաւ
ու ծանր վիշտը մի երկու հատ բարակ ակօս քաշեց
նրա լայն ճակատի հարթ մակերևոյթի վրայ: Դառաւ
մռայլ, դիւրագրգիռ, բարկացկոտ, և օր ամենից սար-
սափելին էր, սկսեց խմել: Նիհար գրպանի անկիւննե-
րում մնացած սև կոպէկները անխնայաբար վտնւում
էին գինետան գարշելի մթնոլորտում: Սպիրտի կործա-
տաբեր թոյնը, թմրացնելով ուղեղն ու անգգայայնե-
լով սիրտը, ազատում էր Սերօքին սրտամաշ վշտի սուր
ճիրաններից:

Վերջապէս Սերօքի գրպանը դատարկուեց և գի-
նետան դուռը նրա անփող քսակի առջև փակուեց. նա-
մարդ ընկերներն էլ երես թեքեցին ու նա ստիպուած
եղաւ այնուհետև միայնակ տանը նստել: Յուսահատու-
թիւնն այնպէս տիրել էր նրան, որ ձեռք բան չէր բըռ-
նում ու բերանը խօսք չէր գալիս: Աստուած այնքան
էր ողորմացել նրա խեղճ ընտանիքին, որ ոչ աշնան

պատրաստած բնաղունի ալիւրն էր վերջացել և ոչ հացի տաշտն էր դատարկուել, թէ չէ, վայն եկել էր ու նրա մանր երեխաներին տարել:

Անցան մի քանի թունալից օրեր դառը մտատանջութեան ու հոգեմաշ վշտերի մէջ: Ոչ մի ժամանակ Սերորը այնքան մենակ ու անօգնական չէր զգացել իրան, որքան հիմա. երբեք նրա հոգին այս աստիճան չէր կարօտել մի խրախուսող բարեկամի, մի քաջալերող խրատի:

Վերջապէս մի առաւօտ Սերորենց դուռը բացուեց ու ներս մտաւ քեռի Գոգորը, բարձրահասակ ու լայնաթիկունը մի ծերուկ: Տանտէրը իր թուլացած մէջքը սիւնին դէմ տուած ու ձեռները բներակներին սեղմած, դառը մտքերի ծովն էր ընկզմուած. իսկ տանտիկինը հիւանդ էր ու անկողնու մէջ պառկած:

— Բարի լոյս, բըւոր որդի, օֆ-օֆ, — ասաց բարի ծերունին պատկառելի հանդարտութեամբ առաջ գալով ու տէրոյորմեայի սև հատիկները մեղմութեամբ համարելով:

— Ասածու բանին, — քեռի Գոգոր, մի տեսակ դժկամութեամբ պատասխանեց Սերորը, տեղից կանգնելով ու թախծալից աչքերը նորեկի վրայ ուղղելով, — համեցիր նստիլ:

Քեռի Գոգորը առանց շտապելու տեղաւորուեց սիւնի առջև փռած հնամաշ թաղիքի վրայ ու բռնոթամանը գրպանից հանելով՝ ասաց.

— Ի՞նչ կայ, բըւոր որդի, ինչո՞ւ ես էդպէս տխուր:

— Է՛հ, ի՞նչ ասեմ, քեռի Գոգոր, Աստուած գլխիս քար գցեց, տունս քանդուեց, ձիս սատկեց... խեղդուած ձայնով պատասխանեց Սերորը ու ցուցամատով սրբեց այտի վրայով ցած գլորուող արտասուքի կաթիլը:

— Է՛հ, վնաս չունի, որդի, փառք Իրան, դա մի թեթև անաշուղտութիւն է, դիմացիւր, սիրտդ լայն պահիր. դու գեռ ջահէլ ես ու առողջ, մի յուսահատուիր:

— Ասում ես մի յուսահատուիր, քեռի Գոգոր, ախր

ի՞նչպէս չը յուսահատուեմք Չէ՞ որ մեր ամբողջ ընտա-
 նիքը էն ձիու երեսին էր մտիկ անում ու նրա աշխա-
 տանքովն ապրումէ։

—Հասկանում եմ, Սերոբ ջան, ես հասկանում եմ
 .քո նեղ դրութիւնը, տեսնում եմ ցաւիդ մեծութիւնը,
 բայց էլի ասում եմ, որ ախ ու վախը դարդիդ դար-
 ման չի անիլ. օՖ-օՖ, էս էրուած ու կրակուած ջանը
 բեղ համար կենդանի օրինակ,—ասաց բեռի Գոգորը,
 աջ ձեռով ամուր խփելով իր դարդոտ կրծքի չոր ոս-
 կորներին։

—Հապա ի՞նչ անեմ, բեռի Գոգոր, ասան, սովորե-
 ցրո՛ւ, հօրդ հոգին լոյս դառնայ. դու մեծ մարդ ես,
 դու փորձուած ես. քո գլխովդ շատ չար ու բարի է
 անցել. մի խելք դիր իմ գլուխս, ոտդ պաշեմ, մի ճամ-
 բայ ցոյց տուր այս սարսափելի դրութիւնից դուրս
 դալու, թէ չէ, շուտով ես կը խեղդուեմ մարերի ծո-
 վում, ես կը ջնդուեմ կսկծի ձեռից...

—Այդ դժուես, այո, կը դժուես, որդի։ Ա՛խ, ձա-
 խորդութիւնն ամեն բան կ'անի. օՖ-օՖ, —վերջացրեց
 ծերուկը ու խորը հառաչելով, մի պտղունց վերցրեց
 կծու բռնոթու բուժարար փոշուց։

—Քեռի Գոգոր, Աստուած սիրես, ինձ ազատիր.
 վիշտը ուտում է սիրտս ու մաշում հոգիս. ասան, ի՞նչպէս
 ազատուեմ ես նրա ձեռից. ո՛ւր փախչեմ, ի՞նչ անեմ։

—Ի՞նչ անես. այ ասեմ, որդիս. տեղիցդ վեր կաց,
 բահդ դիր ուսիդ ու ինձ հետ արի,—ամեն մի նախա-
 դասութեան վրայ տռանձին շեշտելով արտասանեց բե-
 ռի Գոգորը ու պտղունցում մնացած բռնոթու կիսատը
 քաշելով, բեխերը սրբեց, մօրուքը շփեց ու տեղից
 կանգնեց։

—Արի, որդի,—շարունակեց նա դէպի գուռը դի-
 մելով,—արի գնանք աշխատելու։ Օրհնուած աշխա-
 տանքը կը փարատի հոգուդ թախիծը ու հալալ քըր-
 տինքը կը լուանայ սրտիդ դառնութիւնը։

Եւ Սերօբը բահն ուսեց ու լուռ հնազանդութեամբ քեռի Գողօրին հետեց:

II

Քեռի Գողօրն էլ անիրաւ բախտի խորթ զաւակներից մէկն էր: Նրա ծերացած սրտի հեռաւոր խորքում թաղուած էր մի անմուռաց վիշտ: Լուսահոգի Շուշանի, իր պաշտելի ամուսնու, անմուռանալի յիշատակն էր դա:

Քեռի Գողօրը վերին աստիճանի ջերմեռանդ քրիստոնեայ էր ու մոլի ծիսապաշտ: Չը կար նրա երկարատեւ կեանքում մի օր, որ նա ժամասացութեան ներկայ չը լինէր, և ոչ որ չէր յիշում մի դէպք, երբ նա որեւէ պատճառով պասը լուծած լինէր: Ամեն օր, բարիլոյսը բացուելու՝ առաջին անգամ նա էր մօտենում ժամի դռան սեւ խաչքարին ու խորին երկիւղածութեամբ համբուրելով, ջերմեռանդութեամբ աղօթում, մինչև տէրտէրի դալը: Յետոյ նա եկեղեցի էր մտնում և ձախակողմեան դասում բռնում էր պատուաւոր տեղը: Իրիկուն-առաւօտ ամենայն ճշտապահութեամբ եկեղեցի յաճախելով, նա վաղուց ի վեր անգիր էր աւրել բոլոր շարականները, մաղթանքները, փսիւերը, նոյն իսկ Աստուածաշնչի մեծ մասը: Մէջքը ժամի սիւնին յենած, և աչքերը Տիրամօր իւզաներկ պատկերին յառած, նա կիսաձայն մրմնջում էր ամբողջ ժամասացութիւնը մի ծայրից մինչև միւսը և այդ բանը նա սիրում էր անել այնպէս, որ ամեն մի աղօթքի սկզբի նախադասութեան առաջին բառերը ամենից շուտ նրա ջերմեռանդ շրթունքներից էին դուրս թռչում, որից յետոյ կրկնում էին տէրտէրը կամ տիրացուն:

Նրան ամենքը սիրում էին դեռ երիտասարդութիւնից, երբ նա «օֆ»-երով չէր տակնուվրայ անում ունկնդիրների սիրաը, այլ իր քաղցրահնչիւն ձայնի մեղամաղձոտ ելեւէջներով էր շարժում նրանց սրտի ամե-

նաքնքոյշ լարերը: Այդ ժամանակ նա գեռ տիրացու Գրիգոր էր և ամբողջ ժողովրդի միաձայն հաւանութեամբ ընտրուած տէրտէրացու:

Բայց ճակատագիրը այլ կերպ էր տնօրինել: Տիրացու Գրիգորին վիճակուած չէր տէրտէրական սև փարաջայ հագնելը: Հէնց այն օրերում, երբ սպառոււմ էր ձեռնադրութեան հրամանը, նրա կլնը, գեղեցիկ Շուշանը, թոքերի բորբոքում ստացաւ ու մի քանի օրից յետոյ վախճանուեց...

Շուշանի մահից յետոյ անցան երեսուն երկար տարիներ: Ժամանակի աւերիչ ոյժը մղեց նրա բաղուկների զօրութիւնը, հանգցրեց բոցավառ աչքերի կրակը, բայց չը կարողացաւ սառցնել գունատ շրթունքների ջերմ աղօթքը ու կարճացնել անճարին մեկնած օգնական ձեռքը:

Քեռի Գոգորը ուշի ուշով գիտում էր իրան չըրջապատող խեղճութիւնը և կարեկից հայեացքով հետևում էր աղքատ հարեանների տանջալի կեանքին, և հէնց որ նկատում էր, թէ նրանցից մէկը մնացել է անօգնական, իսկոյն վազում էր այն կողմը, բռնում էր նրա արօրի մաճը, ցանում էր արտը, ջրում էր այգին, թաղում էր թուփը, մի խօսքով կարեկից եղբայր էր հանդիսանում:

III

Սերոբն էլ չատ նեղ տեղումն էր, յուսահատութեամբ ու վշտով լցուած էր նրա խարխուլ խրճիթը, ուստի քեռի Գոգորը իր սառ ներս դրեց այնտեղ:

Գարնանային առաւօտ էր: Երկար ժամանակ գընում էին նրանք ծաղկազարդ ծառերով հովանաւորուած այգիների բարբարոտ ու ծուռտիկ ճանապարհով, մինչև որ հասան Սերոբենց այն հողաբաժնին, որը նրան վարձքի համար ընծայել էր իր նախկին աստուածավախ բարերարը: Այդ հողի գլխին բարի ծերունին կանգ

առաւ, նստեց նորածիլ դալար կանաչի վրայ, կորացած մէջքը բարդի ծառին յենեց, — մի զոյգ ծորալի «օֆ»-եր արձակեց ու բռնոթամանը գրպանից հանեց:

— Նստիր, Սերոր ջան, նստիր մի քիչ հանգստանանք, — դիմեց նա կողքին կանգնող երիտասարդին:

Վերջինս իր ուսի սուր բահը փափուկ հողումը տնկեց ու քեռի Գոգորի ոտների մօտ նստեց:

— Էս հողը քոնն է, կարծեմ, բըւոր սրդի:

— Իմն է, քեռի ջան, լուսահագի Թաթոս ամուսնւն ծայածն է:

— Աստուած հոգին լուսաւորի. բանի տարի է, ինչ քո ձեռքիդ է:

— Կը լինի վեց տարի:

— Հապա ինչո՞ւ ես ծուլութիւնն արել. ինչո՞ւ այսքան ժամանակ այգի չես գցել. տեսնում ես, չորս կողմը բոլորը տնկած է:

— Էէէ՛, քեռի Գոգոր, ինչ ես կորցրել ու ինչի՞ ես ման գալի: Այգի տնկել լաւ ես ասում, լաւ երազ է, եթէ բարին կատարի: Բայց ո՞վ է տուել մեղաւորին արքայութիւն: Էստեղ իմ մէջքս կոտրուել, իմ սիրտս փոքումս սեւացել է, դու էլ ասում ես այգի տնկէիր. կ'ասես էրամենց տղերանց պէս վեց ափաճայ տխպէր ունեմ յետեւիս կանգնած:

— Սերոր ջան, դիտե՛ս ինչ կայ, — ասաց Գոգորը պըտղնցում մնացած բռնոթու կիսատը քաշելով, — ձիդ սատկեց — քնաս չունի, մենակ աշխատիր: Դու դեռ երիտասարդ ես և ուժեղ, ու քեզ պէս առողջ տղամարդի համար դժուար չէ մի փոքրիկ գերդաստուն կերակրելը: Բայց օտարների դռներին աշխատելով, դու միւսնոյն ժամանակ չը պիտի մոռանաս, որ առջևդ կայ ծերութիւն, կայ հիւանդութիւն և հազար ու մի տեսակ ձախորդութիւն, երբ այդ բազուկներդ այլ ևս չեն կարող օրէն ապրուստ վաստակել: Առ այժմ մի հատ լաւ այգին այս հողի վրայ՝ բաւական կը լինէր քեզ համար: Ինչո՞ւ չես տնկում. օգնական չունես: Ա՛յ, ես կը դառնամ քո մեծ

եղբայրը. թէև ծերութիւնն ու վիշտը մզել են բազում ներքին միջի զօրութիւնը, բայց էլի մնացած ոյժն էլ կարող է օգտակար լինել քեզ համար: Մի բան ասեմ, հանաք մի համարիր. արի հէնց այսօրուանից սկսենք այս հողը ձեւել ու եկող ամսին անպատճառ մի տախտակ *) տընկենք. մի ծիծաղիր: Ես վստահ եմ, որ Աստծուն էլ հաճելի կը լինի մեր թափած քրտինքը:

Այդ խօսքերի հետ քեռի Գոգոթը վեր կացաւ տեղից, գտակը ծառի ճղին դրեց, չուխէն հանեց, թաշկինակը գլուխը կապեց և Աստծու անունը տալով, բահը վերցրեց:

Սերօբը մնացել էր շուարած, տեղումը նստած: Այնքան անսպասելի էր այդ բանը նրա համար, որ չէր կարողանում աչքերին հաւատալ: Սոված-Սերօբ ու սեփական այգի. ինչքան տարբեր բաներ, որքան իրարից հեռու հասկացողութիւններ են: Եւ այն ամենը, ինչ որ այդ րոպէին կատարւում էր Սերօբի աչքի առջև, մի տեսակ հաճելի երազի տպաւորութիւն էր դործում:

Սուր բահը քեռի Գոգոթի վարժ ձեռներում գործում էր աշողութեամբ: Խոնաւ հողի սև կունծղերը իրար վրայ դիզուելով ու հետզհետէ երկարելով մի բարալիկ թումբ կազմեցին, որի վրայ կաթկաթում էր ժրաջան ծերուկի կնճռոտ ճակատից հոսող քրտինքը:

Ծեր անդամները շուտ են վաստակում: Առաջին թումբը կապելուց յետոյ ալեոր բանուորը բահը գետնում ցցեց, կոշտացած ձեռով քրտինքը սրբեց ու բռնոթի բաշելու պատրաստութիւն տեսաւ:

Սերօբը իր պէլացած աչքերի անթարթ հայեացքը ուղղել էր նրա վրայ և տեսողութեան բոլոր ոյժը լարել, ուզենալով որոշել՝ երանգ է իր տեսածը, թէ՞ ճշկրի:

—Վեր կաց, բըւոր որդի,—բաղցրութեամբ ասաց քեռի Գոգոթը,—գժուարութիւնն անցաւ. հիմքը դրուեց,

*) Խողովի ազգում եղած թումբերի ամեն մի շարքը առանձին անունով ասում է տախտակ:

անքի լոյս. այ, տեսնում ես, այգուդ առաջին թումբը արդէն պատրաստ է:

Սերոբը սթափուեց: Ոչ, երազ չէր այս բոլորը: Ճիշտ որ առաջին թումբը արդէն պատրաստ է. նրա զարմացած անքերը այժմ շատ լաւ են տեսնում այն սեւ կունծղերի երկար շարանը, որ ճանառի *) մէջքի պէս դուրս է ցցուել դալար խոտերի միապաղաղ կանաչ մակերեսից: Այո, այգու հիմքը արդէն դրուած է: Սերոբի սիրտը թնդաց ուրախութիւնից. յանկարծ նա գծի պէս վեր թռաւ նստած տեղից, անխօս վազեց դէպի ծերուկը, երկու ձեռով ամուր բռնեց նրա աջ ու ջղած գաբար մօտեցրեց իր այրուող շրթունքներին: Նա ջերմ համբոյրներ էր դրոշմում, նա լիզում էր այն հողատար ձեռը, որը նրա բարօրութեան հիմքն էր դնում, բախտաւորութեան ճամբան էր ցոյց տալիս:

—Ախ, քո Ստեղծողիդ մատաղ, քեռի ջան, էս ինչ լաւ բան սովորեցրիք ինձ,—բացականչեց Սերոբը,—ես կ'աշխատեմ, կը չարչարուեմ, իմ քրտինքով կ'ողողեմ այս ամբողջ հողը և եթէ Աստուած աջողի, մի լաւ այգի կը կանաչացնեմ այս տեղում:

—Ուրեմն արի շարունակենք, ողորմած Աստուածը ոյժ կը տայ մեր բազուկներին և կ'օրհնի մեր արդար աշխատանքը,—ուրախութեան ժպիտը երեսին՝ ասաց քեռի Գոգորը:

Սերոբը ծերունու ձեռից առաւ բահը ու մեծ եռանդով շարունակեց նրա սկսած գործը:

Այնուհետեւ մի ամբողջ ամիս Սերոբն ու Գոգորը իրանց քրտինքով թրջում էին նորաբուս թումբերը, մինչև որ կարողացան մի տախտակ դլխէգլուխ խաղողի դալար մատներ տնկել ու կանաչացնել: Նորաբողբոջ վազները իրանց զուարթ տեսքով միխթարութիւն էին պատճառում երկու աշխատաւորներին և կրկնակի եռանդ ներշնչում նրանց:

*) ճանառք ձուկ է:

«Աշխատանքը կը փարատի հոգուդ թախիժը և բրտինքը կը լուանայ սրտիդ դառնութիւնը» — ամեն օր հաճութեամբ կրկնում էր Սերոբը բեռի Գոգոթի իմաստուն խօսքերը: Եւ իսկապէս, ձիու կորուստը չուտով մոռացուեց ու նրա սիրտը նորից բացուեց. թախիժը կտրաւ, վիշտը հալուեց... Կամաց կամաց Եղսանի արտասուքներն էլ ցամաքեցին ու Սերոբենց խրճիթի սեւացած յարկի տակ անէծքի ու հայհոյանքի փոխարէն նորից լսուեցին ուրախ ծիծաղի քաղցր հնչիւնները:

Անցան մի քանի տարիներ: Սերոբենց նախկին անմշակ հողի տեղ այժմ փռուած էր մատաղ ծառերով չրջապատուած մի դեղեցիկ ածեր, որը ապագայ բարօրութեան քաղցր յոյսերով լցնում էր տիրոջ սիրտը. և նա ոչ մի ջանք չէր խնայում՝ իր նորատունկ այգին ինչպէս կարգն է մշակելու:

«Վնաս չունի, չարչարուիր, — աշխատանքի ծանր րոպէներին ինքն իրան սիրտ էր տալիս Սերոբը, — չատը գնացել, քիչն է մնացել. մի երկու երեք տարի էլ աստամ ներիդ հուպ տուր ու աշխատիր և այնուհետեւ հանդատութեամբ վայելիր անխնայ թափած դառը քըրտինքիդ քաղցր վաստակը»: Նա սկսում էր մտքում հաշուել, թէ որքան խաղող կարող է տալ ամեն մի թուփը, ապա ամեն թումբը, ամեն տախտակը և վերջապէս ամբողջ այգին, ու երբ նրա հաշուով տարեկան սպասուելիք արդիւնքը հասնում էր հարիւրների, բիշ էր մնում նա խենթի պէս կանգնած տեղում թըռչկոտար ու բացականչէր. «Ա՛խ, երանի կը լինի էն օրը, այն ժամանակ էլ ինձ Սոված-Սերոբ չեն աւսիլ»...

Վերջապէս հասաւ այդ երանելի ժամանակը: Սերոբենց ածերը սկսել էր արդիւնք բերել, որը տարեկան մի քանի տասնեակ ուղբլիներից արդէն հասել էր մինչև հարիւրի. բայց դա դեռ բոլորը չէր: Այգին նոր նոր էր

հասունանում. փարթամ վազների առողջ կուտարակները*) դեռ կատարելապէս չէին զարգացել. տարիների հետ զուգընթացաբար պիտի աւելանար նաեւ տուած արգիւնքը: Մի խօսքով այդու վրայ ոոկէ յոյսեր չատ կային: Եւ Սերոբը ուրախ էր:

Նա՝ իր կեանքի այս աջողակ տարիներում գանգատուելու մի հատիկ առիթ միայն ունէր, — արու զաւակի բացակութիւնն էր դա, որը սկսել էր արդէն լուրջ մտահոգութիւն պատճառել երկու ամուսիններին: Հինգ անգամ յղութիւնից ազատուել էր Եղսանը և վեց հատ աղջիկ էր բերել, վեցն էլ սիրուն, չէկ մազերով, թուխ աչքերով. վեցն էլ կայտառ ու առողջ:

Պէտք է ասել, որ Սերոբի տնտեսական դրութիւնը հիմա բաւական լաւ էր: Լաւ ասածը այն էր, որ հացը՝ տաշտից ու ցորենը՝ պարկից չէր պակասում: Բացի դրանից նա ձեռք էր բերել մի կով, որի շնորհիւ առաջուայ կաթի կարօտ երեխաները կարողանում էին պան ուտիսից զանազանել ու կուշտ փորով մածուն ուտել: Էհ, փառք Աստուծոյ, էլ ինչ պիտի լինէր: Զախորդ տարիներից մնացած մանր մունր պարտքերն էլ բոլորովին մաքրել էր Սերոբը. այնպէս որ նրա փէշը քաշող, դուռը ծեծող չը կար այլ ևս:

Այժմ տների վերաշինութեան մասին էր մտածում Սերոբը: Իր համեստ եկամուտից աւելացած կոպէկները իրար վրայ հաւաքելով, նա մի փոքրիկ գումար էր կազմել, որով մտադիր էր առաջիկայ ամառը պապենական բլրոտած խրճիթի տեղ երկու սիրուն սենեակ շինել:

IV

«Լաւ, շատ լաւ, Սոված-Սերոբ. դու լաւ արիր, որ իմ ուղարկած խնամախօսին սեւերես յետ դարձրիր, իմ»

*) Կուտարակ անուանում է խաղողի թուփի ստորին հաստ մասը:

բարձր անունը գետնովը տուիր ու պատիւս հողի հետ հաւասարեցրիր»։

Աի իրիկուն այսպէս զայրացած խօսում էր Մուխսոնց Մանուկը իր նորաշէն տան գեղեցիկ պատշգամբում մեն-մենակ արագութեամբ շրջելով ու պապիրոսի ծուխը ագահութեամբ ծծելով։

«Ես Մուխսու թողը լինեմ,—չարունակեց նա հետը գհեմէ տաքանալով,—ուր ալի ունենամ, վեց աչք ջրաղաց, երեք ձեռք տուն, ու Սոված-Սերոբի պէս մի շուն...»։

Նա մի րոպէ լռեց. տաքացած ճակատը ձեռով տրորեց ու պապիրոսի ծուխը կուլ տալով, շարունակեց.

«Գիւղի մեծ մասը իմ պարտքերի տակ տնքայ. տարին տասներկու ամիս դադած-աշխատածը իմ սընդուկը լցնի, իմ անունը Մանուկ-աղայ լինի, կարողութիւնս տասնեակ հազարներով հաշուի, և այս բոլորից յետոյ Սոված-Սերոբի պէս մի էշ գիւղացի իմ ուղարկած ինսամախօսին բարի^{*}), իր աղջիկը ինձ չը տայ, թէ—երկու կին է թաղել...»

Այս խօսքերի հետ նա մի կողմ չպրտեց պապիրոսի բնթուկը ու ձեռները տրորելով ներս մտաւ կէսասիական կէս-եւրոպական ձեռք կահաւորուած մի փոքրիկ, բայց վայելուչ սենեակ, որտեղ տարածուած էր կարտօֆիլի մոմի դուրեկան ու երկչոտ լոյսը։

Սենեակի պատուաւոր անկիւնում հպարտութեամբ բազմել էր մի գեղեցիկ ու մեծ դրամարկղ, որի մէջ պահուում էին տանտիրոջ փողերն ու բազմաթիւ պարտամուրհակները։

Մանուկ-աղան բանալիքների մի մեծ կապուկ գլորպանից հանելով մօտեցաւ դրամարկղի դիմացի անկիւնում կանգնած պահարանին ու այնտեղից հանելով մի շիշ արաղ ու մի արծաթէ բաժակ դրեց լուսամուտի

^{*}) Աղջկատիրոջ կողմից ինսամախօսին տրուած մերժողական պատասխանը ժողովրդական լեզուով ասում է քարեկ։

առջեւի կլոր սեղանի վրայ, յետոյ նա կրկին մօտեցաւ պահարանին, հանեց այնտեղից մի փսէով զուրդել, ու մէկը միւսի յետեից կուլ տուեց մի քանի բաժակ թունդ արաղ, ամեն մի բաժակից յետոյ անուշ անելով թարմ զուրդելից մի համեղ կտոր: Չորս-հինգ բաժակ լուս-թեամբ խմելուց յետոյ, Մանուկ-աղան հանեց շալ արխաւուղի վրայից հագած մոխրագոյն պիղջակը և գցեց մօտիկ դրուած ու պարակական թանկագին դորգով ծածկուած փափուկ տախտի վրայ. ապա նա վերցրեց բուխարական ագնիւ մորթուց կարած սև գգակը ու նոյնպէս չալտեց տախտի վրայ ու քթի տակ մըրթմըրթաւով, սկսեց թաշկինակով սրբել կնճռոտած ճակատից կաթկաթով բրտինքը:

«Սոված շան-որդի,—չարունակեց Մանուկը ձեռները բամակին դրած արագութեամբ անցուդարձ անելով սենեակում,—դու էնքան սիրտ ունենաս, որ համարձակուես էս խայտառութիւնը ինձ հասցնել... Ի՞նչ պիտի ասեն էգուց դիւղացիք, հը... «Սոված-Սերբը Մանուկ-աղային քարեց», հա. հա, հա, հա...»:

Այդ դառը քրքիջը բերանին՝ Մանուկ-աղան մօտեցաւ սեղանին, մի բաժակ արաղ էլ գցեց ու կրկին շարունակեց իր մենախօսութիւնը.

«Ձէ, չէ, Սոված-Սերբ, հէնց որ ածերդ քիչ հասունացաւ ու քաղցած փորդ կուշտ հացի երես տեսաւ, դու էլ արդէն չափդ կորցրիր, խելքդ թուցրիր»:

Նա մի ըսպէ կանգ առաւ սենեակի մէջտեղում ու ձեռը ճակատին դրած խոր մտածունքի մէջ ընկաւ: Այդ վայրկեանին նրա գլխում հրէշային ծրագիրներ էին կազմակերպւում:

«Շատ լաւ»,—յանկարծ բացականչեց նա ամուր ծափ տալով ու սատանայական հրճուանքով դէպի դուռը թռչելով:

—Կարճ,—բզաւեց նա կոկորդի բոլոր ոյժով:

—Համմէ,—լսուեց ստորին յարկից ծառայի զիւ ձայնը, որին յաջորդեց փայտէ սանդուխների շտապ

Թրըպթրըպոյը: Մի քանի վայրկեանից յետոյ սենեակի դռան ամբողջ բարձրութեամբ ցցուեց Կարօի երկար հասակը:

—Աղա,—ասաց աղան,—էս բոպէիս որտեղ էլ որ լինի, կը գտնես ու ինձ մօտ կը բերես Չախալենց Սերգօին: Ես, գետնի տակին էլ որ լինի, պիտի գըտնես, հասկանո՞ւմ ես, թէ չէ գլուխդ կը ջարդեմ: Դէ, էլ մի կանգնիր, շուտ արա, թռիր: Այ, գետնին թքեցի, մինչև թուրս ցամաքելը թէ որ չես եկել, հոգիդ կը հանեմ:

—Աչքիս վրայ, աղայ,—ասաց Կարօն ու «թռաւ»:

—Իսկ Մանուկը՝ դիւային ժպիտը չրթունքներին մօտեցաւ կըստ սեղանին, մի բաժակ արաղ էլ կոնծեց ու ձեռները արօրելով շարունակեց խօսել.

«Դու դեռ ինձ չէիր ճանաչում, Սոված-Սերօբ, այ ես քեզ կը ճանաչացնեմ: Ես քեզ ցոյց կը տամ, թէ Մանուկ-աղային քարելը ինչ է նշանակում: Շատ չի բաշխի, հէնց էգուց առաւօտ լաշակեր շան պէս կը փոշմանես քո արածդ...»:

Սանդուխներից բարձրացող ոտնաձայները ընդհատեցին Մանուկի մենախօսութիւնը և նա շտապով դուրս վազեց պատշգամբը:

—Հը, գտնոր,—անհամբերութեամբ հարցրեց Մանուկը ծառային, որի գլուխը դեռ նոր էր երևում սանդուխների վրայից:

—Դոտայ, աղայ, հրէս հետս բերել եմ,—պատասխանեց Կարօն ցոյց տալով իրան հետևող երիտասարդի վրայ:

—Դէ լաւ, ապրիս. թող Սերգօն էստեղ մնայ, իսկ դու քո բանիդ գնա,—հրամայեց աղան Կարօին ու ձեռը երիտասարդի ուսին դնելով, տարաւ սենեակը:

Չախալենց Սերգօն մօտ երեսուն տարեկան մի կարճահասակ ու լախաթիկունք տղամարդ էր, որի կըլոր դէմքը զարգարուած էր երկու խոշոր սպիներով: Նրա խիտ յօնքերի տակ պլպլացող կապուտակ աչքերից

սաստիկ չարութիւնն ու անդուսպ անիրաւութիւնն էր կաթկաթում:

—Գիտես ինչ կայ, Սերգօ ջան,—կիսաձայն ասաց Մանուկ աղան, սենեակի դուռը ամուր փակելով ու ձեռք խօսակցի ուսին դնելով:

—Ի՞նչ պիտի լինի. կամ դէզ կայ՝ կրակելու, կամ այգի՝ կնդելու, կամ մարագ՝ վառելու, կամ, վերջապէս, տուն կայ քանդելու,—պատասխանեց Սերգօն, ձեռները դօտկին խրելով ու իր պլպլան աչքերը օճորբին ուղղելով:

—Ա՛յ սատանայ, տես ինչ ձեռաց գլխի ընկաւ,— ժպտալով ասաց Մանուկը, Սերգօի մէջքին կամացուկ խփելով:—Հո՛ւ, դէ լսիր, թէ ինչ եմ ասում,—չարունակեց աղան, դէմքը սաստիկ լրջացնելով ու ձայնը աւելի ցածրացնելով:—Սոված-Սերոբի ածերը տեսած կը լինես, չէ՞:

Որպէս պատասխան առաջարկուած հարցին, Սերգօն հեզհօրէն ժպտաց, որով ուզում էր հասկացնել, թէ այդպիսի միամիտ հարցը շատ անպատուաբեր է իր համար: Ո՞վ չը գիտէ, որ Չախալենց Ակոբի տղէն իր հինգ մատի պէս է ճանաչում գիւղի բոլոր այգիները և աչքերը խուփ էլ կը գտնի նրանց մէջ եղած լաւ տեսակի խաղողներն ու ամենաընտիր ծառապտուղները:

—Քանի տախտակից է,—չարունակեց աղան առաջ ուայ լրջութեամբ:

—Չորս: Բայց ի՞նչ այգի է, շան-որդու ածերը, ասենք, սուտ չը կայ, ամեն մի թուփը մի հատ հարիւրանոց արժէ,—պատասխանեց Սերգօն էլի աչքերը առաստաղին սեպելով:

—Տես ինչ եմ ասում, Սերգօ,—րոպէական լռութիւնից յետոյ սկսեց մանուկ աղան,—էս գիշեր մի երեք հատ լաւ աղայ կը գտնես, մի-մի սուր էտոց *) կը

*) Էտոցը միւս ու կեռ զանակ է, որը սովորաբար զործ են անում այգեպանները:

տաս ձեռքները ու Սոված-Սերոբի ածերը էնպէս կնդել կը տաս, որ չորս տախտակիցը մի հատ կուտրակ էլ կանաչ չը մնայ:

—Վայ, դու սխալ ես, աղայ. կնդելը լաւ չէ, կընդածը շուտով նոր ճիւղեր կը տայ: Կ'ուզես էնպէս արմատահան անեմ, որ փարթամ այգու տեղը հզուց-էլօր բոխկ ցանեն,—հրէշային չարախնդութեամբ վրայ բերեց Սերգօն, իր կապուտ աչքերը աղայի ճակատին յառելով ու այնպիսի ոգևորութեամբ շուխի թևքերը յետ ծալելով, որ կ'ասես հէնց այդ վայրկեանին նա պատրաստուում է սկսելու իր աւերիչ գործողութիւնը:

Որքան էլ Մանուկ-աղան քարասիրտ էր, որքան էլ նա սովոր էր անտարբերութեամբ նայել իր վաշխառուական ճիրաններում թրպրտացող արիւնաքամ զոհերին, այնուամենայնիւ նա մի տեսակ սառսուռ զգաց Սերգօի այդ գիւլային ոգևորութեան առջև:

Թէև երկու խօսակիցներն էլ համահաւասար չար էին, երկուսն էլ արենխում ու տնաքանդ, բայց և այնպէս տարբեր էր նրանց չարութեան նպատակը: Մէկը միկտացնում, լացացնում, հոգի էր հանում՝ զուտ շահագիտական, կամ երբեմն էլ վրիժառական նպատակով, իսկ միւսը ուրախութեամբ քանդում, տւերում, տալէն ու վրայ էր անում ամեն մի լաւ բան, որովհետև այդ գոթոյային գործողութիւնը թոպէական հաճոյք էր պատճառում նրա սրտին:

Ահա այս աննպատակ, կամ աւելի ճիշտը՝ անշահասէր չարութիւնն էր, որ սոսկում ազդեց Մանուկ-աղային. «Կ'ուզես էնպէս անեմ, որ այդ նորահաս այգու տեղը հզուց-էլօր բոխկ ցանեն», նորից հնչեց նրա ականջում Սերգօի վերջին հարցը, որին նա չը կարողացաւ իսկոյն և եթ պատասխանել:

Մանուկի ներսում վաղուց ի վեր մեռած խիղճը այդ վայրկեանին շունչ առաւ:

Մի թոպէաշափ անորոշ դրութեան մէջ մնալուց յետոյ վերջապէս Մանուկ-աղան վճռականութեամբ

ձեռները թափահարեց ու կլոր սեղանին մօտենալով, ջղային շտապողութեամբ երկու բաժակ արագ գցեց։

—Անուշ էլաւ, անդայ ջան,—վրայ բերեց Սերգօն, ապա թեքերը նորից վեր բաշեց ու կոկորդը մաքրեց։

—Լաւ ասացիր, Սերգօ, շատ լաւ կը լինի,—խորհրդաւոր կիսաձայնով փափսաց Մանուկը, խօսակցին մօտենալով ու աջ ձեռը նրա ուսին դնելով,—արմատահան կ'անես, չորս տախտակն էլ գլխեզլուխ. այնպէս կ'անես, որ էլ կանաչի նշան չերևայ. հասկացար. թէ ծառեր էլ կայ, բոլորը բրդէք...

—Ասում ես բոխկատեղ շինեմ, հա. էս աչքիս վրայ,—մեծ հաճոյքով պատասխանեց Սերգօն, աջ ձեռը կապուտակ աչքին դնելով։

—Էհ, շատ ապրիս, աչքդ վարդի վրայ. դէ որ էդպէս է, առ մի թաս արագ տամ փորդ տաքացրու. գիտեմ աղիքներդ սառած կը լինին հիմա։

—Տհւր, տհւր, ողորմի հօրդ հոգուն. վաղուց է, որ կատիկս չեմ թրջել։

Մանուկաղան վերցրեց մի մեծ թէյի բաժակ, պղնձ կէպուռնիկ լցրեց արագով ու մեկնեց Սերգօին։ Վերջինս առաւ բաժակն ու սկսեց բարեմաղթել։

—Աղայ ջան, բո կենացը, ողջ մնաս, կեանքդ երկար լինի. ինչքան ապրես, լաւ ապրես. միշտ աջողութեան մէջ լինես—ջանդ՝ առողջ, սիրտդ՝ ուրախ, ճակատդ՝ բաց։ Բարերար Աստուածը քեզ ողջ պահի ինձ համար ու բո շուաքը իմ գլխից անպակաս լինի։ Տէ՛ր, Դու էլ ամեն բրիստոնեայի բանն աջողաս—ասաց ու բաժակը չրթունքներին մօտեցրեց։

Նա խմում էր մանր կումերով ու հանդարտ, աշխատելով որքան կարելի է երկար պահել արագի թասը չրթունքներին սեղմած։ Վերջապէս նա դատարկ բաժակը մեկնեց աղային ու աչքերը առաստաղին ուղղելով սկսեց բեղերը սղալել։

—Հը՛, մէկ էլ կը խմես։

—Դու գիտես։

Երկրորդ բաժանն էլ դատարկուեց:

— Դէ բաւական է, էլ չեմ տալ, թէ չէ կը հարբես ու գործից յետ կ'ընկնես:

— Ո՞վ հարբի. մէրը մեռնի՝ Սերգօի:

— Լաւ, լաւ, պարծենալու ժամանակ չի. առաւօտը կ'իմանանք քո տղամարդութիւնը: Շնուտ արա, գիշերն անցնում է:

— Բա տղերքանց համար ջուր ու մուր չի տալիս:

— Ի՞նչպէս չէ, Կարօն կանչիր:

Մի րոպէից յետոյ Կարօն իր երկար ու կորացած հասակով կանգնած էր դռան շէմքում:

— Աղա՛, երկու չափ արաղ, մի տկճոր գինի տուր Սերգօին, թող վեր առնի տանի:

Աղայի հրամանը կատարուեց: Սերգօի ընկերները խօսոյն հաւաքուեցին, տարած գինին ու արաղը կուշտ ու կուռ խմեցին և էտոցներն առնելով, Սերգօնեց ածերը գնացին: Չորս հոգի էին նրանք, չորսն էլ ուժեղ ու երիտասարդ:

Այգին հասնելով, նրանցից ամեն մէկը մի տալստակի ծայրին կանգնեց, «ե՛տ, սուրբ Կարապետ», կանչեց ու աւերմունքը սկսեց:

Գարնանային սքանչելի գիշերներից մէկն էր. երկինքն աստղալի, երկիրը՝ ծաղկազարդ: Օդը լցուած էր դալար կանաչի անուշ բուրմունքով: Լուռ էր ամեն ինչ, հանգիստ ու խաղաղ. և համատարած խաղաղութեան մէջ լսում էր միայն մատաղ վագերի թոյլ արմատների ցաւալի ողբը: Չարբաշ գիւղացու դուռը քրտինքով սնուած թուփերը դաժան ձեռների վարժ շարժումներով մի ակնթարթում պոկւում էին հողից, ապա գլխատուած թռչունների պէս՝ օդում թրպրտում և ընկնում նորից:

Այս բոլորը տեսնում էր բարետու երկինքը իր բիւրաւոր փայլուն աչիկներով, տեսնում էր և անգթաբար լռում:.. Միայն ամաչկոտ սիրուն լուսինը աշխատում էր իր արծաթափայլ դէմքը ծածկել շուրջը լողացող սպի-

տակ ամպերի քողով, որպէս զի ականայ հանդիսատես չը լինի ցածում կատարուող բարբարոսական աւերչութեանը:

Կ

Այդ չարաբախտ դիշերը Սերոբի վաստակած անգամներին բազցը բունը մօտ չեկաւ: Տխուր մտքերը պաշարել էին նրա թմրած գլուխը ու մի տեսակ վատ նախազգացում իր ճնշող ծանրութեամբ խեղդում էր նրան. թուում էր թէ այսօր բարձր շատ կոշտ է ու անկողինը վերին աստիճանի տնյարմար: Նա անդադար չըջւում էր այս ու այն կողքի վրայ, որպէս զի կարողանայ մի կերպ աւելի հանգիստ գրութիւն գտնել, բայց չէր աջողւում: Խեղճի կողքերի տակ կ'ասես փշեր լինէին ցցուած, որոնք անդադար ծակծկում էին մարմինը ու փախցնում բունը: Իսկ հէնց որ նա փորձում էր մի վայրկեանով աչքը խփել, զանազան ահռելի տեսիլներ իրանց այլանդակ կերպարանքով պատկերանում էին նրա բորբոքուած երեւակայութեան մէջ ու նա երկիւղից շտապով բանում էր իր քնահարամ՝ ուռած աչքերը:

Խրճիթում տիրող թանձր խաւարը այդ րոպէին չափազանց անտանելի էր թուում Սերոբին: Նա զգուշութեամբ ելաւ անկողնուց, մթութեան մէջ շոշափելով գտաւ լուցկին ու վառեց սիւնին ամրացրած փոքրիկ լամպան, որի արձակած երկչոտ շողերը սլացան դէպի աղբատիկ խրճիթի անկիւնները: Յետոյ նա պառկեց, իզուր յուսալով, թէ հիմա արդէն աչքը կը կաշի: Նոյն անհանգստութիւնը տանջում էր նրան և նա նախանձում էր ամուսնուն, որ իր կողքին միեւնոյն վերմակի տակ անուշ երազների մէջ էր ընկղմուած:

— Եղսան, այ Եղսան, — կանչեց Սերոբը, իր կնոջ կողքին թեթեւ հրելով:

— Հը, ի՞նչ կայ, — մի քիչ վախեցած հարցրեց Եղսանը, իր քնաթաթախ ու աչքերը լայն բանալով:

—Սկի, հէնց էնպէս... ասացի տեսնեմք ընած ես թէ զարթուն,—ստեց Սերոբը:

—Դու ինչո՞ւ չես քնում:

—Էնպէս, քունս չի տանում, սիրտս մի տեսակ տխուր է:

—Է՛հ, բնիւր, բնիւր, Աստուած սիրես,—ասաց Եղսանը ու երեսը կողակցից շրջելով շարունակեց իր անուշ քունը:

—Եղսան, երեսդ էս կողմ արա, տես ինչ եմ ասում:

—Հը՛, ասա:

—Ասում եմ լաւ չարինք. չը պիտի քարէինք, պիտի տուած լինէինք:

—Այ մարդ, ամօթ է, հացդ երկաթ կը դառնայ. ո՞վ է տեսել, որ տասներկու տարեկան անմեղ երեխային՝ քառասուն տարեկան որբեայրի տղամարդի տան... Թաղեմ նրա թիկունքը, երկուսի գլուխը կերաւ, չը կշտայաւ, դեռ էլի ազապ աղջիկ է ուզում,—տաքացած վրայ տուեց Եղսանը:

Սերոբը ոչինչ չը պատասխանեց, այլ ճակատը շփեց ու մի թեթիւ հոգեց արձակեց:

—Ես դիտեմ, դու նրա անունովն ես խաբւում,— շարունակեց կինը, աւելի տաքանալով:—Մի տեսնէիր իրիկունը խեղճ երեխաս ինչ էր անում. բիշ էր մնում սիրտը բերնովը դուրս դար. սիննի շուաքում կծկուած՝ գոգով արտասուք էր թափում: Զիգարիս ծէրը փորումս մղկտում էր, երբ մտիկ էի տալիս երեխուս աչքերին... Կամ թէ չէ ինչո՞ւ եմ վաւզում: փառք Աստուծու, աղջիկս ուրիշների պէս չի պառաւել՝ տանը մնացել. էս տարի չեմ մարդու տալ, կը պահեմ եկող տարի կը տամ: մի կտոր հացը հօ գլխիցս չի կտրուել...

Տիրեց րոպէական լռութիւն:

—Զէ, Եղսան, ես փոշմանել եմ. խաչը վկայ, փոշմանել եմ,—երկար մտածելուց յետոյ՝ ասաց Սերոբը:

—Դէ լաւ, որ էգպէս է, էգուց աղջկանդ կունից

բռնիր ու տար Մուխսոնց Մանուկի տունը կոխիր,— անզոր զայրոյթով ասաց Եղսանը ու նորից դժգոհութեամբ երեսը դէպի պատը շրջեց:

— Իմ ասածս դու չես հասկանում, այ կնիկ. ինձ փոշմանեցնողը ոչ Մանուկի հարստութիւնն է և ոչ նրա աղայութիւնը, այլ իմ սրտիս երկիւղը... գիտես, անիրաւ ու անխիղճ մարդիկ շատ կան աշխարհում: Ընչ չարութիւն ասես, որ չանեն, ինչ վնաս ասես, որ չը տան մարդու...

Այդ վայրկեանին երկու ամուսինները միաժամանակ մտաբերեցին, թէ ինչպէս մի քանի օր առաջ չար ձեռով դցած կրակը ագահաբար լափում էր իրանց հորեանի խոտի դէղը. յետոյ նրանց մտքում պատկերացաւ կոտորատուած ծառերի ու արմատահան արած վաղների մի երկար շարք, որոնք բոլորը նենգամիտ թշնամիների ստոր վրէժխնդրութեան արդիւնք էին:

— Բայ, անիրաւութիւնն աշխարհը պատել է,— չարունակեց Սերոբը,— ամեն տեսակ չարութիւն, ամեն տեսակ անաստուածութիւն կարող են անել. ո՞վ է նրանց կուռը բռնողը...

Եւ Սերոբի լեզուն չէր զօրում արտասանելու այն սարսափելի գործողութեան անունը, որ այդպէս անդիմադրելի երկիւղ էր ազդում նրա սրտին ու ալեկոծում հոգին: Ասե՛նք պարզ ասելու կարիք էլ չը կար, քանի որ Եղսանը լաւ էր հասկանում, որ ամեն է ամենն ու մահացողութեան առարկան:

— Է՛հ, մեր Աստուածը ողորմած է, այ մարդ, Նա չարը կը խափանի. Նա մի տուն կաթնակեր երեխաները ջուրը չի լցնի: Քնիր, քնիր, էդպէս վատ վատ բաներ մի մտածիր:

Եւ միամիտ Եղսանը յոյսը դնելով Աստուծոյ ողորմածութեան վրայ, ինչ որ պառակտական աղօթքի մի քանի աղաւաղած բառեր միմնչաց ու հանգիստ սրտով քնեց: Նրա ամուսինն էր, որ մինչև արջօրական չարչարուեց իր կոշա անկողնում տխուր մտքերի խեղդող

ծանրութեան տակ ու ամենեւին կոպը կոպին չը կպցրեց:

Բարիկոյսը դեռ նոր էր բացուում, որ Սերոբը շտապով շորերը ճիտը գցեց ու մտաւ գոմի տաւարին ակը տալու: Յետոյ նա դուրս եկաւ փողոց, առուի ջրով լուացուեց, չուխի փէշով երեսը սրբեց ու կրծքին խաչ հանելով խրճիթը մտաւ, Եղսանն ու իր մեծ աղջիկը՝ Սաթօն, արգէն ոտի վրայ էին: Սերոբը անխօս՝ օրուայ պաշարը մէջքը կապեց, բահն ուսեց ու դէպի ածերը դիմեց:

Նրա գլուխը թմրած էր, քներակները տաքացած ու ամբողջ մարմինը ջարդուած, թուլացած: Ոչ ճանապարհի կողքերին շարուած ծառերի ծաղկազարդ տեսքը, ոչ կարկաշատ առուի անուշիկ երգը, ոչ նրա եղբրքի դաշար կանաչը, ոչ այգիների ավերում, արեկող զառիվայրերում կուչուրած մանուշակի նորաբաց ծաղիկները և ոչ նրանց արձակած եղեմային բուրմունքը— ոչինչ չէր գրաւում նրա ուշադրութիւնը և նա շտապում էր ու արտասովոր լայն քայլերով անընդհատ առաջանում:

Ահա Սերոբը մօտեցաւ ճանապարհի այն ոլորանին, որտեղից սովորաբար առաջին անգամ տեսնում էր ածերի գլխի ծառերի շարքը: Նա պտտուեց ոլորանը ու անմիջապէս աչքերը ուղղեց դէպի իրանց այգին: Բայց ի՞նչ... ծառերը չեն երևում: չի երևում մինչև անգամ բարձրահասակ ինձորենու ծաղկազարդ գլուխը: Տէր Աստուած, այս ի՞նչ հրաշք է: Սերոբը մեքենայաբար վազեց կողքի այգին ու լերդապատառ վռազութեամբ բարձրացաւ այնտեղ կանգնած մեծ քարակոյտի վերի կատարը: Նայում է ու իր աչքերին չի հաւատում: Նա տրորում է կարմրատակած աչքերը, չփում է տաքացած ճակատը ու նորից նայում: Այս ի՞նչ բան է, Տէր Աստուած... մատաղահաս ծառերի ծաղկապատ գլուխները կուացել, դեմնին են կպել, այո, իսկը գետնին, նրա լայն չուած աչքերը շատ լաւ տեսնում են այդ բանը:

Այնուհետև Սերոբը ինքն էլ չիմացաւ, թէ ինչպէս այդին հասաւ:

Ահա վերջապէս նա անխօս կանգնած է ածերի գլխի ամուսնի և շուարած հայեացքով առջին է նայում: Նա այժմ չունի առաջ գնալու. ծնկները ծալուել, ոտները թուլացել են... ամիս կանաչ ծածկոցի վրայ խառնի-խուռն թափթփուած էին պողպատու ծառերի մատաղ գագաթները. իսկ գլխատուած ծառերի տեղ կարգով չարուած էին երկար ու կարճ բենչերի *) սուր սուր ծայրերը, որոնք թունաւոր նետի պէս խոցոտում էին Սերոբի սիրտը: Եւ ինչպէս չը ցաւէր խեղճի սիրտը. ախր ամբողջ ութ տարի նա հալ ու մաշ էր եղել այդ ծառերի շուրջը. նրանց քնքոյշ արմատների համար շաւակով աղբ էր կրել, շատ անգամ կժով էր ջրել. դուրս գերով քրտինք էր թափել, մինչև որ մեծացրել, պատուաւորել ու բերել պտղի էր հասցրել: Իսկ հիմա...

Ա՛խ, երանի դրանով ամեն բան վերջանար:

Իայց ահա թմբերի վրայ ու նրանց մէջերում անկանոն փռուած են արմատահան արած վաղների փարթամ կուտրակները: Ա՛յ, այն մէկը իծապատուկն է, որ օտար թմբի կրծքին սեղմուած՝ խոնաւ արմատները դէպի վեր է բարձրացրել. այս էլ եզնաչքն է, մէջտեղից ջարդուած, միջնակում **) ընկած. էն էլ ասկեարին, էն էլ հալաղին, էն էլ բիշմիշին—բոլորն էլ ջարդուած, արմատով հանուած, հարազատ հողից հեռու շարքուտուած...

Սերոբը կանգնած տեղում բարացել էր: Նա դիտում էր այս տեսարանը և նրա կարկամած լեզուն անդադար կրկնուող «վայ» բացականչութիւնով էր միայն արտայայտում սրտում ծովացած վիշտը:

Վերջապէս նա գլուխը բարձրացրեց: Դեռ արեւ չը

*) Բենչ—печень.

**) Այգու տախտակները իրարից բաժանող անցքը անուանում է միջնակ:

կար: Անամպ երկնքի բաց կապտութեան մէջ մեղմիկ փայլում էր պառաւած լուսնի գէմքը:

—Անիրաւ, սո՛ւ էր քո արդար դատաստանը, քո ողորմածութիւնը,—բացականչեց Սերորը ատամները կրճաացնելով ու թունալից հայեացքը դէպի վեր ուղղելով:

Կարծես նրա հայեացքից էր որ երկինքն այլայլուեց. լուսինը կարծես ամօթից էր որ իր փայլը կորցրեց, դողաց, գունատուեց: Ծերուկ Մասիսի բարձր կատարը փոքր ինչ դեղնեց:

Այնուհետեւ Սերորը արձակեց իր երկայն դօտին, հանդարտօրէն ավիում մեկնեց ու սկսեց դարսել նրա վրայ մատաղ տունկերի խեղճուկ մասերը, նա առաջ ուղեց բոլորը հաւաքել, բայց տեսնելով, որ այդ բանը իր ոյժերից վեր կը լինի, ջոկեց ընտիրները գլխատուած ծառերից, նրա վրայ աւելացրեց փարթամները կուտրակներից. այս բոլորը ամուր կապեց, շալակն առաւ ու տուն դիմեց:

Հէնց այդ րոպէին նորածին արեւն իր վառ շողերով լուսաւորեց Սերորի թախծապատ գէմքը ու իր ոսկեփայլ շրթունքներով համբուրեց, լիզեց նրա շալակի դալար ծառերի խոնաւ վէրքերը:

—Կորիր, ասաց Սերորը աչքերը արեւից թագցնելով,—այսուհետեւ խաւարիք ինձ համար, չեմ ուզում քո լոյսը:

Սգաւորի ու սրտին՝ կարմիր արեւ չի սաղի:

Սերորը իր թանկագին բեռը շալակին՝ հանդարտ քայլերով առաջ էր գնում, մեղմ օրօրուելով: Ճանապարհին նրան հանգիստը դիւղացիները կիսաբերան բարիօյս էին տալիս, յետոյ կանդ առնում, շալակին նայում, մի բանի կարեկցական բացականչութիւններ արձակում ու ցաւալի դէպքի տխուր մանրամասնութեամբ հետաքրքրւում:

Սերորը կ'ասես ոչինչ չէր լսում ու չէր էլ զգում:

Դեկտեմբեր, 1901.

Նա շարունակում էր ճամբան առանց կանգնելու, առանց որ և է մէկին պատասխանելու, սուս ու փուս, ինքն իր անյտտակ վշտի մէջ թաղուած:

Գիւղամիջի մարդաշատ հրապարակը հասնելով, նա կանգ առաւ, շալակի բեռը զգուշութեամբ գետին դրեց ու ճակատի սառը քրտինքը չուխի փէշով սրբեց:

Հրապարակի շուրջը շարուած էին գիւղի նշանաւոր խանութներն ու ամենալաւ շինութիւնները, որոնց մէջ միանգամայն աչքի էր ընկնում Մանուկ աղայի սրբատաշ կարմիր քարէ երկյարկանի բարձր տունը՝ իր նորածէ սիրուն լուսամուտներով ու գեղեցիկ պատշգամբով:

Մի րոպէում գեթախոտ Սերոբին իր խղճուկ բռնով շրջապատեցին աղքատ գիւղացիք մնայլ ճակատով, արևառ դէմքով ու կոշտ ձեռներով, որոնց կրակուած շրթունքներից դուրս թռչող ցաւակցական բացականչութիւնները իրար խառնուելով մի խմբովին աղեկտուր ողբ կազմեցին:

Առաւօտաժամը վերջացաւ, և ալևոր ծերուկների կորացած մարմինները երերուն քայլուածքով հրապարակ հասան ու անհետացան սգող ամբոխի ստուար շարքերում: Վերջապէս, ժամի ծուռտիկ փողոցից դուրս եկան երկու ծերունի ևս ու քաղցրութեամբ զրուցելով, հրապարակին մօտեցան: Քեռի Գոգորն էր, մէկ էլ տէրտէրը:

— Ճամբայ տուէք, ճամբայ բացէք, — լսուեցին մի քանի խեղդուած ձայներ:

Ամբոխը ճեղքուեց, և պատկառելի ծերուկների աչքերի առջև պատկերացան բարբարոսական անդթութեան ողորմելի զոհերը: Մատաղ ծառերի ծաղկապատ գլուխները և առողջ վազերի հաստիկ կուտրակները անկարգօրէն թափուած էին շրջանի կենտրոնում, հող ու փոշու մէջ: Իսկ Սերոբը— ձեռքը խաչած, շլինքը ծուռ, դէմքը գունատ կանգնած էր լուռ: Ոչ աղաղակ, ոչ մի անէծք, ոչ արտասուք...

—Օֆ—օֆ,—միմնջաց քեռի Գողորը առաջ անցնելով,—էս ինչ բան էր բըւոր որդի, էս ինչ կրակ ու պատիժ էր, օֆ—օֆ—օֆ—օֆ:—Եւ նա իր ոսկրացած մատներով սկսեց շօշափել մեռած բոյսերի թարմ վերբերը:

—Այ ժողովուրդ,—սկսեց տէրտէրը դիմելով ամբոխին, էս ինչ անաստուածութիւն է, որ դուք էք անում: Ինչ անիրաւութիւն, ինչ կռապաշտութիւն է սա. ինչո՞ւ էք իրար տուն քանդում, իրար միս ուտում... բաւական չեղա՞ւ... էս քանդուած գիւղը Սողոմ Գոմորը դարձրիք. ախր երկնային կրակից վախեցէք: Չէ որ վերեւ Աստուած կայ, չէ որ այնտեղ արդար դատաստան կայ, —վերջացրեց նա, դողդոջիւն մատը դէպի երկինք ուղղելով:

—Հո՛, տէրտէր ջան, կո՛յ. վերեւ Աստուած կո՛յ, արդար դատաստան էլ կո՛յ,—բացականչեց Սերոբը, դժի պէս յանկարծակի վեր թռչելով:

Խեղճ ծերունին մի վայրկեան չփոթուեց Սերոբի անսպասելի հարցից, բայց յետոյ իր ձիւնափայլ մօրուքը չփելով, մեղմութեամբ պատասխանեց.

—Մեղք է, որդիս, էդպէս բաներ մի հարցնիր. դա Աստծուն դէմ կը դայ:

«Մեղայ Աստծու, մեղայ, Տէր», լսուեցին ամբոխի հետ խառնուած բարեպաշտ ծերուկների ջրթունքներից:

—Չէ, տէրտէր ջան, աչիդ մեռնեմ, ասա տեսնեմ՝ ուղի՞դ է, որ վերեւում արդար Աստուած կայ:

—Հանգստացիր, որդի, մի վրդովուիւր. կո՛յ, այո, կո՛յ, և նա կը պատժի չար մարդին, կրակ կը թափի անիրաւի գլխին:

—Հո՛, դէ որ էդպէս է, թող էս րոպէիս էն քաւաչէն մեծ տունը աչքիս առաջին փչի՛ր,—բղաւեց Սերոբը, ցուցամատով Մուխոնեց տունը նշանց տալով.— թող նրա հիմն արեգակին դառնայ... դու խնդրիր,

տէրտէր ջան, դու բարեխօսիր երկնքի առջև, որ Գաբրիէլ հրեշտակի հրեղէն սուրը ներս մտնի այն կարմիր շէմքից. թող Սողոմ Գոմորի կրակը լափէ այն ահագին շինութիւնը... Տեսնո՞ւմ ես պատշգամբում կանգնածին, այն կռապաշտի զաւակն է էս բոլորի պատճառը, էն սատանի ծնունդն է իմ տուն բանդողը, հասկացա՞ք... Դէ աղաչիր, տէրտէր ջան, քո արդար բերանովդ խընդւիր, որ կործանուի այն բարձր տունը իր մեծ խանութներով, որ բոցերի մէջ պլպլայ այն սիրուն պատշգամբը իր վրայի նենգ օձով... Դու էլ բարեխօսիր, բեռի Դոգոր, դու աստուածավախ մարդ ես. դուք էլ աղաչեցէք, այ ժողովուրդ, այ գիւղացիք, այ ախպերտինք, Աստուած սիրողը թող մի մի բերան խնդրէ, դուցէ մէկիդ արդար ձայնը լսելի լինի երկնքին...

Սերօբը լռեց:

Ունկնդիրների խոնարհուած գլուխները բարձրացան ու հարիւրաւոր աչքերի յանդիմանական հայեացքները ուղղուեցին Մուխսոնց սպիտակ պատշգամբին:

Մանուկ աղան, որ ձախ ձեռք կողքին կանթած՝ աջով ոլորում էր երկայն բեղերը, յանկարծ կարմրատակեց, կրնգի վրայ պտտուեց ու պռօշները կրծոտելով արագութեամբ տուն մտաւ:

Մի զսպուած շշուկ մեղմ ալիքներով հանդարտ բոլորուեց ամոխի կաղմած չրջապատովը:

Երկու ըռպէ չանցած՝ Մուխսոնց տան կամարապատ դարբասով դուրս թռաւ Մանուկը, որին հետեւեցին երկու բարձրահասակ տղամարդ հաստադլուխ մահակները ձեռներին:

—Գլուխը օձի գլխի պէս կը ջարգէք,—բղաւեց աղան, ինքը հեռու կանգնելով,—կը տրորէք, ոտներիդ տակ աղցան կը շինէք, կը սատկացնէք սոված շան որդուն:

Սկսուեց մի աննկարագրելի իրարանցում: Մահակների անողորմ հարուածները, Սերօբի սրտակտուր

աղաղակը, քեռի Գոգորի հոգեմաշ «օֆ»-երը, տէրտէրի սարսափելի սպառնալիքները և Մանուկ աղայի լպիրշ հայհոյանքները թանձր փոշու մէջ իրար խառնուելով, մի դժոխային համերգ էին կազմում, որի աններդաշնակ հնչիւնները փոշու ամպի հետ քուլա-քուլա բարձրանալով՝ անհետանում էին երկնային անսահման կապտուածեան մէջ:

Ա. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ

ՊԱՏԻԺՆԵՐԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

Մի հարիւր տարի առաջ Անդրկովկասի մի մասը պարսկական ըէփմին էր ենթակայ: Անցնելով ուսմաների ձեռքը, այդ մասը մեծ փոփոխութիւնների ենթարկուեց, մինչդեռ Պարսկաստանում տիրում են նոյն կարգերը, որոնց ականատես էին երբեմն մեր պապերը Երևանիսն նահանգում: Այդ հին կարգերի բնորոշ կողմերից մէկն էլ պատիժների ձևն ու գործադրութիւնն է:

Պարսկաստանում ընդհանուր կանոնադրքերի հոտն անգամ չը կայ, որոշ օրինական ոչինչ չը կայ: Պարսկաստանում մասնաւորապէս պատիժների և ընդհանրապէս բոլոր կարգերի օրէնքները կամայականութիւնների և քմահաճոյքի մի անվերջ և երկար շարք է: Ինչպէս ուզում է դատաւորի քէֆը, այնպէս էլ նա դատ է կտրում, կոշոպտում է սարփաւաստը, ինչպէս իր կամայականութիւնն է թելադրում: Այսօր մարդասպանին գլխատման հրաման է տալիս դատաւորը, վաղը նոյն պայմանների մէջ կատարուած յանցանքը յանկարծ անպատիժ է մնում, որովհետև նրա քէֆը այդպէս է ուզում, որովհետև նրա աչքերը կուրացրել են: Այսօր քնարգուղարը մի որեւէ յանցանքի համար, օր. հաւատ հայհոյելու, հարիւր ճիպտի հարուած է նշանակում, բայց վաղը մէկ ուրիշ քնարգուղար հէնց նոյն յանցանքի համար առնում է միայն մի քանի թուման տուգանք:

Այժմ էլ Պարսկաստանում ինչպէս և հարիւր տարի առաջ այնպիսի սոսկալի պատիժներ են կատարւում, որոնք յիշեցնում են մարդկութեան շատ հին և վայրենական շրջանները:

Պարսկաստանում գործադրուող պատիժները կարելի է բաժանել հետևեալ խմբերի.

1. Նախնական քեքել պատիժներ. —Այսպիսի պատիժներ գործ է դրւում աւելի թեթիւ յանցանքների դէպքում, ինչպէս օրինակ՝ տուն կտրելու, վիրաւորելու և այլ նման յանցանքների դէպքում: Այս կարգի պատիժների մէջ ամենահեշտը և տանելին համարւում է «Փալախկան» ցան-

յազործի ոտները դնում են ֆալախկայի մէջ և ամուր սեղմում են, այնքան ամուր, որ մատների ծայրերից սկսում է արիւն կաթել: Այս վիճակի մէջ է մնում նա այնքան, մինչև խոստովանում է իր յանցանքը, որ անմիջապէս դադարեցնում է կտրական վճիռը. իսկ եթէ չէ խոստովանում, ֆալախկային հետևում է մէկ ուրիշ աւելի ծանր պատիժ: Սկսում են անխիղճ կերպով տաքացած շամիուներով դադել նրա մերկ մարմինը. իսկ եթէ այդ էլ իր նպատակին չէ հասնում, մի քանի թասեր լաւ տաքացնում և հերթով դնում են յանցաւորի գլխին: Այս կարգի պատիժներին են պատկանում նաև սրանք. վերցնում են սուր քարեր և կամ սրացրած փայտեր, դնում ձեռքի մատների արանքը և շատ ամուր կապում են մատների ծայրերից, կամ թէ մեծ քարեր են դնում ոտների, ազդրերի մէջ և հաստ թուղով ոտների ծայրերից կապում: Նա երկար ժամանակ այս վիճակի մէջ է մնում. յաճախ պատահում է, որ ձեռքի մատները կտրուում են, իսկ ոտներից արիւն է հոսում: «Ձու. դնին» էլ այս կարգի պատիժներից է. սա այնքան սարսափելի և ծանր չէ, ինչքան տարօրինակ: Ձուն լաւ տաքացնում են և անցկացնում յանցաւորի յետոյքից. մի պատիժ, որ իսկապէս սլարսկի ուղեղը ընդունակ է հնարել, մտածել այդպիսի բան:

2. Նախնական ծանր պատիժներ.—Շատ աւելի ծանր և սարսափելի պատիժներ կան, որ գործ են դնում ծանր յանցագործների, օր. մարդասպանների վերաբերմամբ: Այս կարգի ամենածանր և եղբնական պատիժները «զամիշ դնելը» և «ամործիկներից կախելն» են:

«Ղամիշ դնել», հէնց այդ անունը մարդի սարսուռ է ազդում.—նախ վերցնում են ամուր եղեգն, լաւ սրում, ապա անցկացնում մատների եզունգների տակից, այնքան խրում, մինչև որ հասնում է բազուկը: Երբ մի փոքր փուշ մտնում է մեր եզունգի տակ, մի րոպէ անգամ չենք կարողանում տանել. երեւակայեք ահագին զամիշը, որ կտրել, անցել և հասել է մինչև բազուկը. սարսուռում էք չէ, ընթերցող: Իսկ ամործիկներից կախելը. յանցագործին, ձեռները չլթայած, հաստ թուղով կախում են մի բարձր տեղից (թուղը ամրացած է լինում թեւերի տակից), ամործիկներից կախում են լիտրանոց, էլ աւելի ծանր, քար, իսկ ցաւը կատարեալ դարձնելու համար, երբեմն էլ ցընցում են քարը:

Այս երկու պատիժներից քիչ սարսափելի չէ ձիպոսներով ծեծելը:

Աւելի ծանր է այս պատժի ձեւը՝ Մեղապարտի ոտները և

ձեռները շատ ամուր կապում են իրար, վզի վրայ նստեցնում մէկ ծանր մարդ, երբեմն էլ երկուսը (ծանր մարդ չը գտնուելու դէպքում), մէջքը մերկացնում և սկսում են անողոք կերպով հարուածներ տալ ճիւղտներով, նայած թէ դատաւորը կամ քեարզուղարը քանի ճիւղտի հրաման է տուել. օրինակ, ենթադրենք 50 ճիւղտի հրաման է արձակուած. այդ ոչ թէ նշանակում է 50 անգամ խփել, ոչ, այլ 50 ճիւղտով, ի հարկէ առանձին-առանձին, այնքան խփել, որ բոլորն էլ կոտրուեն, փշուր-փշուր լինեն: 10 ճիւղտով կարող են, հնարաւոր է, մօտ 50 հարուած տալ, դուցէ դեռ աւելի, այդ էլ խփողների կամ մայականութիւնից է կախուած. բայց, առհասարակ, նկատուած է որ խփողները դիտեն ձեռք, այնպէս են խփում, որ ճիւղտները հէնց երկրորդ, երրորդ հարուածից յետոյ կոտրուում են:

3. Բուճ պաշիժներ.—Այս նախնական պատիժներին, որ շատ անգամ էլ իսկական պատիժ տեղ են գործադրում, հետևում են բուն կամ իսկական պատիժները: Երբ ձեռքն է դեր խաղացել յանցագործութեան մէջ, ձեռքն են կտրում, իսկ երբ ոտը կամ մարմնի ուրիշ անդամը, նրանից են զրկում. բայց որպէս զի ցաւը աւելի սաստիկ լինի, կտրելուց հէնց անմիջապէս յետոյ ձեռքը կամ ոտքը դնում են եռաջրած ջրի մէջ, և միևնոյն ժամանակ այդ անում են այն նպատակով, որ սեղմուի, կուչ գայ և արիւն չը հոսի:

Հրացանի կամ թուփի (թնդանօթ) բռնելն էլ այս կարգին են պատկանում: Հէնց նախ անցեալ տարի Թաւրիզում երեք թուրք աւագակ-մարդապանների թուփի բռնեցին: Սրանցից մէկը, որ բաւական հարուստ է լինում, նախօրօք կաշառում է թուփի-ներին և թուփը այնպէս են բռնում, որ կողքով է անցնում և ազատում է: Տգէտ սմբոխը հրաշք է համարում այդ և ենթադրում է, որ Ալլահի մատը խառն է, թէ նա արդար էր: Բայց դատաւորը այս անգամ հրացանի բռնելու վճիռ է արձակում: Խուժանը սպասում էր, որ էլի կ'ազատուի յանցաւորը, բայց իզուր...

Պակաս անտանելի չէ և այն պատիժը, որ յանցաւորին շատ ամուր և խնամքով կապում են սիւնից, որ գլուխն էլ հնարաւորութիւն չունենայ շարժելու և վերից ջուրը կաթիլ-կաթիլ, հաւասար ուժով կաթում է հէնց նրա գանգի վրայ: Եւ այդ դրութիւնը տևում է ամիսներ, տարիներ, մինչև ծախում է գանգը և անցնում է ուղեղին: Ո՛հ, ճիշտ, որ սարսափելի է: Այս պատիժը շատ ուշ-ուշ է պատահում:

Ուշ-ուշ է պատահում և այն պատիժը, որ յանցաւորին սպանում են սառույցով: Մեղապարտին նստեցնում են սառույց-

ների վրայ, գլխի, վզի վրայ էլ դնում են մի քանի կտոր սառոյց, հալուելու դէպքում նորից են դնում, մինչև նա մահանում է:

Բանտարկելը շատ թեթև պատիժ է համարւում այս երկրում: Բանտարկեալները առհասարակ շատ աննշան թիւ են կազմում, նախ այն պատճառով, որ դա թեթև պատիժ է համարւում և երկրորդ, որ ամենագլխաւորն է, գոյութիւն չունի բանտացիին կառավարութիւն: Բանտարկեալի պէտքերը, ինչպէս՝ հաց, ջուր, ծխախոտ և այլն, հոգում են նրա բարեկամները, իսկ եթէ որոշ մարդկանց տրւում է, այն էլ մի կտոր ցամաք հաց և ջուր, համոզուած լինելով, որ յետոյ մէկին 10-ը կ'առնեն:

Ո՛հ, ինչ սարսափելի են սրանց բանտերը: Ստորերկրեայ որջեր, ուր միանգամայն արգելուած է լոյսի մուտքը և բուրում է զոռելի, մահացուցիչ և զաղջ օդ. այդ է Պարսկաստանի բանտերը: Իսկ բանտարկեալի վիճակը. նա ոչ մի հնարաւորութիւն չունի շարժուելու, ոտները, մարմնի մի որեւէ մասը ձգելու: Նրա ոտները ամրացրած են ֆալախկայի մէջ, ձեռքերը շղթայած յետեր, իսկ վզից շղթայով կապած հաստ սեան: Այդ է մարդասպանի և ուրիշ ծանր յանցաւորի վիճակը բանտում:

4. Անշափահասների պատիժներ.—Շատ տարօրինակ և միևնոյն ժամանակ յաւալի են փոքրերի՝ 13—15 տարեկանների պատիժները, ընդհանրապէս թեթև յանցանքների, օր. ձու, հաւ, կամ նման արժէքանոց առարկաներ գողանալու դէպքում: Փոքրիկ գողերի քթերի միջնորմը ծակում, ամուր թել են անցկացնում, ապա ֆարաշը թելի երկու ծայրերից բռնում և պատեցնում է ամբողջ գիւղի շուրջը, որպէս զի ամանչեն և մէկ էլ այդպէս բան չանեն: Շատ անգամ էլ, եթէ ֆարաշը չարածծի է լինում և ուղում է տանջել փոքրիկներին, սկսում է առաջ վազել և թելը աւելի ձգուելով ջուրը սաստկանում է, իսկ տղաներն էլ ստիպուած նոյն արագութեամբ վազում են ֆարաշի ետևից: Այս պատիժը յաճախ է կրկնւում մանաւանդ գիւղերում:

Այս կարգի պատիժներից է և այն, որ յանցաւորի ականջը մխտում են ծառին, երեսը ծածկում և ց'ապող եկողը երեսը բաց է անում, նայում է, թքում և անցնում: Այս պատիժը գործադրւում է նաև չափահասների վերաբերմամբ: Փոքրերի վերաբերմամբ գործ է դրւում նաև ֆալախկան, ճիւղոտներով ծեծելը, ի հարկէ, աւելի քիչ թուով, և ուրիշ թեթև, փոքր ի շատէ տանելի պատիժներ:

5. Սովորական պատիժներ.—Մասնաւորապէս գողութիւնների և ընդհանրապէս միւս յանցանքների դէպքում միշտ էլ

հարուստը հնարաւորութիւն է ունենում ազատուել, իսկ աղքատը անպայման կրում է պատիժը:

Երբ երկու մարդ կուռում են, կամ մէկը միւսին փող է պարտ լինում և յանկարծ գործը հասցնում են դատաւորին կամ թաղապետին, էլ բաւական է: Խելօք դատաւորը շատ լաւ գիտէ իր անելիքը: Նա առաջ զանգատաւորին մի լաւ ծեծում, դեռ մի գումար էլ փող է առնում և ճանապարհ դնում: Կանչում է միւսին, նոյնպէս ծեծում, մի քանի օր բանտարկում և մի քանի թուման առնելով ճանապարհում: Բայց դեռ գործը չէ վերջացել: մի քանի օրից յետոյ դատաւորը նորից է կանչում նրանց, ծեծում, առնում և առն ուղարկում ու այսպէս երկար շարունակում է, մինչև որ զանգատաւորն էլ փոշմանում է իր արածի վրայ: Այդ աջքան սովորական բան է, որ ամեն քայլափութում, ամեն օր պատահում է: Եւ իսկապէս, այժմ շատ քչերն են զանգատի դիմում՝ կռուի, նոյնիսկ գողութեան պէպքում: Այդպիսի հանգամանքներից ֆարաչներն էլ գիտեն օգտուել: Ներանք իրաւունք են համարում իրանց գնալ, չոքել յանցաւորի դռանը, և միայն այն ժամանակ հեռանալ, երբ կը ստանան մի քանի զան, իսկ չը տալու դէպքում նա սպառնում է քաչել, տանել դատաւորի մօտ:

Ենթադրենք, թէ մի որ և է գիւղում մարդասպանութիւն է պատահել, դատաւորները ոչ թէ հետևում, աշխատում են չարագործին բռնել և պատժել, այլ այդ գիւղից ահագին տուգանք են պահանջում, պատճառաբանելով, որ նրանց գիւղումն է պատահել սպանութիւնը, ուրեմն նրանք էլ պէտք է տուժն:

Այսպէս, մի երկու տարի առաջ հայաբնակ գիւղում Ե-ը սպանում է մի հրէայի և վերցնում փողը: Իսկ դատաւորները իմաստում են և առաջները սրած մտնում են գիւղ սոսկալի պահանջներով: Գիւղացիները ցոյց են տալիս մարդասպանին և պատճառաբանում, որ իրանք մեղաւոր չեն: Բայց դատաւորներին ինչ, նրանք իրանց փողի տէրն են և գիւղը 2000 թուման (4000 ու.) տուժում է: Սա եղակի օրինակ չէ, և ոչ էլ ուշ-ուշ կրկնուող, այլ շատ սովորական: Դատաւորները բոլոր անուշ պէ աչքները տնկած սպասում են, որ մի բան պատահի, որպէս զի կեղեքեն, քամեն ժողովրդին և լցնեն իրանց անկուշտ կոկորդը:

ԵՐ. ՖՐԱՆԳԵԱՆՑ

«Ժ Ա Ի Ա Ր Ե՝ Ս, Լ Ո՛Ւ Ս Ի Ն»

Այգլիսի բան դեռ չէր տեսել Խ... գիւղը:

Պղտոր, արիւնոտ հեզեղ էր արդեօք, որ եկաւ անցաւ գիւղի վրայով, թէ՛ մի չը տեսնուած հրեղէն փոթորիկ. շշկուած գիւղացիներն այդ չիմացան, միայն երբ նրանք իրանց անհնարին սարսափից ուշքի եկան, գիւղում էլ ջահէլ-ջիւան չը կար:

Հօտաղներն օր օրի վրայ սեւ լուրեր էին բերում դաշտերից, այստեղ, այնտեղ, մի ժայռի տակ, մի ձորակում, խողովում տակաւին դիակներ կային անթաղ, գազաններին կուր դարձած: Ո՞վ կարող էր իր մեռելին տէր կենալ, թաղել. ցերեկը զինուած պահապաններն էին արգելում այդ, իսկ գիշերները տանից ոտք դուրս գնելու հնար չը կար, սար ու ձոր, քար ու բլուր մահ էին որձկում: Եւ ընկածներն անթաղ էին մնում, այգլիսի ժամանակ էր, մի բուռն հողն էլ էր մերժում դիակին, իսկ անմեղ սպանուածին տէր կենալը՝ յանցանք էր... Քանի մայրեր էին լալիս, բանի՛ գլուխներ սեւ կապեցին: Բազմաթիւ դժբախտների մէջ երջանիկ էր համարւում նոյն իսկ նա, ով իր ջահէլից լուր չունէր, որի դիակը ոչ ոք տեսած չէր. ով գիտէ, գուցէ փախել ազատուել է, գուցէ մի տեղ թաքնուել է, «գուցէն» յոյս էր, անորոշ հեռաւոր յոյս, բայց էլի յոյս էր:

Ծովինարն էլ յոյս ունէր: Մի շաբաթ անցաւ այն սեւ օրից և դեռ ոչ ոք չէր տեսել նրա Սէփօի դիակը: Թող չը տեսնեն, թող ինքն էլ չը տեսնի, յաւիտեան չը տեսնի, նոյն իսկ կուրանայ, միայն թէ իմանայ, որ իր

աչքի լոյս զաւակը, իր Սէփօն ազատուել է, ապրում է։ Այսպէս էր մտածում մայրը և մեղմիկ օրօրում էր խնային իրանց բակում։ Յանկարծ նա խնոցին թողեց, կանդառաւ. հարեան բակից լսուեց մի մեղմ, կանացի ձայն, որ երգում էր դառն ողբաձայն շեշտով.

«Դուժան բռնեց մեր սարերին,
Ձորերը զբմէն սուգ արին,
Սևիկ կապէք կուրնաք, մէրեր,
Թող չը տեսնեն ձեր աչքեր.
Մառմառ բարեր մըռմուռ կ'ուլան,
Ապառաժներ կը տքան»։

—Այո, Սօնա, էլի դու վառեցիր հողիս, մըմնջաց Ծովինարը, հեկեկաց և դոգնոցը դէպի աչքերը տարաւ։

Սօնա... միայն այդ անունը ճրքան շատ բան էր ասում Ծովինարին։ Իր Սէփօի սիրածն էր նա։ Մի օր—հազար էրնէկ էն օրին—ինքը Ծովինարն իր աչքով տեսաւ, թէ ինչպէս Սէփօն ու Սօնան փոփսուկով խօսում են իրար հետ այն պատի ճեղքից։ Ով մայր է մի տղամարդի, մի սարի պէս տղամարդի, որ սիրում է մի սեւաչեայ գեղեցկուհի, նա միայն կը զգայ այն, ինչ որ զգաց Ծովինարն այդ ժամին։ Երկու սիրահարները վախկոտ այծեամների պէս փախան այս ու այն կողմ, իսկ մայրը... օ', նա միայն ժպտաց երանութեան ժպտով, նա երջանիկ էր, նա հպարտ էր։ Իսկ այժմ... ամեն երեկոյ դուրս է գալիս Սօնան, նստում իրանց սրահում և կամացուկ երգում է այդ ցաւոտ երգը, որ ով գիտէ երբ և ինչ առթիւ շարագրել են Խ... գիւղի աղջիկները և որը սակայն երբէք չի հնանում։ Ծովինարն աչքերը սրբեց, կամացուկ մօտեցաւ բակի պատին, աչքը դրեց նրա համար նուիրական դարձած պատի ճեղքին և նայում էր։ Սօնան նստած էր, դուլխը բաշ ձգած դուլպայ էր գործում և արցունքները կաթիլ կաթիլ թափւում էին աչքերից թրջելով ձեռքի գործը։ Նա շարունակեց իր երգը, բայց այնպէս մեղմ, այնպէս աղեկտուր,

որ կարծես ոչ թէ երգում էր, այլ մրմնջում էր ցաւից,
բոցոտ սրտի ցաւից.

«Էն ի՞նչ հով էր իջաւ մէկէն
էդ սև սարի կատարէն,
Ջիւան-կտրիճ չը խնայեց,
Սրտեր ցաւի ծով կապեց.
Մառմառ քարեր կուց-կուց կուլան,
Չէչոտ ժայռեր կը տըքան:
Դաշտն ելնենք էլ ի՞նչ բաղենք,
Ծաղիկները կը խառնենք.
Շուշան, նարգիզ, կանաչ խոտեր,
Ամեն կարմիր են հագեր.
Ապառաժներ մըռմուռ կ'ուլան,
Սարեր ձորեր կը տըքան:
Կանաչ կարմրի ուխտ արեցինք,
Սև ու կարմիր կապեցինք.
Մեր արցունքը թէ ծով դառնայ,
Բոց սրտերը չեն հոմնայ.
Քարոտ սարը մըռմուռ կուլայ,
Սև ապառաժ կը տըքայ»:

Ծովինարի սիրտը փղձկաց, նրա հեկեկոցն աւելի
բարձր դարձաւ. աղջիկը երկչոտ հայեացք ձգեց պատի
կողմը և լռեց, երևի նա լսեց և հասկացաւ, թէ ի՞նչ
է կատարւում պատի այս կողմում: Ծովինարը ի՞նչ սի-
րով կը գրկէր այդ սիրունիկ գլուխը և կը սղմէր իր
մայրական կրծքին Սէփօի փոխարէն. այդ բոպէին Սո-
նան նրա համար դարձաւ իր կորցրած զաւակը: Նա
կուշտ, կուշտ արտասուեց, սիրտը հովացաւ: Այժմ նա
սկսեց խղճալ նաև Սօնային, որ այդպէս ողբում էր իր
կորցրած սէրը:

Չը գիտեմ, որիս ցաւն է մեծ, խեղճ Սօնա,
մրմնջում էր նրա չրթունքները, բայց թե՛ղ. Աստուած
քո ձայնը լսի, բեղ խղճայ, քո սուգը բաւական հա-
մարի, գուցէ ես մեղաւոր եմ: Ապա նա կամացուկ հե-

ուսացաւ պատից, ձեռք առաւ խնոցին և շարունակեց հարել:

Արդէն երեկոյ էր: Արեւը կախուեց զէպի արեւմուտք: Պէտք էր խնոցին հարել, վերջացնել, շուտով Սերոպը դաշտից տաւարը կը բերէր: Եւ նա արագ-արագ տարուբերեց խնոցին:

Բակի դուռը ճռռալով բացուեց, շէմքի վրայ յայտնուեց եօթնութ տարեկան մի մանուկ:

Սերոպն էր և արտասուում էր...

Մայրը խնոցին թողեց և դողալով առաջ վազեց:

— Սերոպ ջան, քէ մատաղ, տաւարը...

Երեխան չը պատասխանեց, նա հեկեկում էր:

— Խլեցին... տարան...

— Չէ, հազիւ ձայն տուեց Սերոպը արտասուքի միջից:

— Հապա ուր են:

— Դաշտում թողի... մնրէ, ես վազելով եկայ... Սէփօին տեսայ... քարի տակ ընկած...

Նա էլ չը կարողացաւ շարունակել, արտասուքները խեղդեցին ձայնը: Բայց այդքանն էլ բաւական էր, որ մօր սիրտը զգայ սարսափելի իրողութիւնը. երեխան դաշտում տեսել էր իր եղբօր դիակը, էլ ինչ հարցնէր թշուառ մայրը, բերանը փակուեց. միայն կրծքի տակ մի բան կտրուեց, արցունքը չորացաւ աչքերում: Նա յետոյ դնաց, մէջըը պատին տուեց, ապա թուլացած կամացուկ նստեց պատի երեսից սողալով, գլուխը կախուեց կրծքին և մնաց անշարժ...

Արեւը մայր մտաւ. անասուններն իրանք տուն եկան և ցրուեցին բակում. խնոցին մնաց առանց հարիլ իր տեղում. խաւարն իջաւ, իջաւ ստրերից և ծածկեց զիւղը. Ծովինարը դեռ նստած էր միենոյն դիրքով, միենոյն տեղում լուռ, անշարժ: Դժուար էր իմանալ, մտածում է նա արդեօք, թէ սառել է, բար կտրել. աչքերը մի կէտի վրայ ուղղած նա նայում էր այն անմիտ հայեացքով՝ որ մեծ վշտի սարսափն ունի իր մէջ:

Սերոպն էլ կծկուեց մօր կողքին և ֆնաց լուռ։ Վիշտ մարմնացող արձաններ լինէին կ'ասես այս մայրն ու որդին, որոնք հազիւ երևում էին մթութեան մէջ։ Ժամեր անցան։

Գիւղը լռեց։ Ծովկնարը վերկացաւ, ներս մտաւ խրճիթը, դուրս բերեց այնտեղից մի բաճ և մի մափրաչ։ Նրա քայլուածքն ու շարժումներն այժմ վճռական էին և հաստատ։ Զաւակի դիակը թաղել էր հարկաւոր և նա կը թաղի, թէկուզ երկինք ու երկիր իրար խառնուեն և դաշտը ողջ հրէշներով լցուի։ Մայրն ինչ կը հարցնի, երբ իր Սէփօի դիակը գաղանների ճանկերի մէջ է։ Բայց ինչպէս գտնել, մենակ, սարսափելի խաւարի մէջ, չորս կողմում մահ ու դժոխք։ Նա մի փոքր մտածեց։

— Սերոպ ջան, տեղը կը ճանաչես։

— Հա՛, մայրիկ, կը ճանաչեմ, հեռու է, շատ հեռու գիւղից։

— Դէ վեր կաց, բե՛ մատաղ, վեր կաց երթանք։

Զարմացած երեխան մօրը նայեց հարցական հայեացքով։

— Ո՞ւր, մայրիկ։

— Երթանք, թաղենք Սէփօին։

— Մայրիկ, վախում եմ, ախր մութ է, նրանք էնտեղ կը լինեն, մայրիկ...

— Ես բեզ հետ չեմ, քե՛ մեռնեմ, գնանք, մատաղ. չէ՛ քո ախպերն է, մեղք է, որ մնայ։

Մայրը նրա հետ է, մայրը նրան կը պաշտպանի. չէ՛ իւրաքանչիւր մայր ամենակարող է իր զաւակի համար։ Սերոպը սիրտ առաւ, և նրանք դուրս եկան դռնից։

Լուսին չը կար, խաւար էր դուրսը։ Նրանք կամացուկ դուրս եկան գիւղից և բռնեցին խոտոր ճանապարհը։ Քայլում էին ուշիկ-ուշիկ, երեխան նայում էր մերթ մօրը և մերթ խաւարի մէջ ծրագրուող ա-

ռարկաներին, որոնք հազար ու մի ձևեր էին ընդունում:

—Մայրիկ, վախում եմ. տես, մէկը գալիս է մեր յետևից:

—Սո՛ւս, մատաղ, սուս կաց, մարդ չը կայ, սիրտ էր տալիս մայրը, բայց իրօք ինքն էլ ոտնաձայն լսեց, երկուսով էլ յետ նայեցին, բայց մարդ չերեաց:

Քանի հեռանում էին գիւղից, Սերոպին թւում էր, որ խաւարն աւելի և աւելի թանձրանում է: Բայց այդ չէր, որ սարսափեցնում էր երեխային, այլ այն, որ նրանք շուտով պիտի անցնէին ընկնաւոր, Ծուռ-Ձուլօնից այգու մօտով. Սերոպը ցերեկով էլ այդտեղից դժուարութեամբ էր անցնում, իսկ գիշերը... Ի՛նչքան բաներ էին պատմել նրան. ասում էին, որ Ծուռ-Ձուլօն միշտ այնտեղ, այն այգում է թափառել, որ այնտեղից շատ անգամ դուրս է եկել, հօտաղնների յետևից ընկել. ասում էին, որ նրա մազերն այդ ժամանակ ճիճան էին, աչքերը չար, բերանը մեծ ու փրփրուն, ձայնը սարսափելի, որ վերջ ի վերջոյ այնտեղ մի պատ է փլել, Ձուլօն տակն է մնացել, բայց գիշերները նորէն դուրս է գալիս և վազվզում է այն տեղերում: Արդեօք հիմա էլ այնտեղ չէ, դուրս չի գալ, չի վազի, չի ճչայ: Հասան այգուն. ահա փլած պատը:

—Մայրիկ, վախում եմ. տես, մէկը գալիս է, Ձուլօն է... մազերը, մայրիկ, աչքերը...

—Մի վախիր, բե մեռնեմ, բռնիր ձեռքս, այ այսպէս:

Յիրաւի Ծովինարն էլ վախեցաւ, նրան թուաց, որ մէկը կար այնտեղ, ուր ուղղուած էր երեխայի վախկոտ հայեացքը և որ նա ծածկուեց շատ մօտիկ: Մայր և որդի աւելի մօտ կպան իրար, շտապեցրին քայլերը, որ շուտով ազատուեն այս չարագուշակ տեղերից:

—Սերոպ ջան, դեռ հեռո՛ւ ենք էնտեղից:

—Ձը գիտեմ, մայրիկ, այն մեծ առուն, որ խաչ-

քարին մօտ է, այ այն առուն պիտի անցնենք, յետոյ էլի կ'երթանք, էլի կ'երթանք սև քարի կողմը, այնտեղ է:

Նրանք գնում էին անընդհատ: Լուռ էր չըջակայքը, երկինքը պայծառ, ուր աստղերը պաղ պաղ պլպլում էին և բնութիւնը կարծես ուշ գիշերին ծոյլ-ծոյլ յօրանջում էր ճնշող բնի ձեռքից, և վառ աստղերի քընքոյշ ցոլքերը անկարող էին խանգարել աշխարհի քունն ու խաղաղութիւնը: Մի բուրի չարագուշակ վույ-վույը հնչուեց և անցաւ քնած չըջակայքի վրայով:

—Մայրիկ, «բայդուշից» ես վախենում եմ, վույ-վույ է անում: Լաւ է նրա ձայնը, այնպէս չէ, մայրիկ: Մայրը լուռ կացաւ, ինքն էլ էր վախենում այդ վայիւնից: Ահա լսուեց մի այլ թռչնի ճիչ, յուսահատ, անօգնական ճիչ խաւարի ամայութեան մէջ. դժբախտ թըռչունը երևի բուրի ճանկն ընկաւ և թրպրտում էր նրա ճիրանների մէջ: Ծովինարի հոգին ցաւեց, ճիշտ այդպէս նրա դաւակն անտէր, անտիրական մնացել է գաղանների ձեռքը: Երեխան զգաց իր ձեռքի վրայ երկու տաք կաթիլ. նա նայեց մօրը, բայց խաւարը չը թողեց, որ տեսնի դէմքը, սակայն մանկական սիրտը ճմլուեց ցաւից, նա զգաց որ այդ իր մօր արտասուքներն են: Արդարև յուսահատ վշտի, անօգնական անտէրութեան արտասուքներ էին, որ քամուեցին Ծովինարի աչքերից, իսկ երեխան կարծեց, թէ իր անվերջ գանգատներով վշտացնում է մօրը, և մի սիրալիր մանկական խորամանկութեամբ փորձեց ուղղել իր սխալը, մօր սիրտն առնել:

—Մայրիկ ջան, դիտես, ես էլ չեմ վախենում, ախր դու ինձ հետ ես. որ Զուլօն դայ, դու չես թողնի, բահ էլ ունես. իսկ եթէ նրանք գան, մենք կը տափենք արտերի մէջ, մեզ չեն տեսնի. հա՛, մայրիկ:

—Հա, մեռնեմ քեզ, սո՛ւս կաց, որ մեր ձայնը չը լսեն:

Մանուկը լռեց և քայլեց: Հասան առուին: Ուշ գիշեր էր արդէն: Նրանք կանգ առան: Յանկարծ մի օտնաձայն լսուեց, երկուսով էլ մէկէն յետ նայեցին. մի ստուեր երևաց ու անյայտացաւ, կարծես մէկը նըրանցից աւելի քաճաճ շտապով անցաւ առուից:

—Ո՞վ է այն, մայրիկ, խօմ Զուլօն չի:

—Մարդ չը կայ, հոգիս, այդ առուի ձայնն է:

Առուից այն կողմը հեռու և հեռու թանձր խաւարն էր առաջները, միայն մռայլ ուրուագծերով՝ որպէս այլանդակ հրէշներ հազիւ ծրագրւում էին այն ժայռոտ բլրակները, որոնք եզերում էին Խ... գիւղի դաշտերը: Խաւարի մէջ նրանք ասես ամեն ընդմէջ փոփոխում էին իրանց ձևերը, բարձրանում, իջնում, ուրոււում, ձգւում և մայր ու օրդի դժուարանում էին առանց սարսափի նայել այն կողմը:

—Էնտեղ է, մայրիկ, այ, այնտեղ է:

Երեխան դէպի բլրակներն էր ցոյց տալիս:

Ծովինարը տակաւին կանգնել էր առուի ափին և խորհում էր. նրա մտքերը սև էին, որպէս այդ գիշերուայ խաւարը, այլանդակ ու ահաւոր, ինչպէս այն դալարուող ժայռերը:

Գնա՛լ արդեօր, թէ՛ յետ դառնալ:

Նա սարսափում էր ոչ իր համար, Սէփօին կորցնելուց յետոյ, ինչ արժէր իր կեանքը. իսկ եթէ Սերոպին մի բան պատահէ. գիշերը չար, խաւարն անթափանցիկ, մեռելը սարսափելի: Մայրն զգում էր, թէ ինչպէս է դողում երեխայի փոքրիկ թաթն իր ձեռքի մէջ: Քանի մօտ էին գիւղին, քանի լսւում էր շների հաջոցը, շրջակայքի սպանիւ մեռելութիւնն այսքան ծանր չէր: Այժմ... այս ինչ պատահեց, ամեն ինչ մահ է, ամեն ինչ սարսափ. նրանք զգում էին իրանց մենակ ձգուած մի ամայի անապատի և խաւարի մէջ. գոնէ մի անմեղ ձայն, գոնէ մի արջալերիչ շշուկ: Ծովինարը նայեց առուին, այդ աւելի լաւ էր. ջուրը շարժուն էր, դա

կեանքի պէս մի բան էր: Կոհակները քսուում էին ափերին, թեթեւ շուկ հանում և հազիւ լսելի ճղփիւնով հեռանում գնում: Այդ շուկին, այդ փափսուկին էր ականջ դնում Ծովինարը: Առուն հոսում էր այն բըլրակներէ ոտքից, որտեղ պառկած էր իր Սէփօն անտէր, անտիրական: Արդեօք նրա չունչը չէ, որ փսփըսում է այդ ջրերի մէջ, արդեօք նա չէ, որ մի բուռն հող, մի փոքրիկ փոս է աղերսում իր մօրից, որովհետեւ աշխարհում նա էլ ոչ ոք չունի: Ոչ, ոչ, մայրը նրան այնպէս չի թողնի:

— Սերոպ ջան, բարձրացիր շալակս, առուն անցնենք:

Երեխան բարձրացաւ մօր ուսին, մայրը ջուրը մըտաւ և նրանք անցան: Հազիւ մի քանի քայլ ձգած, երեխան կրկին ասաց հազիւ լսելի ձայնով.

— Մայրիկ, Ծուռ-Ձուլօյին ես տեսայ, այ անցաւ այն կողմը, մայրիկ, վախենում եմ:

Երեխայի սրատես աչքերը խաւարի թանձր քօղի մէջ որոշեցին մի ստուեր, որ մայրը տեսնել չէր կարողանում: Նա զարմացած էր, երեխան էր սխալուում, թէ ինքը:

— Ձը կայ, բե մեռնեմ, հանգստացրեց մայրը, Ձուլօն չը կայ, պինդ բռնիր ձեռքս, չէ դու ասացիր էլ չեմ վախենում:

Նրանք շարունակեցին ճանապարհը: Ահա և բըլրակները: Երեխան կանգ առաւ:

— Այ այն քարի տակն է, մայրիկ, ես վախենում եմ մեռելից:

— Քո եղբայրն է, մատաղ, ես քեզ հետ եմ, մի վախիր:

Մի մեծ ժայռի տակ ընկած էր Սէփօի գիակը: Մայրը ծունկ չոքեց, գրկեց, լուռ մնաց մի քանի րոպէ, ուղղուեց, իր կուրծքը տրորեց, կրկին կուացաւ, քսեց իր երեսը որդու սառը դէմքին և մնաց անշարժ: Մի քանի րոպէից յետոյ նա վեր թռաւ տեղից, ձեռք

առաւ բաճը և շտապ-շտապ փորել սկսեց: Սերոպն իր փոքրիկ ձեռներով, ինչքան կարող էր, քաշում էր հողը փորուածքի ափերից: Վիհը խորացաւ, մայրը դեռ փորում էր:

—Մայրիկ, Զուլօն, յանկարծ ճչաց երեխան և բոլոր ուժով ձգեց իրան փոսի մէջ. սարսափած մայրը գրկեց նրան և վերեւ նայեց. նրանց գլխավերեւը կանգնած էր մէկը, ինչպէս խաւարի ոգի:

—Զուլօն չի, մատաղ, խօսեց խորհրդաւոր անձը: Ծովինարը զարմանքից քար կտրեց, այս գիշերային ոգին ինքը Սօնան էր:

—Զը կարողացայ, մէրիկ, չը կարողացայ համբերել, ներիր ինձ. իմ խուլ ականջներն էլ լսեցին Սերոպի բերած սև լուրը. ես իմացայ, որ դու թաղելու ես գալիս, գողտուկ դուրս եկայ ձեր ետեւից, որ միայն իմանամ, թէ ճրտեղ ես թաղում նրան: Սերոպը միշտ տեսաւ ինձ ճանապարհին, նա միշտ ինձ Զուլօի տեղ դրեց, ես ծածկուեցի. հասայ վերջապէս այնտեղ, այն քարի տակ կացայ, սպասեցի, բայց համբերել չը կարողացայ. ներիր ինձ, մէրիկ: Սրտի երկիւղի հետ ես դէն եմ ձգել կոյսի ամօթը, մահն աչքս առած, չօլերն ընկած սարերում կորցրած ջէյրանն եմ փնտռում: Թող, մէրիկ, թող որ այս կուրացած աչքերս թէկուղ այս խաւարի մէջ մի անգամ էլ նրան տեսնեն, թող որ այս թուլացած ձեռներս քոնի հետ միասին հողը չանգռելով նրան մի տապան շինեն:

Նրա այրուած շրթունքներից բառերը թափւում էին ու թափւում՝ ասես երբէք վերջ չառնելու համար: Մի րոպէ ամենքն էլ մոռացան, թէ ուր են գտնուում իրանք և ի՞նչ են անում, վտանգը, խաւարը, երկիւղը բոլորը չքացան կուսական բուռն սիրոյ առաջ:

Ծովինարը փոսի մէջ լուռ հեկեկում էր: Ազնիւը մօտեցաւ իր սիրելու դիակին, ծունկ չօքեց, կռացաւ նրա վրայ և առաջին անգամ իր կեանքում համբուրեց նրա սառն ճակատը, կուսական տաք համբոյր, որով

կարծես նա աշխատում էր ջերմութիւն տալ իր սիրելի սառած դիակին, ինչպէս մի յարալէզ ոգի, որ փորձում է լիզելով կեանքի բերել կուտում ընկած իր սիրելի հերոսին: Սակայն ի դժուր, մահը խլեց այդ ջերմ համբոյրը կուտական շրթունքներից և յանձնեց յաւիտենականութեանն ու խաւարին:

Վերջապէս Սօնան վերկացաւ, ցած իջաւ գերեզմանի մէջ, բահն առաւ և փորել սկսեց. Ծովինարը հոգն էր դուրս տալիս. և Սերոպը նայում էր զարմացած բայց աւելի հանգիստ, որովհետեւ այժմ երեքով էին: Փոսը հետզհետէ խորանում էր: Դեռ երբէք խաւարի մէջ աւելի վսեմ գործ չէր կատարուել. երկու սրտեր մըցում էին իրար հետ, մայրը գետինն էր չանգուում իր դաւակի համար, աղջիկը փորում էր սիրելու համար, բայց իրօք իւրաքանչիւրն իր սեփական սրտի գերզմանն էր փորում, և յուզարկաւորը մանկութիւնն էր, որի անմեղութիւնը կարծես հովանաւորում էր նուիրական գործը որպէս պահապան հրեշտակ:

Լուսինը բարձրացաւ. նրա գունատ, պաղ շողերը բլրի կատարից սողալով ընկան նաև նահատակի գունատ դէմքի վրայ: Վտանգը մեծացաւ, թշնամի աչքն այժմ հեռուից տեսնել կարող էր քարի տակ շարժուող ստուերները: Գերեզմանն արդէն պատրաստ էր: Նրանք պատրաստուում էին դուրս գալ, երբ գիշերուայ հովը ձիերի ոտնաձայն հասցրեց նրանց ականջին. շնչերը պահած, երեքով էլ կծկուեցին:

— Ո՞վ էք, ձայն տուին հեռուից:

Պատասխան չը կար: Յանկարծ մի գնտակ սուլելով եկաւ դէպի գերեզմանը: Զիաւորներն անցան երեւի ենթադրելով թէ իրանց նկատած արուերները գաղաններ են, որոնք դիակներ են պատուտում և հէնց այնպէս արձակեցին մի գնտակ և գնացին:

Ծովինարն ու Սօնան դուրս եկան փոսից: Սերոպն իր տեղումն էր, գերեզմանի շրթանը կծկուած, լուռ: Նրանք երկսով մափրաշի մէջ փաթթեցին դիակը, գե-

րեզմանի մօտ բերին, իջեցրին փոսի մէջ և ապա շտապ-
շտապ հողով ծածկեցին: Պարտքերից վսեմագոյնը կա-
տարած էր, սիրելու և զաւակի դիակը անթաղ չը մնաց,
նրա հետ էլ թաղեցին յուղարկաւորների սրտերը: Ծո-
վինարն ու Սօնան ծունկ չոքեցին, վերջին անգամ համ-
բուրեցին նուիրական հողաթումբը և աղջիկը իբրև թաղ-
ման աղօթք կամացուկ մրմնջաց՝

«Կանաչ կարմրի ուխտ արեցինք,
Սև ու կարմիր կապեցինք.
Ապառաժներ մըռմռու կուլան,
Սարեր, ձորեր կը տքան»:

Վերկացան. մայրը մօտեցաւ Սերոպին.

—Վեր կաց, Սերոպ ջան, վեր կաց, տուն գնանք:
Երեխան լուռ էր և անշարժ, նա քնած էր խորը
քնով. մայրը կանչեց կրկին, նա լուռ մնաց, շարժեց
ձեռքով և... սարսափած յետ քաշեց ձեռքը, նայեց,
արիւնոտ էր: Դաւաճան ձեռքով ձգուած գնտակն ի վուր
չէր անցել. Սերոպի կրծքի վրայ լայն վէրք էր բացուած
և արիւնը պատել էր շրթերը. նա վշել էր իր շունչը ա-
ռանց նոյն իսկ մի փոքրիկ ճիչ արձակելու: Մայրը ճշաց
աղեկտուր, գրկեց, բարձրացրեց այդ փոքրիկ, արիւ-
նոտ դիակը, լուսնի շողերն ընկան երեխայի գունատ
ճակատին ու այտերին, նա կարծես քնած էր: Գլուխը
թոյլ-թոյլ կախուեց ինչպէս իր ցօղունի վրայ թառա-
մած ծաղիկ: Զարհուրելի վշտից իրան կորցրած, մայրը
չը գիտէր թէ ի՞նչ է անում, նա բարձրացրեց դիակը
վեր, վեր, կարծես ցոյց էր տալիս անգութ երկնքին և
դատ ու արդարութիւն էր պահանջում:

—Խաւարեա, լուսին, ճշաց նա, անիծուին բո շո-
ղերը, արարաշխարհում հէնց արմն տեսար, լուսաւո-
րեցիր: Ելէք, ելէք, գայլեր, բորենիներ, գաղաններ,
դուրս թափուէք ձեր ուղեւորից, դուք աւելի գութ կ'ու-
նենաք քան մարդիկ, եկէք, լացէք ինձ հետ. մէկին
հազիւ թաղեցի, միւսին գերեզման չը կայ. գաղաններ,

լացէք, կամ պատուեցէք էս էրուած կուրծքս, դուրս քաշէք այնտեղից բոցոտ սիրտս, տաք-տաք լափեցէք, որ դուք էլ բոց կտրէք ինձ պէս, ոռնաք սարի ձորերում և ձեր շնչով հրդեհէք էս չար աշխարհը:

Ասաց Ծովինարը, ինչպէս հնձուած բոյս, գետին ընկաւ երեխան գրկում և լռեց: Սօնան վրայ վազեց օգնելու, բայց նրա ջանքերն անօգուտ էին. այդքան ահաւոր վիշտը չը կարողացաւ տանել մօր ջարդուած սիրտը. նա արդէն անշնչացած էր:

Միւս առաւօտ Խ... գիւղացիք զարմանքով տեսան, որ Սօնայի մազերն իսպառ ճերմակել էին:

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ X ԿՕՆԳՐԵՍԸ

IV

1901 թ. սեպտեմբերի 11-ին, առաւօտեան, Ս. Անգլէի Հալլում կայացաւ Կօնգրէսի երկրորդ նիստը, նախագահութեամբ զօկտօր Սպինս Վատսօնի:

Քննուում է Շ Յանձնաժողովի մշակած հարցը՝ «Քրիստոսի վարդապետութիւնը պատեհազմի վերաբերմամբ», առաջարկութիւն օրիորդ Հելլէն Րօբինզօնի: Օրիորդը յարձակում է եկեղեցու պաշտօնեաների վրայ, որոնք ջանքեր չեն գործադրում տարածելու քրիստոնեաների մէջ այն գաղափարը, թէ պատկերաւոր, միլիտարիզմը բացարձակապէս հակառակ են քրիստոնէական վարդապետութեան ոգուն. եթէ Քրիստոսի պաշտօնեաները քարոզած լինէին այդ միտքը, պատերազմները վաղուց դադարած կը լինէին քրիստոնեայ երկրների մէջ և այսօր եզրայրասպան պատերազմը տալիս չէր ունենալ Հարաւային Աֆրիկայում: Եթէ մենք հետևում ենք Քրիստոսին, պէտք է ուրեմն կատարենք նրա պատուիրանները. արդ, այդ պատուիրանները միանգամայն դատապարտում են պատերազմի սխտեմը: Պէտք է հրատարակել, քարոզել, թէ ով կողմնակից է պատերազմի գաղափարին, նա քրիստոնեայ չէ. խակական քրիստոնեան միայն խաղաղասէր է:

Դատօն Մօխ բողոքում է վերջին խօսքերի դէմ. խաղաղութեան գաղափարը չը պէտք է կապել քրիստոնէութեան հետ. դեռ Քրիստոսից 550 տարի առաջ Կօնֆուցիոսը դատապարտել է պատերազմը. չինացիները քրիստոնեաներ չեն, բայց խաղաղասէր են. խաղաղասիրութեան գաղափարը պէտք է կապել գիտութեան և բարոյականութեան և ոչ կրօնի հետ:

Շ Յանձնաժողովը առաջարկում է հետևել որոշումը, որ կարող է գոհացնել թէ հաւատացողներին և թէ ազատ մտածողներին. այն է՝

«Ի նկատի ունենալով, որ Եւրոպայի ու Ամերիկայի գրեթէ բոլոր պետութիւնները այն դաւանութիւնն ունեն, թէ իրանց

իշխանութիւնը հիմնում են քրիստոնէական բարոյականութեան վրայ,

«Ի նկատի ունենալով, որ այդ բարոյականութիւնը արգելում է ատելութիւնը, բռնութիւնը և անարդարութիւնը մարդկանց մէջ և պատուիրում է եղբայրսիրութիւն, համակրութիւն և սէր,

«Ներկայ կօնգրէսը այն կարծիքն է յայտնում, որ տոկոճն ջանքեր պէտք է գործադրուեն արմատացնելու այդ ճշմարտութիւնները այդ պետութիւնների կառավարութիւնների և քաղաքացիների մէջ, որպէս զի բնորոշին համոզուեն, որ պատերազմը և միջխառնիզմը բացարձակապէս հակասում են Քրիստոսի վարդապետութեան էութեան:

«Կօնգրէսը կոչում է անում բոլոր քրիստոնէայ դաստիարակիչներին՝ օգնելու այդ ջանքերին»:

Այս որոշումը ընդունւում է ձայների բացարձակ առաւելութեամբ:

ՔՆՆՈՒՄ Է Հայոց հարցը:

Նախագահը յայտնում է, որ կօնգրէսի քննութեան առաջարկուած այժմէական հարցերից միայն մինը ունենալով միջազգային բնուրոյթիւն, այն է հայոց հարցը, կօնգրէսը ստիպուած է քննել միայն այդ հարցը, թողնելով Տրանսփալի և չինական հարցերը, իբրև ներքին քաղաքականութեան վերաբերեալ հարցեր: Հայոց հարցի համար A Յանձնաժողովը պատրաստել է իր զեկուցումը և որոշման բանաձևը. տեղեկագրեր կարդուած է Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Նովիկով, որ կը ներկայացնի իր զեկուցումը պ. Հ. Առաքելեանի տեղեկագրի ընթերցումից յետոյ. այդ տեղեկագիրը, որ ունի այս վերնագիրը՝ «La question arménienne au point de vue de la paix universelle» («Հայոց հարցը համաշխարհային խաղաղութեան տեսակէտից») — բաժանուում է կօնգրէսի անդամներին:

Կարգադրում է տեղեկագիրը, որ բաղկացած է 64 էջից:

Նովիկով. — Մեր կողէզ Առաքելեանի տեղեկագրից յետոյ, ինձ շատ քիչ բան է մնում տեսլ. կարդալով այդ տեղեկագիրը դուր զարհուրած մնում էք այն յանցաւոր անտարբերութեան առաջ, որով քրիստոնէայ պետութիւնները վերաբերուելին Հայաստանում կատարուած գարչելի գաղտնութիւններին: Պէտք է ասեմ սակայն, որ այդ աղէտի պատասխանատւութեան մեծ մասը ծանրանում է Անգլիայի վրայ, որովհետև նա արդիւնց Ռուսաստանին զսպել և պատժել սուլթանին իր անվստահութեամբ և կասկածամտութեամբ. արեւելքի քրիստոնէաների ա-

ղէտները պատճառը եւրոպական մեծ պետութիւնների միմեանց մէջ ունեցած գոտութիւնն է։ Այդ պատճառով յանձնաժողովը մշակել և ուղարկում է կօնգրէսին հետեւեալ որոշումը.

«Խաղաղութեան Համաշխարհային X կօնգրէսը, գումարուած Գլխակօղում 1901 թ. սեպտեմբերամսին, ծանօթանալով Բերնի մնայուն միջադպային բիւրօի տեղեկագրի հետ, ծանօթանալով այն յիշատակագրի հետ, որ ներկայացրել է հայ հրապարակախօս պ. Հ. Առաքելեան թիւրքիայի հայերի այժմեան վիճակի մասին և այն նամակի հետ, որ գրել են Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների Խաղաղութեան ընկերութիւնները.

«Ի նկատի ունենալով, որ թիւրքիայի հայ ժողովրդի տխուր վիճակը ամենեին չէ բարեփոխել, որ կոտորածները և գազանութիւնները շարունակուում են Հայաստանում, որ Բերլինի դաշնագիրը ստորագրող եւրոպական պետութիւնները ոչ մի հաւաքական ջանք չբորժադրեցին՝ վերջ դնելու համար այն անկարգութիւններին, որոնք գործւում են այդ դժբախտ քրիստոնեայ ազգի դէմ,

Որոշում է.

«Ուղարկել մի աղերսագիր Բերլինի դաշնագիրը ստորագրող եւրոպական պետութիւններին, հրաւիրելով նրանց գումարել մի պաշտօնական վեհաժողով (conference), լուծելու համար հայոց հարցը՝ գործադրմամբ ընթրմաների այն ծրագրի, որ մշակել են 1895 թ. մայիսին անգլիական, ֆրանսիական և ռուսաց կառավարութիւնները և հաստատուել նոյն իսկ սուլթանին։

Նախագահ.—Վիճաբանութիւնը Յանձնաժողովի առաջարկած բանաձևի մասին բացուած է։ (Մենք առաջ ենք բերում այդ վիճաբանութիւնը քաղաւածօրէն, ինչպէս տպուած է «Glasgow Herald» լրագրի մէջ, սեպտ. 12-ին)։

Միսր ժողէՖ Սիւրշ, միսիօնէր Բիրմինգհամից.—Ես մեծ համակրութեամբ եմ վերաբերում հայերին նրանց կրած աղէտների համար և ինքս երկար ժամանակ ապրած լինելով թիւրքիայում, իբրև միսիօնէր, վկայում եմ, որ հայերի աղէտների պատճառը թիւրքական յոռի կառավարութիւնն է. սակայն ես ընդդէմ եմ այդ որոշման, որովհետև նա առաջ կը

բերի ղինաւորեալ միջամտութիւն: Մեր կօնգրէսի նպատակն է մնայուն և համաշխարհային խաղաղութիւն. հետեաբար նա չը պէտք է կայացնի մի այնպիսի որոշումն, որ կարող է պատերազմ առաջ բերել, որովհետեւ Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը միայն պատերազմի միջոցով կարող են ստիպել Թիւրքիային գործադրել ըէֆօրմիների ծրագիրը:

Վերապահուելի հայր Սայրեգ Սմիթ.—Ձայնակցում եմ միտոր Ստիւրջի առածին. եթէ մենք կայացնենք այդպիսի մի որոշումն, մեզանից կը պահանջեն որոշումն կայացնենք նաև Ռուսաստանի հրէաների մասին, իրլանդացիների, բօէրների և Յւրոպայում յուզուող անտիսեմիտական հարցի մասին: Այդպիսի մի որոշումն հակառակ կը լինի մեր կօնգրէսի սկզբունքներին:

Պրօֆեսոր Քուլիդ, Միւնխէնից.—Եթէ մենք այդպէս վախենք թէ մեր այս և այն որոշումը կարող է պատերազմ առաջ բերել, այն ժամանակ խաղաղութեան կօնգրէսները այլ ևս ոչ մի հարց չը պէտք է արծարծէին. վերջապէս այդ վախը անհիմն է. մենք յիշեցնում ենք մեծ պետութիւններին այն պարտաւորութիւնները, որ նրանք հանգիստաւորապէս յանձն են առել և չեմ կարծում, որ այդ պետութիւնների միացեալ կամքի առաջ անմիջապէս չը խոնարհուէր Թիւրքիան:

Նովիկով.—Մեր առաջարկած որոշումը ոչ մի պատերազմ չէ կարող առաջ բերել. բաւական է մեծ պետութիւնների բարոյական ազդեցութիւնը՝ ըէֆօրմիները գործադրել տալու համար:

Հ. Առաքելեան.—Ես զարմանում եմ, որ մի այնպիսի առաջարկութիւն կարող է որ և է ընդդիմութեան հանդիպել ներկայ կօնգրէսի մէջ, որի միակ նպատակն է, ինչպէս շատ լաւ ասաց մի անգամ Ֆրիդերիկ Պասսի, նուազեցնել մարդկային տանջանքների գումարը: Մենք ամենքս, տարակոյս չը կայ, համակրում ենք բոլոր հարստահարուած և ճնշուած ազգերին, բայց դուք, պարոններ, մոռանում էք մի բան. հրէաներին Ռուսաստանում և իրլանդացիներին Բրիտանիայում չեն կոտորում—չեն մորթոտում ոչխարների նման, մինչ հայերին Թիւրքիայում կոտորում են. չը պէտք է մոռանաք, որ Եւրոպան պարտաւորութիւն է յանձն առել հայերի վերաբերմամբ Բերլինի դաշնագրով և դրանով հայոց հարցը դարձել է միջազգային հարց, մինչ հրէաների և իրլանդացիների հարցը ներքին քաղաքականութեան շրջանին են վերաբերում, որի մէջ մենք միջամտել իրաւունք չունենք:

Օրիորդ Կիրակոսեան, հայունի.—Ես Կ. Պօլսից փախած մի հայ օրիորդ եմ և լաւ ծանօթ եմ թշուառ ազգակիցներին վիճակին. ևս ևս կարծում եմ, որ նախարկած որոշումը նոր աղէտ-

ների դուռը կը բանայ ազգիս համար. Եւրոպան դարձեալ ոչ մի իրական օգնութիւն չի տնի մեզ. աւելի լաւ է բարոյական ոյժ գործ դնել:

Օրիորդ Հելլէն Ռօքինգօն.— Ես միանգամայն ձայնակցում եմ յանձնաժողովի տառաջարկած որոշման. պէտք է վերջապէս, վերջ դնել թշուառ հայ ժողովրդի անտանելի տանջանքներին:

Նախագահը փակելով վիճարանութիւնները, քուէարկութեան է դնում բանաձեւն և յանձնաժողովի որոշումը ընդունւում է բացարձակ առաւելութեամբ:

ՔՆՆՆՈՒՄ Է ՄԻՋԱՂԳԱՅԻՆ ԼԵՂՈՒԻ ԲԱՐԵՐ.

Պարիզի կօնգրէսը հրապարակի վրայ է դրել մի միջազգային ընդհանուր լեզու ստեղծելու հարցը: Շ Յանձնաժողովը այն կարծիքի է, սակայն, որ աւելի յարմար կը լինի ընտրել զանազան լեզուների միջից ամենագիւրքին կերպով հասկացուող ոճեր, և ոչ թէ պէտք է վերացնել գոյութիւն ունեցող լեզուները, այլ կազմել մի պարզ միջազգային լեզու, որ պատկանելիս չը լինի որեւէ մի առանձին լեզուի: Օրինակ, չէ որ կայ մի միջազգային լեզու երաժշտութեան և մատեմատիկայի համար: Նոր լեզուն պէտք է գործադրուի առետրական և գիտական յարաբերութիւնների մէջ:

Միսս Բայլս գտնում է, որ այդ առաջարկութիւնը միանգամայն անգործածական է: Մենք գեռ չենք կարողացել ընդունել տալ չափերի և կշիռների մի միջազգային ընդհանուր ցուցակ, իսկ դուք ուղում էք, որ կօնգրէսը Բաբելի մի նոր աշտարակ կառուցանի, խառնակելով լեզուները. միջազգային լեզուն ուտօպիա է: Կօնգրէսի առաջին գործը պէտք է լինի ընդունել տալ իրաւարարութեան, արբիտրաժի սկզբունքը միջազգային վէճերի լուծման համար:

Պաւսօն Մօխ յայտնում է այն կարծիքը, որ աւելի լաւ է խօսել մի միջազգային օժանդակ լեզուի մասին և չը գործածել միջազգային լեզու դարձուածքը:

Հետզհետէ խօսում են և ուրիշները, որոնք նոյնպէս անգործնական են գտնում միջազգային լեզուի գաղափարը. ի վերջոյ կօնգրէսը քուէարկում է հետեւեալ որոշումը.

«Կօնգրէսը յայտնում է, որ նա յարում է մի միջազգային օժանդակ լեզուի ընդունելութեան ընդհանուր սկզբունքին, Կօնգրէսը հրաւիրում է ներկայ պատգամաւորներին գումարուել անյապաղ ըստ լեզուների և ընտրել երկու պատգամաւոր ամեն մի լեզուի համար»:

ՔՆՆՈՒՄ Է ԽԱՂԱՊՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒՔԻՆՆԵՐԻ ՄԻՈՒՔԵԱՆ ԽԱՐՑԸ.

Ֆեւրբա Մօջըլէ առաջարկում է, որ անհրաժեշտ է սերտ միութիւն առաջ բերել երկրագնդի վրայ տարածուած խաղաղութեան բոլոր ընկերութիւնների մէջ՝ թէ հրատարակութիւնների, հանդէսների, բրօշուրների միջոցով և թէ ստեղծելով մի յատուկ յանձնաժողով, որ այդ միութեան միջնորդ հանգիստնար Բոլոր խաղաղասիրական ընկերութիւնների համերաշխ և միարան գործունէութիւնը հզօր զարկ կը տար խաղաղութեան զաղափարին:

Կօնգրէսը կայացնում է հետեւեալ որոշումը.

«Կօնգրէսը փափագ է յայտնում, որ մի և նոյն երկրում գոյութիւն ունեցող խաղաղասիրական ընկերութիւնները պէտք է աշխատեն համախմբուել ի մի ունենալով գաւառական ճիւղեր, կամ գոնէ ստեղծել իրանց մէջ զաշնակցական կապ այն ձևով, որ կանոնաւորեն պրօպագանդան և դիւրացնեն խաղաղութեան բարեկամների ջանքերը ամեն մի երկրում»:

Ժամը 2-ին նիստը փակւում է: Երեկոյեան, Պիսլի քաղաքի քաղաքապետը հանգիստը ընդունելութիւն է անում Կօնգրէսի անդամներին և այդ քաղաքում կայանում է միտինգ ի պատիւ Կօնգրէսի անդամների:

V

Սեպտեմբերի 12-ին, նիստը բացւում է սրբ ժօղէպ Պիզի նախագահութեամբ: Կօնգրէսի անդամների մէջ նկատւում է իրարանցում, յուզմունք. այդ գիշեր Լօնդօնից եկել է յայտնի հրատարակախօս միստր Սեդր, բօէրների զատի անվահեր պաշտպանը: Լսելով որ խաղաղութեան Կօնգրէսը անյարմար է համարել զբաղուել Տրանսպաալի խնդրով, նա շտապել է գալ և նորից յարուցանել այդ հարցը:

Քննւում է խաղաղութեան կազմակերպութեան հարցը:

Միջազգային իրաւունքի՝ B Յանձնաժողովի տեղեկագիր էմիլ Արնօ բացատրում է, թէ արդէն կազմուել է միջազգային մի դատարան, այն է Հաագի գերագոյն ատեանը, որ պատրաստ է գործել, երբ զիմեն իրան. ամենքը յոյս ունէին, որ այդ ատեանը կը կոչուէր խաղաղութիւնը պահպանելու, բայց, զրգբախտաբար, այդ կոչումը չեղաւ: Եւ սակայն, հարկ չը կայ յուսահատուելու. խաղաղութեան զաղափարը ահագին և արագ

առաջադիմութիւնն է գործում, բազմաթիւ նամակներ, ուղղուած Բերլինի խաղաղութեան բերօյին, Ֆրանսիայի զանազան բանուորական շրջաններէ, յայտնում են, որ այդ շրջանները միաբան են խաղաղութեան ընկերութիւններին հետ և գործում են նոյն ուղղութեամբ—տեսնել իրագործուած միջազգային և դաշնակցութեան և դաշնակցութեան լռէան: Մենք, խաղաղութեան կօնգրէսներս, չը պէտք է այլ ևս բաւականանանք դատապարտելով միայն պատերազմի գաղափարը, երևան հանելով պատերազմի դործած աղէտները, այդ միայն բացասական գործունէութիւնն է: Այժմ պէտք է սկսել զրական գործունէութիւն. պէտք է այսուհետև աշխատել ոչ թէ միայն պատերազմը վերացնելու, այլ և խաղաղութեան գործը կազմակերպելու: Պնդել թէ պէտք է ղինաթափուել, ոչ մի արդիւնք չի ունենայ. ընդհանուր ղինաթափութիւնը ներկայ պայմաններում անհնարին է: Պէտք է վերացնել առաջ պատերազմի պատճառները, պէտք է ապացուցանել, որ միջազգային վէճերը կարող են լուծուել յաջող կերպով առանց պատերազմի, իրաւագիտական եղանակով, ինչպէս լուծուած են անհատական վէճերը. պէտք է ուրեմն մի օրէնագրութիւն, որ գործադրելի լինի ոչ թէ մի ազգի, այլ բոլոր ազգերի համար և որին հնազանդեն բոլոր ժողովուրդները. դա կը լինի միջազգային և բնական օրէնք. այն ազգը, որ չի հնազանդուի այդ բնական օրէնքին, կը համարուի բանադրուած քաղաքակիրթ աշխարհից. կը համարուի բարոս: Ուրեմն անհրաժեշտ է մեզ ամեն ջանք գործ դնել ստեղծել միջազգային օրէնսդրութիւն, հիմն ունենալով այն էական կէտերը, որ արդէն մշակել են նախորդ կօնգրէսները, այն է.

1) Ոչ մի անհաս իրաւունք չունի ինքն իր ձեռնով արդարութիւն անել:

2) Այն օրէնք, որ գործադրելի է անհասների վերաբերմամբ, փոխադարձ վեճերի ժամանակ, պէտք է գործադրուի եւ ազգերի վերաբերմամբ. հետեւաբար, ոչ մի ազգ կամ պետութիւն իրաւունք չունի պատերազմ հրատարակել մի այլ ազգի դէմ:

3) Բոլոր վեճերը ազգերի մեջ պէտք է լուծուեն օրինական նաւապարհով, միջազգային դատարաններով կամ արբիտրաժով:

4) Ամեն մի ազգի ինքնավարութիւնը (աւսօնօմիա) անբռնաբարելի է:

5) Նուաճման իրաւունք գոյութիւն չունի:

6) Ազգերը ունեն անկապելի իրաւունք ազատաբար ցնցեսել իրանց վիճակը:

Այդ հիման վրայ B Յանձնաժողովը առաջարկում է կօնգրէսի վճարի հետեւեալ եզրակացութիւնները.

I. Խաղաղութեան X Համաշխարհային կօնգրէսը եռանդուն կերպով բողոքում է այն ամբաստանութեան դէմ, թէ խաղաղութեան ընկերութիւնների անդամները հակա-հայրենասիրական են: Խաղաղասէրները աշխատելով ազատել իրանց սեպհական երկիրը պատերազմից, գրանով ամենից լաւ աշխատում են նրա ապահովութեան:

Կօնգրէսը յայտարարում է, որ նա նկատում է զինաթափութիւնը իբրեւ խաղաղութեան կազմակերպութեան հետեւանք և ոչ իբրեւ խաղաղութեան հասնելու միջոց: Նա համոզուած է, որ երբ աղբիւրը գործադրեն արդարադատութեան այնպիսի մի միջոց, որ խաղաղութեամբ լուծէ միջազգային վէճերը, այն ժամանակ զինաթափութիւնը ինքն ըստ ինքեան կ'առաջանայ:

Կօնգրէսը ընդունում է, որ Հաագայի ատենանի գոյութիւնը, մանաւանդ նրա գործադրութիւնը, ինչպէս և արբիտրաժի դաշնագրերի կնքումը՝ միջազգային վէճերի խաղաղ լուծման համար, կարող են հաջնել այդ հետեւանքին:

II. Կօնգրէսը մեծ հաճոյքով հաստատում է Հաագայի արբիտրաժի մնացուն ատենանի կազմութիւնը, որ մի կարևոր էտապ է խաղաղասիրական շարժման առաջընթացում:

Կօնգրէսը շնորհաւորում է կառավարութիւններին այդ ատենանի հաստատութեան համար, որ ոչնչացնում է վերջին առարկութիւնները ի նպաստ պատերազմի սահմանափակութեան: Նա հաստատու յոյս ունի, որ ապագայում առկա մի միջազգային վէճ,—որ չէ կարող կանոնաւորուել կամ դիպլոմատիական եղանակով կամ այլ խաղաղափրական միջոցներով—կ'ենթարկուի Հաագայի ատենանի իրաւարարութեան:

III. Կօնգրէսը յանձնարարում է խաղաղութեան ընկերութիւններին հետամուտ լինել, որ իրանց երկիրները դաշնադրեր կնքեն միմեանց մէջ, որով պարտաւորուեն ենթարկել Հաագայի ատենանի արբիտրաժին ամեն մի վէճ, որ չը կարողանան լարեկամաբար լուծել:

Կօնգրէսը յոյս ունի, որ այդպիսի դաշնադրեր կը կնքուեն անդադար հետեւեալ պետութիւնների մէջ, այն է՝

- 1) Սմերիկեան 19 հանրապետութիւնների մէջ.
- 2) Ֆրանսիայի և Մեծն-Բրիտանիայի մէջ.
- 3) Մեծն-Բրիտանիայի և Միացեալ-Նահանգների մէջ.
- 4) Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի մէջ:

Սուրբ տրւում է միտքի Ստէգին, «Review of Reviews» հանդիսի նշանաւոր խմբագրին:

Ինչպէս անդամներից մինը նկատեց, Ստէգ ուռմբի պէս պայթեց կօնգրէսի գլխին. «Շատ հեշտ է, սկսեց նա, տառնել ձին դէպի ջուրը և մի մարդ կարող է առաջնորդել նրան, բայց հազար մարդ չեն կարող ստիպել նրան խմել: Այդպէս և Հաագի կօնֆերենցիան առաջարկեց սղգերը դէպի աւազանը, բայց

նա չը կարողացաւ ստիպել խմել. նա չը կարողացաւ ստիպել կառավարութիւններին կատարել որոշումները. մնում է ուրեմն, որ ժողովրդական զգացման պայթիւնը ստիպէ նրանց. արդ, կօրգրէսը եւ, իբրեւ այդ զգացմանը եւ համաշխարհային խղճատուքի արտայայտիչ, պէտք է պայթէ. եթէ դուք մինի չափ քաջութիւն ունենաք, պէտք է պայթէք. ի՞նչ, դուք, որ երկրի աղն էք, չէք պայթում, զայրոյթի, անէծքի աղաղակներ չէք արձակում, ի՞նչպէս կամենում էք ուրեմն, որ ամբոխը փողոցում այդ աղաղակն արձակէ: Damn, damn, damn—անէծք, անէծք, անէծք, արտասանեցէք, երկնքի, երկրի շանթերը կանչեցէք անդլիական ազգի գլխին, որ դաւաճանելով իր պատմութեան, իր աւանդութիւններին, թոյլ է տալիս իր կառավարիչներին գործել այսպիսի սոսկալի անարդարութիւն, ինչպէս ներկայ եղբայրասպան պատերազմը:

Կրակոտ ատենաբանը յարձակում է ապա հոգևորականութեան վրայ. ապացուցանելով որ քրիստոնէութեան ողին միանգամայն հակառակ է պատերազմի գաղափարին, նա ասում է, որ բոլոր եկեղեցիները պէտք է փակեն իրանց դռները եւ քահանաները պէտք է յայտարարեն, որ ոչ մի ազօթք, քարոզ չեն արտասանի, ոչ մի կրօնական ծէս չեն կատարի, մինչև որ կառավարութիւնը չը դադարեցնի պատերազմը: Միթէ կարելի է գնալ ազօթել, հոգեհանգիստներ կատարել, երբ ձեռքերդ թաթախուած է եղբորդ արիւնով: Անգլիան, չընդունելով բօէրների առաջարկը՝ դադարեցնել պատերազմը եւ արբիտրաժի յանձնել վէճը, պէտք է համարուի քաղաքակիրթ ազգերի շարքից դուրս, բանադրուած մարդկութիւնից:

Իր ճառը Ստէգ վերջացնում է արաջարկելով՝ բանադրել անգլիական ազգը եւ հրահարակել նրան փառափառութիւնով:

Այսպիսի մի առաջարկութիւն, տարակոյս չը կայ, մեծ յուզմունք եւ ընդդիմադրութիւն պէտք է յարուցանէր:

Դօկտօր Դարբի.—Մեր բարեկամ միստր Ստէգը պայթեց, բայց ես անկեղծ կերպով աղերսում եմ կօնգրէսին չը պայթել, այլ պաղարիւնութեամբ եւ արժանապատուութեամբ դատել, գործել: Եթէ մենք կայացնենք այդպիսի մի որոշում, մենք ծաղրի առարկայ կը դառնանք ամբողջ աշխարհի առաջ. բանադրուած մարդկութիւնից. միթէ այդտեղ առողջ միտք կայ:

Պրօֆեսօր Փուլիդ, Միւնխէնից.—Մենք պէտք է չնորհակալ լինենք միստր Ստէգից, որ առիթ տուեց մեզ խօսել Տրանսպաալի պատերազմի մասին: Անգլիական մամուլը կարծում է, որ հասարակաց կարծիքը Գերմանիայում թշնամաբար է տրամա-

գրուած դէպի Անգլիան և անգլիատեցութիւն է տիրում Գերմանիայում. այդ սխալ է. գերմանական ազգը հակառակ է այժմեան պատերազմին, իբրև անարդար, բայց նա երբէք չէ կարող մոռանալ, որ Անգլիան եղել է միշտ քաղաքական և ժողովրդական ազատութեան օջախ. նա ապաստարան է տուել աշխարհի բոլոր քաղաքական և կրօնական հալածեալներին. նա տուել է աֆրիկայի համաշխարհային հանճարներ, ինչպէս՝ Շէքսպիր, Բայրօն, Դարվին. նրա գրականութիւնը ահագին ազդեցութիւն է գործել գերմանական գրականութեան վրայ: Բանադրել այդպիսի մի ազգ նրա համար, որ նրա մի մասը կամ նրա կառավարութիւնը վարակուել է ջինգոական գաղափարով, այդ անկարելի է:

Հետզհետէ խօսում են ուրիշ ճառախօսներ. վիճարանութիւնը տեսնում է ամբողջ օր և միայն երեկոյեան ժամը 5-ին կօնգրէսը մի ելք է գտնում դժուար դրութիւնից դուրս դալու համար, կայացնելով այսպիսի մի ընդհանուր վճիռ. «Կօնգրէսը յայտարարում է, թէ այն ազգը, որ կը մերժէ իր միջազգային վէճերը լուծել արբիարաժի միջոցով և կը դիմէ զէնքին, արժանի չէ նկատուելու իբրև քաղաքակիրթ ազգ»:

Սեպտեմբերի 13-ի նիսքը:

Այդ վերջին նիստում չօչափուած և վճռուած հարցերի մէջ նշանաւորներն են. 1) Միսիօնարների գործողութիւնները և նրանցից ծագող վտանգները, 2) Ոչ-քրիստոնեայ երկրների մէջ քրիստոնեայ հպատակներին չնորհած դիպլոմատիական պաշտպանութիւնը, 3) Միլիտարիզմը և զինուորագրութիւնը, հակ իբրև եզրակացութիւն՝ կօնգրէսի աշխատութեան՝ եղաւ Appel aux nations—«Կոչ ազգերին» կոչուած հրաւերը:

Ես առաջ կը բերեմ միայն վերոյիշեալ երեք հարցերի մասին կայացրած վճիռները.

1. Կօնգրէսը ի նկատի ունենալով որ ամեն մի ազգի պարտաւորութիւնն է պաշտպանել օտար երկրների քաղաքացիներին, որոնք ապրում են իր սահմաններում և իր սեփական քաղաքացիներին, որոնք ապրում են օտար երկրներում, որչափ ժամանակ որ սրանք յարգում են այն երկրների օրէնքները, ուր իրանք հաստատուած են. ի նկատի ունենալով նոյնպէս, որ խորին սքանչացումն պէտք է տաճել դէպի այն անհատները, որոնք զոհուած են իրանց բարեկեցութիւնը և երբեմն իրանց

կեանքը իրանց հաւատի տարածման համար և որ ամեն մի անհատ իրաւունք և պարտաւորութիւն ունի իր համոզումները տարածել իր նմաններին մէջ:

Կօնգրէսը կարծում է

որ պէտք է խստութեամբ պատուիրել միաիօնարներին հետո պահել իրանց ամեն մի գործողութիւնից, որ կարող է նոյն իսկ անուղղակի, առաջնորդել իրանց երկիրները դէպի պատերազմ. որ նրանք չը պէտք է երբեք կոչուի անեն իրանց կառավարութիւններին՝ վրէժինդիր լինելու իրանց դէմ գործած յանցանքների համար, և որ նրանք պէտք է հասկանան թէ իրանք պարտաւոր են յենուել լոկ իրանց անչահասէր ջանքերի, բարոյական հեղինակութեան զօրութեան և ոչ զէնքի ոյժի վրայ:

II. Ի նկատի ունենալով, որ Ծայրագոյն Արևելքում ոչ-քրիստոնեայ պետութիւնների մի քանի հպատակներ յարելով որեւէ քրիստոնէական դաւանութեան, դրանով իրաւունք են համարում իրանց պահանջելու քրիստոնեայ քաղաքակրթութեան պետութիւնների որեւէ մէկի դիպլոմատիական պաշտպանութիւնը, որպէս զի դրանով խոյս տան իրանց կառավարութեան իշխանութիւնից:

Ի նկատի ունենալով, որ այդ նորադաւանների պաշտպանութիւնը անհամար նեղութիւնների պատճառ է դառնում քրիստոնեայ ազգերի համար և առաջ է բերում կոիւնք այդ ազգերի և ոչ-քրիստոնեայ պետութիւնների մէջ, հետևաբար մի մնայուն վտանգ է ստեղծում խաղաղութեան համար,

Կօնգրէսը կարծում է

որ քրիստոնէական քաղաքակրթութեան ազգերը պէտք է հրաժարուին չնորհել դիպլոմատիական պաշտպանութիւն ոչ-քրիստոնեայ պետութիւնների այն հպատակներին, որոնք զրկում են քրիստոնէական որեւէ դաւանութիւն: (Այս որոշումը վերաբերում է Չինաստանի դէպքերին):

III. Կօնգրէսը ընդունում է, որ զինուորադրութեան սահմանափակումը կամ զինուորական պարտաւորիչ ծառայութեան ջնջումն կարող է մեծ դարկ տալ խաղաղասիրական շարժման և թուլացնել միջիտարիզմի ազդեցութիւնը: Նա յոյս ունի, որ անգլիական ազգը, որին այսօր սպառնում է պարտաւորական

զինուորագրութիւնը, կը մերժի զօրանոցների ստրկութիւնը և զրանով կը նպաստի զինադադարութեան խնդրին, որ արդէն քննուել է Հաագի կօնֆերանսում: Կօնգրէսը միևնույն ժամանակ իր եռանդուն հիացումն է արտայայտում կոմս Լ. Տօլստոյին խաղաղասիրական այն գաղափարների համար, որ նա տարածում է իր գրուածքներով:

Նոյն օրը, Կօնգրէսի փակմանից յետոյ, տեղի ունեցաւ բանկէտ և ապա Կօնգրէսիստները կատարեցին նաևով մի զբօսանք՝ զիտելու Սկօլտիայի ծովը, լճերն ու լեռները:

Հ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐ

Ս Տ Ե Փ Ա Ն Ո Ս Կ Ա Ն

(Շարունակութիւն)

Զրկուելով սեփական լրագրից, Ստեփան Ոսկանը իսպառ չը թողեց հրապարակաստական ասպարէզը։ Նրա առաջ փակուել էին հայ հրապարակաստութեան դռները. բայց կար Ֆրանսիական լրագրութիւնը, որ վաղուց սիրով ընդունել էր նրան իր գործիչների շարքում։ Այդտեղ նրան հասկանում էին, այդտեղ նա համակրութիւն և աջակցութիւն էր գտնում։ Թանկագին էին հայ գրողի յատակութիւնները—ազատասիրութիւն և անխախտ համոզմունք։ Այդ յատկութիւնները հայ էֆէնդիների և կղերականների համար աններելի յանցանքներ էին, մինչդեռ ֆրանսիական գրողների շրջանում հէնց դրանց պատճառով էր որ այդ հալածուած հայը եղբայրական վերաբերմունք էր գտնում։ Եւ եթէ չը լինէին այդ օտար բարեկամները, Ոսկանը, ինչպէս ինքն է ասում, մատնուած պիտի լինէր վերջին ծայր թշուառութեան...

Այնուամենայնիւ, նա չէր մոռանում որ մի խեղճ ու ստրուկ ազգի զաւակ է։ Նրա երիտասարդ, զգայուն սրտում կար հայրենիքի դաղափար, այդ հայրենիքի դաւերն ու դժբախտութիւնները եւրոպական ազատ մտքով բուժելու տենչանք։ Այն ժամանակ, երբ զաղարեց «Արեւիքը», Փրանսիան և Անգլիան զբաղուած էին Ղրիմի ահաւոր պատերազմով։ Յայտնի է որ այդ պատերազմը արեւելեան քրիստոնեաների պատճառով ծագեց. Ռուսաստանը պահանջում էր որ իր հովանաւորութեան տակ դրուեն յունադաւան քրիստոնեաները, իսկ Թիւրքիայում շահեր ունեցող պետութիւնները, վախենալով Ռուսաստանի ուժեղանալուց, աշխատում էին պաշտպանել Թիւրքիան և նրա մէջ ապրող քրիստոնեաների հարցը ընդհանուր եւրոպական հարց դարձնել։

Թիւրքական լուծի տակ հեծող քրիստոնեաների այդ դատի ժամանակ Ֆրանսիան, իբրև հակառուսական քաղաքականութեան գլխաւոր ղեկավար, յիշեց և հայերին: Էրզրումի ֆրանսիական հիւպատոսը, որ պատերազմի պատճառով Պարիզ էր գնացել, յանձնարարութիւն ստացաւ մի տեղեկագիր պատրաստել Թիւրքահայերի դրութեան մասին: Հիւպատոսը գիմեյ Ստեփան Ոսկանին, խնդրելով նրա աջակցութիւնը: Պարիզի հայերից միայն Ոսկանն էր կարող կատարել այսպիսի մի գործ: Նըշանաւոր հանգամանք է, որ Թիւրքահայերի ազատութեան հարցը հայ առաջադէմ, ազատամիտ հրապարակախօսութեան հիմնական զաւանանքներից մէկն է եղել. պահպանողականութիւնը միշտ դէմ է եղել այդ գաղափարին, միշտ բաւական այն դրութեամբ, որի մէջ ապրում էին Թիւրքահայերը: Ստեփան Ոսկանը, իբրև առաջադէմ հրապարակախօսութեան իսկական, ոգևորուած նախահայր, եռանդով կոչում է իրան առաջարկած դործին: Մի ամբողջ ամիս, երեսի վրայ թողնելով իր անձնական գործերը, զբաղում է հիւպատոսի և նրա քարտուղարի հետ, վերջապէս է տեղեկագիրը: Բացի դրանից, նա կազմում է և մի յիշատակագիր դարձեալ նոյն հարցի մասին և ներկայացնում է Ֆրանսիական մի երևելի պաշտօնեայի, որից չնորհակալութիւն է ստանում: Այս բոլորի մասին Ստեփան Ոսկանը խօսում է հարևանցի անկնարկներով, և մենք, դժբախտաբար բացի նրա խօսքերից, չունենք ուրիշ տեղեկութիւններ, որոնք յանկալի մանրամասնութիւններ տալին այս հետաքրքրական գործերի մասին:

Լուրջ, բազմակողմանի կրթուած, ֆրանսիական հասարակութեան մէջ զիրք բռնած Ոսկանին, ինչպէս ասացինք, օտարները աւելի լաւ էին գնահատում: Դրա մի ապացոյցն էլ այն է, որ Յունաստանի արտաքին գործերի մինիստրը նրան է յանձնում իր երկու ազգականներին՝ ֆրանսիական լեզուն և գրականութիւնը նրանց ուսուցանելու համար: Այս զէպքը Ստեփան Ոսկանը այսպիսի գեղեցիկ օրինակով է ձևակերպում. «Պղատոնի թոռ մը կը զիջանի Մեսրոպի թոռէն լուսաւորութիւն և փիլիսոփայութիւն ընդունել»: Եւ միթէ ձիշտ չէ դա. ճշմարիտ լուսաւորութիւնը այսպիսի հրաշքներ գործել գիտէ...

Մեսրոպի այդ թոռը այնքան քիչ հայրենասէր չէր, որ հրաժարուէր Մեսրոպի տառերից: «Արեւելքի» դադարումից անցել էր երեք տարի: Այժմ այլ ևս մենակ չէր հայ ազատամիտ հրապարակախօսութիւնը. նա արդէն երկու օրգան էր հաստատել երկու, միմեանցից հեռու տեղերում: Կ. Պօլսի մէջ 1856-ից սկսել էր հրատարակուել Սըվաճեանի «Մեղուն», իսկ 1858-ին

Ստեփանոս Նաղարեանցը, կուրծքը ազնիւ խորհրդներով լի, սկսեց Մոսկուայում «Հիւսիսսփայլի» հրատարակութիւնը: Երկուսն էլ «Արեւելքի» արժանաւոր յաջորդներ, երկուսն էլ իրականութեան խիստ քննադատներ, առաջադիմութեան ճանապարհը մտրակով և հնութիւնները քանդող քարոզով հարթողներ: 1859-ին Ստեփան Ոսկանը նորից ձեռք առաւ հայ հրապարակախօսութիւնը: Եւ ազատ ու ազնիւ խօսքը հնչում էր երեք տեղից:

Այս անգամ Ոսկանի թերթը այլ ևս «Արեւելք» չէ, այլ դրա հակառակը—«Արեւմուտք»: Այս անգամ պայմաններն էլ ուրիշ են: Նոյն վաճառական հայերը, որոնք հիմնել էին «Արեւելքը», այժմ էլ «Արեւմուտքի» գործը ձեռք առան, աւելացնելով իրանց թուի վրայ ուրիշ եօթը մասնակցողներ էլ: Այսպիսով կազմուեց 11 հոգուց բաղկացած մի ընկերակցութիւն: Ստեփան Ոսկանը հրաւիրուեց մի տարի ժամանակով լոկ իբրեւ «չարագրող», այսինքն խմբագիր: Ընկերակցութեան ղրած պայմաններից առաջինն էր. «Կրօնի և անձնական խնդիրներէ զգուշանալ»: Դա մի հարկ էր, որ թերթի հիմնադիրները հատուցանում էին տիրող ազդեցիկ դասակարգին: Եւ Ոսկանը յանձն է առնում այդ սահմանափակումով տանել գործը: 1859-ի յունուարի 1-ից սկսւում է «Արեւմուտքը». դա 15 օրը մի անգամ լոյս տեսնող մի թերթ է, բաղկացած 8 մեծագիր երեսներից:

Նոր թերթի առաջին համարում Ոսկանը յայտարարւում է որ ինքը չը պիտի աչքից թողնէ հայ ժողովրդի թշուառութիւնը: Դա ներքին թշնամին է, որ երբեմն «յանուն կրօնքի, զոր ալ մէկը չի հալածեր, և երբեմն անհիմն ինչորի մը համար, զոր տղայ մը կը լուծէ, բոլոր ազգը անխնայ կը վրդովէ»: Հետևանքը միանգամայն ողբալի է: «Եւ երբ այսպիսի վրդովէ ետեւ աւերակ սրտերէ և յուսաբեկ միտքերէ ուրիշ բան չտեսնուիր հոն, ինչպէս կարելի է որ դրական սէրը աճի կամ գոնէ հաստատ պահուի, հայ ոգին ծագիկ և նորէն բեղմնաւորի, եթէ երբէք պիտի բեղմնաւորի մարդկութեան ծառին այս հինօրեայ ոստը: Օտարազգիներ, որոնք այս տեսակ ալեկոծումի ենթակայ չեն, խստիւ կը դատեն զմեզ, բայց մենք չենք կրնար սխալ մեկնութիւն սալ յայտնի աղէտքի մը, վասն զի յիշեալ թշնամին կը ճանչնանք ի վաղուստ անտի: Հայ պատմութեան ամեն էջերու վրայ իր արիւնալի շաւիղը կը նշմարուի և քիչ ազգային կայ, որ իր մահաբոյր շունչէն ազատ մնայ»:

Ի՞նչ պէտք է անել: Պէտք է կոռել այդ թշնամու դէմ, որ նաև մարդկային ազգի և լուսաւորութեան թշնամին է: «Տաժանելի պաշտօն մ'է այս, գիտենք, այլ գիտենք նաև որ

մեր պարտաւորութիւնն է, և պարտաւորութիւնէն վեհ բան չկայ աշխարհի վրայ, եթէ անշահասէր և արի կերպով կատարուի այն»:

Բաւական է յիշել Կ. Պօլսում և Թիւրքիայի այլ քաղաքներում այդ ժամանակները յուզուած կրօնական վէճերը և եղբայրասպան հակառակութիւնները, որպէս զի հասկանալի լինեն մեր ազնիւ հրապարակախօսի այս խօսքերը, որպէս զի իրօք պարզ լինի, թէ որքան ահռելի մի թշնամու դէմ էր նորից պատերազմ հրատարակում Ստեփան Ոսկանը:

«Միտք և ազատութիւն, ուրկէ միայն կը բղինն Եւրոպայի ամեն տեսակ փառքը և հարստութիւնը»,—չարունակում է նա: «Արհամարհանքը ուրիշ ժամանակի պահելու է, վասն զի ուր միտքը կը թունաւորուի և իր ազատութիւնը անագորոյն սիրտով կը զոհուի, հոն ազգ մը չկրնար լուսաւորուիլ և եթէ լուսաւորուած է, կը խաւարի: Այս է մեր ներքին համոզումը. անով ջանք ըրինք մեր թշուառ ազգայիններու զոհչութիւն տալ և որքան կարելի է մտական խստորումնին արգելել: Անով հիմա նորէն կերելինք և կը համարձակինք փոքր հրատարակումի մը ձեռք զարնել»:

Ի՞նչ էր սպասում այսպիսի ծրագրով հրապարակ իջնողին: Օ՜, Ոսկանը չատ լաւ գիտէր այդ. նա արդէն փորձուած էր Նախատինք, թշնամութիւն, ստոր արարքներ չը պիտի պակասեն: Գիտէ այդ բոլորը առաջին հայ հրապարակախօսը և մի պահանջելի պատմուածքով սլարդում է թէ ինչ պիտի լինի ինքը, խաւարի և տգիտութեան հարուածներին ենթարկուող գրողը, և ինչպէս պիտի տանէ իր գործը: Չենք կարող չը բերել այստեղ այդ պատմուածքը, որ չատ լաւ բնորոշում է Ոսկանի պէս գործողներին.

Երեսու թէ՛ Լէնկթիմուր քանի մը անգամ զօրաւոր թշնամիի մը հետ զարնուելէ ետքը, կը յաղթուի: Մէկէն անասելի վնասութիւն մը կուգայ իր վրայ. պատերազմի դաշտը կը թողու և իր տաղաւարին ներքեւ քաշուած կըսկսի տրտում սիրտով խորհիլ մարդու ճակատագրին վրայ: Եր միտքը այս տեսիլով յուզուելու ատեն, մըջիւն մը կը տեսնէ, որ ոսկեթել տաղաւարին վրայէն կը քալէր. դէպի վերս Ձեռքը կերկնցնէ և վար կը հրէ դան: Մըջիւնը կը զլորի, վայրկեան մը կը շփթի, բայց շուտով իր առջի շարիքը գտնելով կը շարունակէ իր քալը: Լէնկթիմուր երկու երեք անգամ վար կը նետէ դան, այլ մըջիւնը վեր ելնելէ չզաղորի: Հետաքրքրութիւն կուգայ սէգ աշխարհակալին վրայ և կուզէ անոր յամառութիւնը փորձել: Ութսուն անգամ թաւալգլոր կը նետէ զանիկա և ութսուն երորորին առջի պէս եռանդուն կը գտնէ տկար կենդանին: Ալ չուզէր շարունակել փորձը, կը զգայ որ իր թեւը յոգնեւ է. սիրտը կը շարժի, միտքը կը յափշտակուի և հանդարտ կը թողու զանիկա: Մըջիւնը նորէն վեր կենէ և յաղթական քալով աշխարհակալին առջևէն կուղղի դէպի իր նը-

պատակը: «Տկարին յամառութիւնը տուաւ յաղթութիւն», կըսէ Լէնկթիմուր իւրովի և ոտքի կենէ... Բանակը շուտով կը յարդարուի, թշնամին կը յաղթուի, բոլոր Ասիա կը հնազանդի և Լէնկթիմուր աշխարհակալի պսակը կառնու ամենէն տկար կենդանիին տուած լաին խրատը ընդունելով:

Մըջիւնին այս յամառութիւնը ամեն տկարներու զօրութիւնն է և միշտ անով աշխատեցանք հայրենիքի և միտքի ազատութեան ծառայել:

«Արևմուտքը», Ստեփան Ոսկանի ասելով, լրագիր չէր, այլ գրական հանդէս: Բայց այդ փոքրիկ թերթի մէջ մենք տեսնուեմք թէ գրական հանդէսի և թէ լրագրի կերպարանք: Գրական բաժինը համեմատաբար թոյլ է, բազկայած, մեծ մասամբ, թարգմանութիւններից. թարգմանում են գեղարուեստական երկեր (օրինակ, արքա Պրէվոի յայտնի «Մանօն Լէսքօն», Ֆլօրիանի Վերկու տոմասի) կատակերգութիւնը:

Բայց «Արևմուտքի» գլխաւոր նիւթը, որ այժմ էլ կարդացւում է մեծ հետաքրքրութեամբ, ինքնուրոյն էր և, պէտք է ենթադրել, ամբողջովին Ստեփան Ոսկանի գրչի տակից դուրս եկած: Հրապարակասօսութիւնը ամենամեծ տեղն է զրաւում. խմբագիրը մեծ ուշադրութեամբ հետևում է հայրենիքում տեղի ունեցող դէպքերին, հաղորդում է լուրեր, քննադատում է իրողութիւնները և այդ քննադատութեան մէջ դուք տեսնում էք կրակ, ազնիւ կիրք, լայն ու գեղեցիկ հորիզոններ: «Արևմուտքի» ճակատին գրուած էր՝ «Արձագանգ Եւրոպայի լուսաւորութեան»: Եւ դա միանգամայն ճիշտ ու իրաւայի մի վերնադիր էր: Ստեփան Ոսկանը հոգով և մտքով եւրոպացած, մի և նոյն ժամանակ ջերմ հայրենասէր հայ էր:

Այդ գաղափարական, բիւրեղեայ հայրենասիրութիւնը նրա վրայ պարտք էր դնում լուսաւորել իր յետագէմ, դժբախտ հայրենակիցների միտքը: Եւ համարձակ խօսքը, որ անկեղծաբար մերկայանում էր ինչ որ վատ է ու խաւարային, յենուած էր եւրոպական ազատ, առաջադէմ գիտութեան վրայ: Դա մի «սքրբութիւն սքրոյ» էր Ստեփան Ոսկանի համար, գերագոյն մի ճշմարտութիւն, որով պիտի կառավարուէր ամբողջ աշխարհը, եթէ կամենում է գտնել իր երջանկութեան ճանապարհը: Եւ հայը բացառութիւն կազմել չէր կարող, նա էլ պիտի օր առաջ իւրացնէր այդ գիտութեան գաղափարները, թէ չէ պիտի մնար թշուառ, ստրուկ, ծածկուած հնութեան վէրքերով: Իսկական, աշխարհաչէն հայրենասիրութիւնը սա էր և Ոսկանը այս հայրենասիրութեամբ էր ոգևորուած:

Նա իր մտքի և հոգու ամբողջ կարողութեամբ զինուեց այն ժամանակուայ հայկական կեանքի ամենահրէշաւոր երևոյթի դէմ — կրօնական խորութիւնների, ֆանատիկոսութեան դէմ: Նա քա-

րողում է «Թոյլտութիւն», այսինքն կրօնական համբերողութիւն և իր քարոզը հաստատելու համար զիմում է անգլիացի փիլիսոփայ Լօկկին, յարձակում է «մոլի եռանդի», այսինքն ֆանատիկոսութեան վրայ, բացատրում է խղճի, ներքին համոզմունքի ազատութիւնը:

Մենք տեսնք, որ Ստեփան Ոսկանը ծայրայեղ վարդապետութիւնների կողմնակից չէր. նա անհաւատութիւն չէր քարոզում, քրիստոնէութիւնը չէր ժխտում, այլ ուզում էր որ նա իր լայն, մարդասէր և առաջագէտ գաղափարներով փայլէ: Կրօնը նա համարում է մարդու խղճմտանքի, ներքին համոզմունքի բան. նա մարդու վեհ ստիականութիւններից մէկն է: Եւ երբ այդ վեհութիւնը զոհ է բերւում մանր մունր հաշիւների, երբ դա սկսում է բռնանալ ուրիշի համոզմունքների վրայ, հանրային թշուառութիւնների աղբիւր դառնալ, այն ժամանակ Ոսկանը ղինում է շանթերով և դուրս է գալիս՝ այդ աղճատումը, այդ բռնութիւնը հարուածելու համար: Կարելի է ասել թէ նա քրիստոնէայ չէ: Ծշմարիտ, իրէջալական քրիստոնէան նա է, ով այդ կրօնի բուն ոգին է բարձրացնում: Իւրաքանչիւր անհատ ազատ է հաւատալու և պաշտելու իր Աստուծուն այնպէս, ինչպէս ինքն է հասկանում: Ահա հիմնաքարը: Եւ Ստեփան Ոսկանը ներկայացնում է քրիստոնէական այդ ոգին «Մոլի Եռանդ» անունով մի գեղեցիկ յօդուածի մէջ, որ պիտի կարդայուի միշտ, քանի որ գոյութիւն ունի այդ մոլի եռանդը, այդ ֆանատիկոսութիւնը: Ահա ինչ է ասուած այդ յօդուածի մէջ.

Մարդ, իր տղիտութիւնը և մանաւանդ իր տկարութիւնը տեսնելով, միշտ երեսկայել է մի արարիչ, մի ամենակարող իշխանութիւն, որի արարածն է ինքն էլ: Մարդը ոչ միայն երեսկայել է, այլ և սկզբից ի վեր աշխատել է իր պարտքը կատարել, մի արարածի պարտքը, այն է իր տկարութիւնը խոստովանել և մի աստուած պաշտել: Ամեն մարդու համար աստուած պաշտելը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ նրա հրամանին հնազանդուելը, — այսպէս են ասում կրօնների հիմնադիրները: Աստուծու հրամանը կամ պատուիրանքը երկնքի օրէնք է անուանւում: Երկնային օրէնքը, երբ մարդկանց մի բազմութիւն է միացնում և կապում իրար հետ, անուանւում է կրօն: Հաւատը այն ներքին համոզումն է, որ այս կրօնի պատուիրանները ճշմարիտ և անբիծ դաւանում է և հաւատում: Այս ներքին համոզումը, երբ դուրս է յայտնւում, կոչւում է արարողութիւն կամ արտաքին պաշտօն և եկեղեցիները հաստատուած են այդ արարողութիւնները կատարելու համար:

Մինչև այստեղ դատապարտելի մի բան չէ տեսնւում և

մարդու ազատութիւնն ու մարդկային իրաւունքը բռնաբարութիւն չեն կրում. ընդհակառակն, այնտեղ հոգեոր առաքինութիւնների մի աղբիւր կայ, որ ոգի է տալիս ազատութեան: Մարդու սիրտը այնպէս է կազմուել որ չէ կարող համոզումը միայն իր համար պահել, նրան ուրիշներին էլ հաղորդելու պէտք ունի, և ահա այստեղ էլ սկսւում է գոնաւորութիւնը: Որովհետեւ բազմութիւնը համարեա միշտ անգէտ է, սրտով միայն հաւատում է և շատ քիչ անգամ է ուղիղ դատում: Նրա միտքը չունի այն զօրութիւնը, որ ներքին համոզմունքը սանձէ, երբ այդ համոզմունքը գրգռւում է ուրիշների համոզմունքի դէմ: Հաւատի ազնիւ եռանդը լինում է ջերմ եռանդ և սա մի քիչ էլ բորբոքուելով, արտադրում է մոլի եռանդը, որ մի տեսակ խենթութիւն է: Այն ժամանակ տարբեր համոզմունքի տէրերը թշնամի են երևում մեզ, օտարի կրօնը ստութեան չէնք ենք քարոզում, և սկսւում է արհամարհանքը: Շատ չը գնացած՝ աւտելութիւնն է վրայ գալիս, թշնամութիւնն է բորբոքւում և վերջապէս հալածանք սրով և ջահով երևան է գալիս երկրի վերայ: Մարդ այն աստիճան մոլեգնում է, նրա կոյր եռանդը այնքան է գրգռւում, որ իր ներքին համոզմունքից դուրս ոչ մի ճշմարտութիւն չէ տեսնում և ուզում է որ ամեն մարդ իր նրման համոզուի: Եթէ այս կամքը զօրութիւն գտնէ, չի վախճնայ նրան գործ ածել և արիւն թափել... յանուն իր աստուծոյ: Իր նկարագիրն է. «համոզմունքիցս դուրս փրկութիւն չը կայ», որ փրկիստփայութեան առջև կարող է թարգմանուել այսպէս. «խենթութիւնիցս դուրս իմաստութիւն չը կայ»: Հետեալար, ֆանատիկոսութիւնը միշտ տգիտութեան մէջ է հաստատւում և տարածւում, և միայն այն օրն է դադարում, երբ միտքը նորից իր իշխանութիւնն է առնում և տիրում է կրքերին: Փանատիկոսութիւնը, կարելի է ասել, մտքի զերութիւն է՝ կրօնական մի թիւր համոզմունքից: Եւ իրաւ, չէ յիշում մի փրկիստփայ, այսինքն ազատ մտքով մի մարդ, որ մոլեռանդ լինի:

Այսպէս նայելով հաւատին, այսպէս բարձրացնելով խղճի, համոզմունքի, մտքի ազատութիւնը, Ստեփան Ոսկանը չէր կարողանում հաշտուել մանաւանդ կրօնափոխութեան հետ, երբ այդ բանը ներքին համոզմունքից բխող մի գործողութիւն չէր, այլ շահագիտական հաշիւների թելադրութիւն: Հէնց այդ պատճառով Ոսկանը այնքան հարուածներ էր թափում Գաբրիէլ վարդապետ Այվազովսկու վրայ, որ փոխեց կրօնը այն ժամանակ, երբ այլ ևս անկարելի էր մնալ կաթոլիկ եկեղեցու ծոցում: Մանաւանդ տիրում և զայրանում էր Ոսկանը, երբ այդ կրօնափոխութիւնը տեղի էր ունենում ժողովրդի մէջ: Պէտք է

ասել, որ Թիւրքիայի հայերը ամենից շատ էին գործադրում այդ շահադիտական միջոցը: Շատ և շատ անգամ է պատահել, որ մի խռովութեան, մի Թիւրքիմացութեան պատճառով ժողովուրդը դիմել է կրօնափոխութեան: Այդ բանի մէջ մեղաւոր էին, ի հարկէ, հայ հոգեւորականները, նրանց աջակցութիւնը վայելող աղա վաչխառուները, բայց ամօթալի դրութիւնը դրանից շատ քիչ էր փոխուում: Դուրս էր գալիս որ հայ ժողովուրդը մի այնպիսի ժողովուրդ է, որ կարող է ամեն, նոյն իսկ աննշան, դէպքում վաճառքի հանել կրօնը, այսինքն իր ներքին համոզմունքը:

Մի այդպիսի դէպք պատահեց Թիւրքաց Հայաստանում «Արեւմուտքի» հրատարակութեան ժամանակ: Դիարբէքիւրի հայերի մէջ խռովութիւն սկսուեց այն պատճառով, որ նրանց իշխանները կլանել էին ժողովրդից ստացած հարկից քառասուն հազար զուռ և նորից պահանջում էին այդ գումարը: Ժողովուրդը բողոքում է, հաշիւ է պահանջում: Տեղային առաջնորդ Յակոբ եպիսկոպոսը, փոխանակ իր հօտի շահերը պաշտպանելու, դիմում է Թիւրք փաշային և նրա ձեռքն է մատնում ժողովրդի ներկայացուցիչներին, որոնք բանտարկւում են: Այդ դրութիւնը այնքան կատաղութիւն է պատճառում ժողովրդին, որ նա դիմում է կրօնափոխութեան. 150 տուն յունադաւան են դառնում: Հայ կղերականի արատներից մէկն էր սա: Բայց Ստեփանն Ոսկանը միայն կղերականին չէ դատապարտում: «Ինչ և ըլլայ առիթ այսպիսի անհեթեթ որոշումի մը,—գրում է նա,—Դիարբէքիւրի ոչ հայ եպիսկոպոսը և ոչ ժողովուրդը կրնան երբէք արդարանալ լուսաւոր հասարակութեան մ'առջև, վասն զի երկուքն ալ կատակելի դրութեան մը մէջ կը գտնուին: Կատակելի է ժողովուրդը, երբ կերակայէ թէ գժտութիւնը բաւական առիթ է հաւատք փոխելու. աւելի կատակելի է եպիսկոպոս մը, որու հօտը օտարներէն կը յափշտակուի և կը ցրուի այսպիսի մարմնաւոր գժտութեան համար»:

Երկու կողմն էլ մեղադրելով, Ոսկանը ցոյց է տալիս ժողովրդին թէ ուր պիտի պաշտպանէ նա իր արդար դատը: «Հաւատք փոխել անբարոյականութիւն կը սեպուի այս պարագայի մէջ, ուր բոլոր կոիւր քառասուն հազար զուրուշի վրայ է», ասում է նա: Բայց դա չէ նշանակում թէ ժողովուրդը պիտի լռէ: «Ազգային ընդհանրութիւնը ազգային ժողովներէն ալ վեր է, եպիսկոպոսներէն ալ, և մէկը չկրնար անպատիժ անգոմնել իրաւունք մը հասարակութեան առջև»: Ահա այդ հասարակական կարծիքի արտայայտիչը մամուլն է, ուրեմն նրան էլ պէտք է դիմէ զրկուած ժողովուրդը: «Կը պահուիս, ուրեմն կը վախ-

նառ. կը վախնաս, ուրեմն խիղճդ հանդարտ չէ, կրնայ միշտ ըս-
ուիլ այն ազգայիններու, որք վեղարի մը ստուերին ներքե
կամ դիմակի մը ետև ժողովուրդին գործերը կուղեն տեսնել:
Արհեստաւորք, մամուլին յարելու է, եթէ կուղէք կանգնիլ և
առաթուր չկոխուիլ ամենէն. հոն է իրաւունքին խարխալը,
ինչպէս մարդկութեան լոյսը: Անկէ ուրիշ զէնք չունիք, ինչո՞ւ
կարհամարհէք զայն. անկէ ուրիշ ապուէն չկայ, ինչ բան ու-
նիք անոր ասոր քով: Իրաւունքը ինքն իրան միայն կապաւնի՝
մէկ ձեռքը մամուլին վրայ, և վեղարի մը ներքե չգլորի՝ հա-
շիւ խնդրելու համար»:

Հազիւ թէ Ոսկանից առաջ մէկը այսպիսի նշանակութիւն
տուած լինի ազնիւ, անաչառ հրապարակախօսութեան: Միայն
Ոսկանի պէս դադափարական գործիչը կարող էր այսպէս բացա-
արել մամուլի իսկական, վեհ գերը: Այն, հազար անգամ ար-
դարացի էր նա, երբ ասում էր թէ հայը, բացի մամուլից, ու-
րիշ բան չունի իր իրաւունքները պաշտպանելու, իր բողոքը
բարձրացնելու, իր անբարեխիղճ գործիչներին պատժելու հա-
մար: Եւ նա ինքը, իբրև ազատ ու բարեացակամ մամուլի ներ-
կայացուցիչ, պարտք էր համարում դատաւիտել վեղարի արարք-
ները, պահանջել վեղարից որ նա իր խնամակալութիւնից ա-
զատէ ազգը: Մենք գիտենք, որ Ոսկանը իր կրթութեան հետ
ծծել էր մի ստեղծութիւն գէպի կղերականութիւնը: Այժմ
նա պահանջում էր որ բաժանում տեղի ունենայ եկեղեցու և
ազգային գործերի մէջ, որ հոգևորականը միայն եկեղեցում
գործէ, իսկ նրանից դուրս, ազգային գործերը յանձնուեն աշ-
խարհականների խնամատարութեան: Որովհետև ազգութիւնը
կրօն չէ, որովհետև ազգային լուսաւորութիւնը, առաջադիմու-
թիւնը չէ կարող եկեղեցուն կապուած մնալ:

Երկու խոշոր գէպեր իրաւունք էին տալիս Ոսկանին այս-
պէս դատել: Երկու շատ համակրելի ընկերութիւններ զոհ էին
գնացել կղերականութեան. առաջինը Կ. Պօլսի հայ-կաթոլիկ
երիտասարդութեան հիմնած «Համազգեսաց» բարեգործական ըն-
կերութիւնն էր, որին անդամակցել կարող էին բոլոր հայերը,
առանց դաւանական խտրութիւնների և որի նպատակն էր
կրթութիւն տարածել Հայաստանում. նա փակուեց հայ-կաթո-
լիկ կղերի զգուելի մասնութիւնների պատճառով: Երկրորդ
ընկերութիւնը հիմնուած էր Զմիւռնիայում և կոչւում էր «Սիւ-
նեաց», որա նպատակն էլ դաւառներում դպրոցներ բաց անելն
էր, բայց սա էլ քայքայուեց հայ կղերի ձեռքով, չնորհիւ այն
կրօնական վէճերի, որոնց յարուցանողը Զմիւռնիայի առաջնորդ
Մատթէոս եպիսկոպոսն էր (վերջը կաթողիկոս): Ստեփան Ոս-

կանը, այս երկու ընկերութիւնների փորձով համոզուած որ ազգի մէջ կան արդէն բաւականաչափ մարդիկ, որոնք գիտեն ազգութիւնը կրօնի հետ չը խառնել, ուզում է նորից վերանորոգել լայն ազգային սկզբունքի վրայ դրուած բարեգործութիւնը և առաջարկում է կազմել մի նոր ընկերութիւն, որի համար էլ խմբագրում է կանոնագրութիւն:

Դեռ 1849-ին Պարիզի հայերի մէջ կազմուել էր մի փոքրիկ բարեգործական ընկերութիւն, որ կոչւում էր «Արարատեան» և որի հիմնադիրներից մէկն էլ Ոսկանն էր: Սա էր ընկերութեան սկզբնական յայտարարութիւնը գրել. սրա ջանքերով էր որ այդ ընկերութիւնը յայտարարել էր թէ կրօնի և քաղաքականութեան հետ գործ չունի, այլ միայն կրթական նըպատակների է հետևում. «Արարատեան» ընկերութիւնը մի քանի տարի գոյութիւն պահպանեց, բայց Ոսկանը շուտով հետաքաշուանից, երբ աջակց մուտք գործեց կղերականութիւնը (Այվազովսկի), նա ունէր վաղուց պատրաստած մի ծրագիր և 1859-ին լոյս հանեց այդ ծրագիրը, առաջարկեց գործադրել նըրան: Իմանալով թէ ինչ ընդունելութիւն կը գտնէ այդ ծրագիրը, եթէ յայտնի դառնայ թէ ով է նրա հեղինակը, նա թաղցրեց իր անունը գործի աջողութեան համար և «Արեւմտաքի» երկրորդ համարում յանձնարարեց այդ ընկերութեան գաղափարը իր ընթերցողներին, յայտնելով թէ ընկերութեան միտքը պատկանում է մի քանի «ուսումնական և ազգասէր անձերու, որք արեւմտեայ տեսիլներով և ամեն նախապաշարումէ հեռու՝ պիտի աշխատին հայ ժողովուրդին լուսաւորութեան համար»:

Կանոնագրութեան երրորդ յօդուածն ասում է. «Այս ընկերութիւնը կրօնական նպատակ չունի և չկրնար ունենալ երբէք: Այս ընկերութիւնը է և կը մնայ ազգային: Ազգ ըսելով հայերուն ընդհանրութիւնը կիմանանք: Այլ է ազգութիւն, այլ է կրօնք. ազգութիւնը է միութիւն սեռի և կրօնքը՝ ներքին համոզումն մասնաւոր մարդու և բազմութեան»: Բերելով այդ հիմնական սկզբունքը, Ոսկանը գրում էր.

Քշնամիներէն առաջինը եղեր են միշտ տեսակ մը կրօնականներ, որք մոռանալով մարդկային օրէնքը ու քրիստոնեայի պարտաւորութիւնը, ուզեր են և դեռ ուզելու կը լանդզնին, եկեղեցիին սահմանէն ելնել, աղաքին օրէնքներու խառնուիլ և աշխարհական խնդիրները կարգադրել... Հայերու առաջին պարտքն է, եթէ չիրաւի կրթուել կուզեն, փնտռել և քննել թէ աղբերը ինչ օրէնքով կը լուսաւորուին և թէ ինչպէս այս լուսաւորութիւնը կը պահուի մէջ մը սկսելէն ետեւ: Եթէ արեւմտեան ժողովուրդները կրօնական կոիւներէ չհրաժարէին և դարեւրով արիւն թափելէ ետեւ չհամոզուէին որ անկէ ոչ բարոյական և ոչ նիւթական բարօրութիւն մը կրնայ ծագել երբէք, հիմա ի՞նչ տարբերութիւն կունենար Եւրոպա Ա-

սխալէն. և եթէ, Աստուած չընէ, վաղեմի փորձը մոռնալով սկսին նորէն կրօնական արինարքու կռիւը, արհեստ, զիտութիւն, լոյս և պայծառութիւն կը մնան անոնց մէջ, և հին բարբարոսութիւնը չի՞ տարածեր իր ստուերը միտքերու և սիրտերու վրայ: Ուրախութեամբ կիմանանք որ վերոյիշեալ ընկերութեան անդամները լաւ ըմբռներ են զարգանալու այս հիմնաւոր թէութիւնը և միահամուռ որոշեր են լուսատւութիւնը հաւատքի խնդիր չընելու, Լուսատւութեան ուրիշ թէութիւն մըն է հաւատքի միութիւնը աղգութեան կապ չդաւանիլ և հետեալաբար, քաքաքական կամ աղգային խնդիրը կրօնական անլուծելի խնդիրներէն բաժնելու երբ հեռուէն կը դիտենք հայ բաղմութեան մը պառակտումը և կոյր շարժումները. երբ կը զգանք մտական խարին այն դառն արդիւնքը, որ բոլոր սերունդը մը ապականել կը սպառնայ, քիչ ուրախութիւն չէ մեզի համար ուրիշ կողմէ լսել որ կան դեռ հայեր, որք իրենց նախահօր ականջութիւնը անարատ կը պահեն և հայկական սիրտով կը սիրեն միտքի ազատութիւնը. որք հայրենիքի սէրը կրօնի սէրին չեն զոհեր և զիտեն մէկին ծառայել և միւսը պաշտել անկախօրէն:

Ընկերութիւնը, սակայն, չաջողուեց: Ութ ամսից յետոյ Սեփան Ոսկանը սրտի դառնութեամբ յայտարարում էր թէ մի «նախանձոտ և մոլի կրօնաւորի» (անունը չէ տուած) պատճառով ընկերութեան միտքը ջուրն ընկաւ: Հասարակութեան ուղղած այդ բացատրութեան մէջ մեր հրապարակախօսը նորից և նորից պարզում է իր հայեացքները, որոնք հայկական նոր մտքի գոհարներն են: Այդտեղ Ոսկանը յայտնում է որ ինքը դեռ այն ժամանակ, երբ Զմիւռնիայի Մեսրոպեան վարժարանի աշակերտ էր, ուղում էր լուսաւորութիւն տարածել Հայաստանի մէջ: «Հայաստանէն դուրս հայերուն լուսաւորութիւն չկայ», ասում էր նա այն ժամանակ: «Այսօր ևս նոյնը կը կրկնենք աւելի համոզումով, վասն զի աւելի ուսում առինք և ազգեր տեսանք»: Եւ ահա նրա այժմեան դաւանանքները.

Հայրենիքի սէրը վերագոյն զգայութիւններու կարգը կը դասենք. բայց պատիւը իրեն զոհել, ազատութիւնը ոտքի տակ առնուլ անկարելի է մեզ: Հայրենիքի սէրը, ինչպէս ամեն կերպ սէր, երբ անապակ է, պատիւով միայն կը պահուի և կը փառաւորուի: «Խայտառակ» հայրենասիրութեան վրայ վստահութիւն չունինք ընաւ, ու նաև հայրենիքի համար թողէ մը խաչատուակ ըլլալ յանձն չենք առնուր: Մեր հայութիւնը և մարդկութիւնը միասիրտ կապրին և կը շարժին երկրի վրայ...

Համոզուած էինք թէ կրօնքը աւելորդ, չըսենք նեղութիւն, է մեր դրօշին, որ ազատութիւնէն ուրիշ դրոշմ չէ կրեր երբէք: Համոզուած էինք թէ ողորմելի ժողովուրդի մը ապառնի վիճակը հաւատքով չպատրաստուիր: Հաւատքը սուրբ աւանդ մ'է որ յատուկ պաշտօն ունի և որ չկրնար քաղաքական աղմուկին գործածուիլ առանց խանգարուելու: Հաւատքը որ կը խանգարուի, անբարոյականութիւն կը բերէ, և անբարոյականութիւնը տգէտ ժողովուրդի մը հոգեկոր լուծումն կրնայ սեպուիլ, այսինքն աղգասիրութեան ներհակ արդիւնք ունի:

Այսպէս ուրեմն մեր ընկերութիւնը չծնած մեռաւ և մեր հայրե-

նասիրական տեսիլը կը դառնայ վերստին թուլթերու փոշույ մէջ, ուր տաս տարի սպասեր էր և ուր կրնայ սպասել զեռ երկար ատեն, մինչև որ հայերուն կուրուքինը բուժուի և կրօնքը, այսինքն երկնային խնդիրը, չշփոթուի ազգութեան հետ, որ երկրային խնդիր է միայն։ Այո՛, մեր ընկերութիւնը այս անգամ ևս չծնած մեռաւ, բայց այս առթիւ ծնած զիտութիւնը այնպիսի պաղուծիւն մը կարտադրէ որ Արարտտի սարերու ձինէն շտարբերի, այսինքն հալելիք չունի։

Կրօնքի բռնաւորները աշխարհական բռնաւորներէն տարբեր զրութիւն մը չունին, օձուել և ետքը տիրել—դաւանութիւն մ' է որ նա' և քրիստոնէութիւնը չկրցաւ իրենց սրտէն վերջնել։ Բայց վա՛յ այն ժողովուրդին, որու կրթութիւնը, լուսաւորութիւնը և ապառնի վիճակը այս տեսակ մարդերու ձեռք են։ Թէ՛ ուշ թէ՛ շուտ իրենց վերջն է ամօթ և ապականութիւն, այսինքն զօրութիւններու սփռումն, այսինքն նաև գերութեան պատրաստութիւն։

Սուղէինք հայերուն մէջ աշխարհական գոյութիւն մը հաստատուել և ազգային խնդիրը անով լուծել։ Մեծ սրատեսութիւն պէտք չէր գիտելու համար, որ ուրիշ օրերու մէջ կապինք և կրօնքի միութիւնը խզուելէն ետև զօրութիւն մը չկար որ զայն նորէն կապէր։ Եթէ ազգասիրութեան փոքր կայծ մ' ունէին, կրօնաւորներուն առջի պալտքն էր ուրեմն եկեղեցուց բակը ամփոփուիլ, բարոյականին վսեմ զէնքով ժողովուրդը պատրաստել և մեր թեւերը ու միտքը ազատ թողուլ որ ուրիշ զէնք առնունք բարբարոսութեան զէմ... Կրօնաւորք *) ոչ միայն զայս չըրին, այլ և թող չտուին որ ուրիշները ընեն։ Պատգամ եղան ամեն բանի, նաև կրթութեան, զոր չեն առեր։ Բարոյականին, զոր չեն կատարեր, փիլիսոփայութեան, որու անունը միայն լսեր են...

Իր ազդի պակասութիւններին այսպիսի ուժեղ տողեր նուիրող մարդը, ի հարկէ, չէր բաւականանայ միմիայն կղերականների արարքները դատաւիտելով։ Ոսկանի ազնիւ հայրենասիրութիւնը ցոյց էր տալիս նրան ուրիշ շատ պակասութիւններ էլ։ Ի՞նչ պէտք էր անել։ Ասիայի խորքում և խաւարում նստած ժողովրդին պէտք էր ցոյց տալ Եւրոպան և ասել թէ ինչ պէտք է անէ այդ ժողովուրդն էլ։ Ոսկանը սկսում է մի շարք օրինակներ տալ։ Ահա Միշլէն մի գիրք է հրատարակում՝ «Սէրը» վերնագրով։ Ոսկանը համառօտ կերպով ծանօթացնում է հոգեակաւոր պատմաբանի գլխաւոր մտքերի հետ և իսկոյն դիմում է հայերին։ Եւ հա՛ն ինչ է ասում։

Հին ատենէ ի վեր կինը, Յսիայի մէջ, ստորին, եթէ չըտենք անարժան, պաշտօն մը կը կատարէ, և ան կ'ողնի ընկեր է քան թէ տիկին մը իր արժանաւորութեան վերահասու։ Անշուշտ քրիստոնէութիւնը, հայ ընտանիքներու մէջ մանաւանդ, ամուսնութիւնը մաքրեց, համեստութիւն և քանի մը ուրիշ առաքինութիւններ գրաւ հոն, բայց, ինչպէս ականատես

*) Այս բառը մեր գրչին ներքև մասնաւոր նշանակութիւն ունի և չվերաբերիր հայ քահանաներու, զորս կը սիրենք և որք կրնան մեծ ծառայութիւն ընել ժողովուրդին։
Ման. Ոսկանի։

եղանք, նիւթամու կեանքի հետեանքները այնպիսի ապականութիւն մը ծառաւեր են հիմա որ վտանգի զանգակը հնչելու ժամը եկած կը սեպենք... Եթէ հայերը վերածնիլ կուզեն, Եւրոպայէն վնասուած իմաստականերուն անհիմն առաջարկութիւնները մերժելու են, ընտանիքը հաստատելով անդրդուելի և նոր բարոյականի վրայ, Նիւթական կեանքի վայելքը կը տանի չանբանութիւն, և անհնարին է որ լուսաւորութեան փոքր նշոյլ մը փայլի այն բաղմութեան մէջ, ուր ուտել, խմել, պառկիլ միակ զբաղում է բալուլէն մինչև գերեզման:

Վերածնութիւնն ամեն բանի մէջ: Բայց մի վերածնութիւն, որ օտարացում չէ, որ սեփական զրախան յատկութիւնների զարգացման միջոցով պիտի առաջ տարուի: Ստեփան Ոսկանը յանկանում է որ վերածնութիւնը արտաքին նշաններով չը լինի միայն արտայայտուած, որ դա չորերի ու ձկների վերածնութիւն չը լինի, մի կոյր ու անմիտ հոսանք, որ տանում, ոչնչացնում է ազգային առաքինութիւններն էլ:

Հայ ընտանիքներ, — բացականչում է նա, — ոսկին կապարին հետ մի՛ փոխէք, Եւրոպայի արտաքին զարդը բարակ և աւու նշան մի՛ սեպէք և մի՛ թողուք, քուրջի մը համար, ձեր համեստութիւնը, որ ժամանակառգեթև գեղեցկութիւն տուել է ձեզ: Հայ կիներ, սկսէք նախ Եւրոպայի ազնիւ կիներու սիրտը, միտքը, վեհ զգացութիւնները ընդունիլ և ետքը քրիստոնի մէջ ձեր մարմինը ճմլել կամ հայու արինը արորել. ձեզ օրինակ են նախ Եղիշէին նկարագրած արի տիկիները և յետոյ օտարազգի պէպէկները: Յիշեցէ՛ք որ եթէ Եւրոպայի կողմերը «մարդիկ վսեմ գործեր ընելու պարտաւորութիւն ունին, կիները կը ստիպուին այս գործերու զաւտմանը անոնց տալ: Մի՛ մոռնաք որ կիներու ձեռքն է բարքը, և ինչպէս ուզեն այնպէս կը շինեն զայն. ծառը երբ փոքր է, կը շտկուի և մարդ երբ տղայ է, կը հաստատուի մայրերու ձեռքին ներքեւ... Կիներու բերնի մէջ է լեզուի մը կաղմը և մաքրութիւնը: Գիտութիւնէն առաջ սովորութիւնը կը հրատարակէ այսպիսի ճշմարտութիւն մը, մայրերն է լեզու ըսելով տոհմի մը լեզուին: Կիներու շուրթերէն կը հոսի ճաշակը, առանց որու գրադիտութիւն չկայ ժողովուրդի մը մէջ: Կիներու սիրտին մէջ է հայրենիք, և երբ այս սիրտը դատարկ կը գտնուի (ինչպէս շատ հայ տիկիներու քով...), անկարելի է որ հայրենասիրութիւնը, ճշմարիտ հայրենասիրութիւնը, ձլի, ծաղկի, արդիւնատրի և բաղմութիւն մը կանգուն պահէ ազատութեան գրօշին տակ... Կիներու փափուկ ձեռքով կը պատրաստուին այն անդրդուելի ինքնութիւնը, որ մարդու նշանն է, և այն բարոյական գէնքերը, որի գերութեան արմատը կը կոտորեն:

Հայ ընտանիքներ, եթէ դուք ապականուիք, չկայ զօրութիւն մը, որ մեր ուղիմելի աղզը կանգնէ և կազդուրէ: Քաղաքացի կը սպասենք ձեզմէ և ո՛չ մեքենայէ սուտ մարդեր, որք մանկութենէ կը սկսին սողալ, ախտերով տոգորիլ, և առնութեան չհասած կը սոսկան բռնութեան ստուերէն: Ուսումնական կը խնդրենք ձեզմէ և ոչ լեզուազէս գռնհիկներ, որք բառերուն նշանակութիւնը չսովորած և սև զլուխներուն բերնի դեմքերով չափշտակելով, ելել են կրթութիւն և քաղաքակրթութիւն կը քարոզեն մոլութեան նշանով:

Հայ ընտանիքներ, հարցուցէք մէջ մը ձեր բոլորտիքը պաշարող

զեվզեկներուն թէ ի՛նչ է աղզ, հայրենիք, կրօնք, սէր. ի՛նչ է լուսատուութիւն, գիտութիւն, փիլիսոփայութիւն. ի՛նչ է ազատութիւն, արդարութիւն, օրէնք. ի՛նչ է բարոյական պարտաւորութիւն և ընկերութիւն. ի՛նչ է ճակատադիր մարդու և մարդկային սեռի այս աշխարհի մէջ, և մինչև որ պատասխան չառնէք, ձեզմէ հեռու վնասեցէք Եւրոպայի թափթըփուկը և ևթէ հիմակընէ չպատրաստուիք, հաւաստի եղիք որ ձեր վրայի դերութիւնը, տգիտութիւնը, վիշտերու շապիկին հետ, պիտի անցնին թոռէ թոռ, և միշտ պիտի լսուի այն ամօթալի արձագանգը, որ հինգդարեայ եղերք կամփոփէ,—Հա՛յ վա՛յ...

Աւաղ, այս գեղեցիկ խօսքերի մէջ ծանր մարգարէութիւն չատ կար թագնուած: Հայ կինը «կրինօլինով» զարդարուելու քաղաքակրթութիւնը միայն ըմբռնեց և տարաւ հայ ընտանիքը դէպի քայքայում և օտարացում: Այսօր բիւրաւոր օրինակներ ունինք մեր առջև:

Բացի Միշէի գրքից, Ստեփան Ոսկանը խօսում է Ժիւլ Ոլիմօնի «Ազատութիւն» գրքի մասին, հայերին խրատներ է տալիս թէ ինչպէս պէտք է հասկանալ ազատութիւնը, թէ ինչպէս չէ կարելի «աղզը կրօնքի ներքև դնել», թէ մտքի, խորհելու ազատութիւնը մարդու նուիրական սեփականութիւնն է: Հայերի փրկութիւնը նա տեսնում է ընտանիքների զարգացման մէջ:

Հայք ազգութիւն չունին, և զեվզեկներուն «ա՛ղզ, ա՛ղզ» ըսելը պէտք չէ որ խաբէ գիրենք: Յանուցի բողոքով մը կը շինեն, որ կը բաղկանայ ընտանիքների: Յստեց գիրկը կը գտնուի փրկութեան խաւիքը, որ զիրենք նոր մրրիկներէ անվտանգ պիտի պահէ: Հայերուն զլխատը պարտքն է ուրեմն ընտանիքը կազդուրել և հոն ուղղել ամեն փոյթ և դարման: Ընտանիքը փոքր հայրենիք է. և ևթէ հոնկէ քաղաքացիք չենեն, ի դուր մեծ հայրենիքի մը տեսիլով կերպղեն ոմանք...

Մի ուրիշ յօդուածում, որ նուիրուած է մեծ յեղափոխութեան այն պատմութեան, որ գրել է Միշնէ, Ստեփան Ոսկանը բացատրում է թէ ինչ սկզբունքների համար էր Ֆրանսիան կուռում XVIII դարի վերջում: Այս պատմութեան առիթով էլ նա դիմում է հայերին և խօսքը ուղղում է իր հակառակորդներին մէկին: Նա ասում է.

«Խորասանճեան Պետրոս անուն լուսաշափոխի մը սինյօքր արքանեակները ապստամբ բաւը մեր երեսին տուին իբրեւ կեղտ և ամօթ. և կարծեցին որ պիտի «խաշտառախուինք»: Զեվզեկները մեզ գողութիւն տուին: Այո՛, ապստամբ ենք, այսինքն 89 վեհ թուականը կը սիրենք հոգւով և մարմնով: Երանելի՛ յանցանք, որ Եւրոպայի ամեն բարձր միտքերու համակրութիւնը կը շահի և Խորասանճի հայու մը հակակրթութիւնը կը բորբոքէ: Բարեբախտաբար իրեն նման մարդերու խօսքը չըլլար: Մարդու իրիզը, միտքը, իրատենքը, ապստամբութիւնով աղատութիւն գտեր և աշխարհք մտեր են:

Վերևում մենք տեսանք թէ ինչ նշանակութիւն էր տալիս Ոսկանը հայ ընտանիքին: Նա համողում էր որ ազգութիւնը պահպանողը այդ ընտանիքն է եղել և որ կրօնը այլ ևս չէ կարող այդպիսի խարիսխ դառնալ ազգութեան համար, քանի որ միութիւն չունի և բաժանուած է երևք նկեղեցիների մէջ: Ընտանիքն է մնում միակ յոյսը, և մենք տեսնում ենք որ Ոսկանի հայրենասիրութիւնը այդտեղ է գտնում իր ոգևորութիւնը: Այդ բանը երևում է մի վէպիկի մէջ, որ կրում է «Հայ դիւցազնուհի մը» անունը:

Հետաքրքրութեամբ է կարդացւում այդ փոքրիկ գրութեամբը: Բժշկութիւն սովորած մի հայ երիտասարդ Մարտիրոսի յոգևորութեամբ է դէպի հայրենիք: Շատ կարելի է որ Ստեփան Ոսկանը իրան է պատկերացրել այդ երիտասարդի մէջ: Շոգենաւից նա նայում է Փրանսիայի ավերիւն և ասում է ինքն իրան. «Ասիան այն մայրերու. կը նմանի, որք ծնել կրան, բայց որք անկարող են իրենց արգանդի պտուղը բարգաւաճել: Մարդկային ամեն տեսիլները հոն կեանք առին, այլ և ոչ մէկը արմատ ձգելով մեծցաւ հոն: Եւրոպա դայեակ մ'է միայն, բայց դայեակ, որ մայրէ աւելի սէր ունի և ահա անոր համար է որ յառաջագէտ եղեր ու կատարելութիւններ առեր է: Ո՛վ Ասիա. ո՛վ խորթ մայր»:

Սիրող դայեակի կաթը ծծած արեւելցին, ի հարկէ, մի առանձին հրապոյր չէ զգում իր խորթ մօր գիրկը դիմելիս: Ի՞նչ կայ այնտեղ, այդ գրկում: Վհատութիւն է նա պատճառում երիտասարդին, վհատութիւն այնքան հեռուից, երջանիկ աշխարհի այս ավերի մօտ: Մի անգլիացի ճանապարհորդ խօսք է սկսում հայ երիտասարդի հետ և երբ խմանում է, թէ նա տասր տարի Փրանսիայում մնալուց յետոյ գնում է հայրենիք, սկսում է բացատրել թէ ինչ երջանկութիւն է հայրենիք վերադառնալը: Մեր վհատած երիտասարդը մասամբ միայն համաձայն է: Այո՛, հայրենիք. բայց ի՞նչ տեսակ հայրենիք:

—Ստոյգ է,—պատասխանում է նա,—բայց երբ ծնած հողին վրայ աւերակէ և թշուառութիւնէ ուրիշ բան չեն նշմարուիր, միթէ հայրենա. սէր սիրտին բերկրութիւնը տնիառն է և թեթև տրտմութիւն մի չի վրդովեր զայն:

—Այո՛, ասում է անգլիացին, որ մի տարի ճանապարհորդել էր Հայաստանում.—Ասիայի այս կողմը ողորմելի տեսարան մը կընծայէ. ամեն տեղ թշուառութիւն, փլատակ, ոսկրոտի և փոշի կը պատեն իր երեսը. բայց հայ տոհմը դեռ կապրի աշտպիսի աւերալլեաց հողի վրայ:

—Վիտամեն, այնպէ՛ս չէ:

—Ուր չիք մահ, յոյս կայ. երիտասարդ սիրտ մը պէտք չէ որ վհատի:

—Սակայն...

—Երկրի վրայ չգտնուիր այնպիսի կէտ մը, ուր քաջութիւնը չկրնայ հասնիլ. բաւական է որ ազգ մը կամք, անքայքայելի կամք մը ունենայ. օր մը աւերակ և տատանի, թշուառութիւն և տղիտութիւն կը վերնան այն կողմերէ, Հայաստան կրնայ նորէն ծաղկիլ և հինգդարեայ խաւարումէ ետեւ, լուսաւոր երեւիլ և բազմիւ ազգերու մէջ...

Բայց որտեղից էր անգլիացիին այդքան յուսատու. կարծիք կազմել այն ժողովրդի մասին, որի հարազատ զաւակը յուսահատ ու անմխիթար էր: Իր ճանապարհորդութեան ժամանակ նա ծանօթացել էր հայ ընտանիքի առաքինութիւններին հետ և ահա այստեղից էր նա համոզմունք կազմել թէ կորած չէ հայ ժողովուրդը: Նա պատմում է հայ երիտասարդին մի զէպք հայ ընտանիքի առաքինութիւններից, մի զէպք, որ վաղուց էր տեղի ունեցել, բայց որ հիացմունք էր ազդել այդ օտարական մարդուն:

Արաքսի գիւղերից մէկում ապրում էր մի գեղեցիկ հայ աղջիկ: Շատերին էր նա գերել իր գեղեցկութեամբ, բայց իր սիրտը տուեց մի ժիր, աշխատասէր երիտասարդի, որ մանաւանդ քաջ էր և քրդերին սոսկում էր պատճառում: Երկու սիրահարները արդէն նշանուած էին: Բայց մի օր Երևանի խանը տեսնում է աղջկան և վճռում է որ նա իր կանանոցում պիտի լինի: Առեանգում են աղջկան և տանում խանի մօտ: Բայց այստեղ նա հերոսաբար դիմադրում է խանի կրքերին և չէ յօժարւում իր կուսութիւնը նրան տալ: Իզուր վաւաչոտ իշխողը թախանձում էր նրան, սպառնալիքներ կարդում, վերջը նա ստիպուած եղաւ, աղջկայ յամառութիւնը կոտրելու համար, փակել նրան իր տան սենեակներից մէկում: Այդ բանտարկութիւնը վերջ ի վերջոյ պիտի «խեղճի բերէր» աղջկան: Բայց նրա քաջ նշանածը իմանում է թէ ուր է իր սիրելին և իր ընկերների հետ գալիս է նրան ազատելու: Բերդի պատուհանների տակ նա նշաններ է տալիս սուլոցներով, աղջիկը հասկանում է և բաց անելով պատուհանը, թռչում է դուռ, սաստիկ ջարդուում: Նշանածը արդէն գրկել է իր արիւնոտ հարսնացուին, պատրաստում է վերցնել նրան, փախչել, բայց այդ միջոցին խանի մարդիկ վրայ են հասնում: Սկսում է փոքրիկ պատերազմ, աղջկայ նշանածը երկու վէրք է ստանում, բայց յաղթել չէ կարողանում. բոլոր վիրաւորները գերի են ընկնում, սակայն խանը, յուզուած հայ օրիորդի հերոսութիւնից, ազատութիւն է տալիս ամենքին:

Այս պատմութիւնը կերպարանափոխում է յուսաբեկ հայ երիտասարդին. քիչ առաջ նա չէր հաւատում թէ իր խաւար

հայրենիքը, այդ խորթ մայր Ասիան, կարող է հայրենասէր սրտի համար հրապոյրներ ունենալ: Բայց այժմ... Հայ հերոսուհին մի անուշ տպաւորութիւն է թողնում նրա վրայ, տաքացնում է նրա սիրտը և նա երգում է *):

Ձծով շափէ թո՛ղ զիտուն.
Ջերկին զիտէ իմաստուն.
Թող սիրաբեկ սիրտ դատարկ
Փրկւնեւրու վրայ ակնարկ
Անյոյս հալի և գոչէ
Թէ կեանք մեր այս ոչինչ է:

Ես ձեր սիրով, հայրենիք,
Բարեկամներ, ընտանիք,
Յախշտակեալ կը մոռնամ
Ալիք, անդունդ, մահ անգամ:

Հայրենիքի դաշտ և սար,
Երկինք կապոյտ, արև վա՛ռ
Հոն կը տեսնեմ. և անդէն
Կը համոզուիմ թէ անդին
Եւ կեանք և սէր ճշմարիտ
Ի՛ր Երանութեան մարգարիտ:

Ո հայրենիք, ի քո յուշ
Հով մը կղզամ շատ անուշ,
Եւ մանկութիւն իմ ահա
Ծաղիկներով կերեալ:
Պատգանամ և ողի
Պառնում շունչէլ կաթողի:

Փութա՛, շողի, հով, շարժէ՛,
Ժամ մը առաջ գանձ կարժէ
Հառնիլ, ըսել. «քեզ բա՛րև,
Հող, որ տըւիր ինձ արև»:

Ահա որքան հրաշագործ է հայ ընտանեկան առաքինութիւնը: Միայն նա է, այն, որ հայի տխուր իրականութեան միջից փայլ է տալիս և ոգևորում, դէպի իրան քաշում հայրենասէրին: Մեր բոլոր լաւագոյն գործիչներին է այդպէս դիւթել այդ համեստ ու գեղեցիկ լոյսը: Խաչատուր Աբովեանին էլ աշուղ էր դարձրել այդ ընտանիքի սրբութիւնը. Գամառ-Քաթիպան, Արծրունին, Բաֆֆին հայ կեանքի այդ կազմովն են ոգևորուել և հաւատացել որ կայ ազգային առաջադիմութեան, վերակենդանութեան տարր, նիւթ, որ այդ ժողովուրդը կենսունակ է:

Եւ այդ մաքուր, կենսունակ տարրը այն ժողովուրդն էր, որ ապրում էր իր հայրենի հողի վրայ: Մտեման Ոսկանը այդ

*) Ոսկանի այս ոտանաւորը տպուած է շատ երգարանների մէջ:

ժողովրդի մէջ է գտնուում իր յոյսերը, նրանից է սպասում հայութիւն: Ֆրանսիացի մի հեղինակ հայերի մասին գրել էր. «Հայերը գրեթէ թիւրք քրիստոնեայ են: Բոլոր քրիստոնեայ ազգերից աւելի մօտիկ են թիւրքերին, նրանց լեզուն հելտուսկումբ են սովորում և նրանց ծանրութիւնն ունին գոնէ առ երես»: Ոսկանը հետեւեալն է պատասխանում այդ ֆրանսիացուն.

Եթէ հեղինակը Պօլիս կամ ուրիշ քանի մը քաղաքներու հայերը նշանակել կուզէ, այս տողերու մէջ շատ ճշմարտութիւն կայ: Բայց իր ըսածը հիմ չունի, եթէ բոլոր ժողովուրդին վրայ տկնարկութիւն կընէ: Ստույգ է որ հայերը թիւրք լեզուն դիւրաւ կը սորվին և կը խօսին. ստույգ է որ Պօլիսի մէջ հայ կայ որ բարձր կատարեալ թիւրք է, բայց անկէ չհետեւիր որ բուն հայուն արիւնը զարձած ըլլայ ի թիւրքութիւն:

Մենք ևս, երբ Պօլիս էինք, ընտանիքներու մէջ մտնելու ժամանակ, ցտեղով կը նշանակէինք հպատակութեան այս կարի խորին դրոշմը և շատ անգամ հայ երեսները զննելու ատեն, կը տեսնէինք որ քրիստոնէութեան կեղեւ միայն մնացեր է այն քաջերէն թռռներու վրայ, որոնց վեհ ոգին և բարոյական արիւթիւնը հզօր տէլութիւններու ոյժը վշրեցին և կրօնքը աղատեցին հայրենիքը կորուսնելով, այսինքն հոգեկանը նիւթականէն վերագոյն սեպելով: Նը տեսնէինք որ լուսաւորչական հայը աւելի թիւրք է սիրտով և հոռմէականը՝ բերնով: Առաջինը հայերէն կը խօսէր և թիւրքերէն կը վարուէր ընտանիքի մէջ, երկրորդը քիչ մը եւրոպական սովորութիւն ունէր, բայց թիւրքի լեզուն բերնէն թողուլ յանցանք կը սեպէր:

Ստեփան Ոսկանի պէս մի մարդ, որ իր ազգի վերածնութեան և ազատութեան գաղափարն էր պաշտում, չէր կարող չը նկատել ազգի մէջ գործող այն անհասուններին, որոնք միևնոյն մոլքերն ունէին, միևնոյն ցաւերն ու իղձերն էին կրում իրանց մէջ: Տարածութիւնները նշանակութիւն չունեն գաղափարի համար: Նստած Պարիզում, Ոսկանը եղբայրանում է ոռուսայ գործիչների հետ: Խաչատուր Աբովեանը չը կար այդ ժամանակ կենդանի մարդկանց շարքերում: 10—11 տարի էին անցել նրա անյայտ գերեզմանի վրայով: Բայց 1858-ին հրատարակւում է «Վէրք Հայաստանի»-ն և այդ գրքի ու նրա հեղինակի վրայ առաջին անգամ ուշադրութիւն դարձնողներից մէկն էլ Ստեփան Ոսկանն է:

Երեք յօդուած է նա նուիրում Աբովեանին: Դրանց մէջ նա ծանօթացնում է հոշակաւոր քանաքեռացու կեանքի, գաղափարների հետ: Ազատին յափշտակում է նրան նոյնպէս, ինչպէս յափշտակել էր հեղինակին: Ռամիկ հայի յաղթանակն է Ազատին. հասարակ ժողովուրդը այդ վէպի մէջ գուրս է գալիս իր բոլոր քարոյական առաքելութիւններով, իր բոլոր ցաւալի և ուրախալի հանգամանքներով: Աբովեանը, ասում Ոսկանը, մաքում գրել էր գիմնը մի հայ իշխանի: «Բայց շատ չերթար կը համոզուի

որ այս իշխանի աւելի անուն ունին քան թէ սիրտ և միշտ սեւազլուխներուն բոլորտիքը կը թափառին, ստակնին անոնց կուտան և եկեղեցի շինելէ ուրիշ բան չգիտեն այս երկրի վրայ: Կը համոզուի որ ազգութիւնը իրեն ապաւէն չէ ընտրած հարուստ սիրտերը, որք եթէ որդնակեր չեն ամեն տեղ, դատարկ են միշտ...»:

Արովեանի գործի Կոնստանտինը Ստեփան Ոսկան արել է իրան յատուկ գեղեցիկ ըմբռնողութեամբ և լայն գրական զարգացում ստացած մարդու հայեայքներով: Եւրոպական վէպերի տեսակէտից չէ կարելի նայել Արովեանի վէպին, ասում է նա: Դա մի գրական շէնք չէ, ևւրոպական կանոնով կառույնուած: Բայց այդ հանգամանքը չէ արդելում որ մարդ հիանայ «Վէրք Հայաստան»-ի վրայ: Ամենամեծ առաւելութիւնն այն է, որ նրա մէջ հայ ժողովրդի կեանքը պատկերացրած է այնպիսի հզօր նկարագրական տաղանդով, որ յատուկ է մի Բաղդակի, մի Էօփէն Սիւի: Եւ ահա ինչ գեղեցիկ խորհրդածութիւններ է յարուցանում Արովեանը Ստեփան Ոսկանի մէջ:

Ձեռք գիտեր ո՛ր բանասէրը ըսաւ թէ՛ առանց աւանդութիւններու գրականութիւն չկայ, և մինչև այսօր հայերէն գիրքերու մէջ կրօնքի խնդիրներէ և պակասատու կամ չոր ժամանակագրութիւնէն ուրիշ բան չեն տեսնուիր: Սլա շատ վարմանալի և տրտմալի երևոյթ մ'է, վասն զի երկրի վրայ քիչ ժողովուրդ կը գտնուի, որու գլխէն աւելի մեծ դէպքեր անցած ըլլան, ինչպէս մեր ժողովուրդը: Հայք ո՛չ աւանդութիւններէ զուրկ են, ո՛չ քաջերէ և ո՛չ բնական հանճարէ, բայց կրօնամոլ եռանդ մը միշտ խաւարեր է իրենց միտքը և հիմա ոմանք հազիւ կը հասկնան թէ կրօնքը չարգիւրեր որ ազգ մը աշխարհային գրականութիւն, փառք և բարբառ ունենայ... Գ. Արովեանին ըրածը, եթէ ուրիշ ուսումնականներէ շարունակուի, կրնայ վերջ գնել մեր մտական աղքատութեան և փոխանակ սնտոի կամ օտարազգի գրութիւններու տոհմային գրագիտութիւն մը հաստատել: Ժողովուրդին սիրտը—ահա՛ գրագիտութեան աղբիւրը. ի՞նչ անցեալը և աւանդութիւնները՝ ահա՛ գրելու նիւթը. ազգ և մարդկութիւն՝ ահա՛ նպատակ, ուր ճշմարիտ բանասէրը կ'աշխատի ուղղել և իր հետ տանիլ ըաղմութիւնը, որու անդամ է: Գիտենք որ դժուարութիւնը մեծ է և տեսակ մը կրօնատրք, պաշտպանուած տեսակ մը հայերէ, դեռ երկար ատեն պիտի աշխատին ճնշել և հալածել ազատ միտքերը և հանդարտ չթողուլ որ բան մը արդիւնատրեն: Նրանի թէ պ. Արովեանին դիտարկութիւնը հասկցուէր և իր շափող մնար ազգին մէջ, բայց...

Այսպիսի մտքերի, այսպիսի բողոքների ներկայացուցիչ էր և Նազարեանցի «Հիւսիսափայլը»: Եւ իրար մօտենում են այդ երկու օրգանները. Ոսկանը մեծ գովեստներով է խօսում Մոսկուայի ամսագրի մասին, ողջունում է ռուսահայերի մտաւոր վերակենդանութիւնը և ցանկութիւն է յայտնում որ «Հիւսիսափայլը» շատ տարածուի թիւրքահայերի մէջ, Նա արտառայում

է «Հիւսիսստիայլի» մի քանի յօդուածները. և փոխադարձաբար «Հիւսիսստիայլն» էլ «Արևմուտքի» մասին է խօսում, իսկ Նալբանդեանը դառնում է նրա գործակալը Մոսկուայում: 1859 թուականի ամառը Նալբանդեանը ճանապարհորդում է Եւրոպայում և ահա ինչ է գրում իր «Յիշատակարանի» մէջ.

Փարիզում գտնում է քանքարաւոր պ. Ս. Ոսկանեան ուսումնական աղագլինը, որ քանի մի ժամանակ սորանից յառաջ հրատարակելով Արեւելք անուն օրագիր (խափանեաժ մի հայ ճիզվիթի դարանագործութեամբ, ամօթ և խայտառակութիւն ալ սեահոգի անպիտանին), այժմ հրատարակում է Արևմուտք կիսամսագիրը:

Մենք գիտենք մի ազատախօս հեղինակի վիճակը անկիրթ ազգի մէջ. այդպիսի հեղինակը ոչ թէ միայն պիտի կուրծք մաշէ, այլ քի լոյս թափէ ազգին նոր զաղափարք տալու համար, այլ և պիտի տանի աչն սև և բամբասանքներին, որ անխորհուրդ խաւարասէրքը անշուշտ ուղղելու էին մի այդպիսի հեղինակի վրայ: Մտիացին չէ կարող մերկանդամ տեսանել ճշմարտութիւնը. Եղիսը պիտի քօղով ծածկվի միշտ եղիպտացու աչքից, այս պատճառով ևս տեսնում ենք զանազան խլրտմունք և թշնամական յարձակմունք Արևմուտքի թէ հիմնադրերի և թէ շարագրողի ջանքը և աշխատանքը ունայնացնելու համար: Զգիտենք թէ մինչև երբ պիտի յարասնէ Հայ-ճիզվիթիների ազդեցութիւնը մեր ազգի վերայ... Ո՛հ, օրերով, ամիսներով և տարիներով ողբալու նիւթ...

Գուցէ աւելորդ չը լինի նկատել և այն, որ այս խորհրդածութիւններին Նալբանդեանը կցել է իր «Ազատ Աստուածն այն օրից» երգը Ի՜նչ գեղեցիկ ժամանակներ էին...

Նշանաւոր է 1859 թուականը: Նշանաւոր մանաւանդ Իտալիայի համար: Իտալիան ազատութիւն էր գտնում Պրանսիայի օգնութեամբ: Նապօլէօն III անձամբ ստաբա իր զօրքերը՝ աւստրիական լուծը ջարդելու և Իտալիայի միութեան և նորոգութեան դարապուխը հաստատելու համար: Իտալիայում բռնկուեց մի ջերմ, անձնուրաց հայրենասիրութիւն: Մայիս ամսից, երբ սկսուեց ազատարար պատերազմը, Ստեփան Ոսկանը լայն բաց արեց իր «Արևմուտքի» էջերը՝ այդ արիւնոս պայքարի մանրամասնութիւնները նկարագրելու համար: Դա հարկաւոր էր, դա մի սքանչելի օրինակ էր ամենքի համար, որոնք ազատութիւնը յանդանք չէին համարում, այլ փառք և նուիրական բաղձանք: Ոսկանը համարեա ամեն ինչ մոռանում է պատերազմի ընթացքում և ազահութեամբ տալիս է նկարագրութիւններ այն գործից, որ չէր կարող ընդհանուր չը լինել մարդկութեան համար, քանի որ ազատութեան դատն է: Ահա ինչ էր գրում Ոսկանը պատերազմի սկզբում.

Իտալիայի յարութիւնը Քրիստոսի յարութեան օրը կը կատարուի: Անիծած բերանները ըրին. Մեռած է Իտալիա: Ազատութեան զինուորք կը դռչեն. Զարեա՛ւ Իտալիա...

Օրհնեալ է յարութիւն նահատակ ազգերու...

Եթէ չը մոռանանք 1849-ի Ոսկանին, եթէ չը մոռանանք թէ ինչ մտքով և ինչ յոյսերով էր նա մասնակցում իտալիայի օգտին արած ուսանողական ցոյցին, հասկանալի կը լինի այն ջերմ իտալասիրութիւնը, որ յափշտակեց նրան իտալական ամբողջ պատերազմի ժամանակ։ Մի այդպիսի ժամանակ, երբ յարութիւն էր առնում մեռած համարուող մի ազգ, ֆրանսիական լրագիրներէից մէկը տպագրում է հետեւեալ տեղեկութիւնը.

Քիւրդերը նորէն սկսեւ են ասպատակել Երդրումի գաւառին մէջ։ Իբրիի վիճակը բոլորովին թալլում է և 3000 հայ ընտանիք մեծ թշուառութեան մէջ կը գտնուին։ Քիւրդերը ամեն բան կապտեցին կողոպտեցին, աղջիկներու, տղաներու անգամ չխնայելով։ Ինչպէս ուրիշ տեղ, հոս ալ թիւրքի պետութիւնը անկարող է իր հպատակներուն պատիւը, կեանքը, ինչքը յարգել տալ։ Փաշան իրեն եղած գանդատներուն պատասխան տուաւ, իր սովորութեան համեմատ, միշտ մի և նոյն խօսք կրկնելով. «Դադ չափալը օլմազ» (սարը առանց չաղալի չի լինի)։

Տպագրելով այս լուրը, Ոսկանը աւելացնում է.

Այս անարժան փաշային խօսքը արձանագրուելու արժանի է և Օսմանեան տէրութեան մեծ պատիւ կընէ։ Հայ բազմութիւնը որս կը սկսուի օսմանեան պաշտօնատէ մը և որս... քիւրդերու։ Ողորմելի հայեր, չափալներու բերան ինկեր էք և ձեր հալածանքիցք Այվազներու խնկաման շնորհելու ետեւէ են տակաւին։ Վառօղի աման պէտք է, խնկաման կը պատրաստեն։ Վա՛յ Հայկին թոռերը, վա՛յ...

Ահա Ստեփան Ոսկանը իբրեւ հայ հրապարակախօս, իբրեւ իր ազգի առաջադիմութեան, բարօրութեան նուիրուած մի կրթուած հայ, Բայց այդ առաջաւոր մարտնչողի պատկերը թերատ կը մնայ, եթէ մենք չիմանանք թէ ինչ տպաւորութիւն էր թողնում նրա հուժկու գրիչը, նրա սուր ու հատու խօսքը։ Գաղափարի մարդուն ճանաչելու համար պէտք է նախ և առաջ որոնել թէ ինչ էր նա առաջացնում իր համարձակ, անվախ խօսքով։

Եւ մենք տեսնում ենք Ոսկանի շուրջը կատաղութիւն, տառապանքի կրճառոյ՝ Թէն «Արեւմուտքի» հիմնադիրները խօսք էին առել որ Ոսկանը կրօնի և անձնաւորութիւնների մասին չը խօսէ, բայց դա անհնարին էր այնպիսի մի մարտնչողի համար։ Բանակաւոր անխուսափելի է այնտեղ, ուր կռիւ կայ, ուր վէրք տալու և վէրք ստանալու անհրաժեշտութիւնը անկարելի է մոռայութեան տալ։ Եւ Ստեփան Ոսկանը պատուեց իր առջև քաջած պատը, մի տաք, խիստ բանակաւոր էր մղում իր հակառակորդների դէմ։ Նա շարունակում էր ամենայն խստութեամբ յարձակուել Այվազօվսիւ վրայ. դա գեւ հին հակառակորդ էր,

ինչպէս և Կրճիկեան էֆէնդին, բայց նորերն էլ աւելանում էին միմեանց ետևից։ Կ. Պօլսում ամբողջ փոթորիկներ էին յարուցանում Ոսկանի յօդուածները։ Այդտեղ հակառակութիւնը բոյն դրեց «Մասիս» թերթի մէջ։

Գլխաւորապէս ինչ զէնք է գործածել կոյր, խաւարապաշտ հակառակութիւնը ազատախօս, առաջագէտ գործիչների դէմ։ Ամեն տեղ և միշտ միևնոյնը — չը պէտք է հրապարակ հանել ազգային պակասութիւնները, պէտք է թաղցնել նրանց, պէտք է վարագուրել։ Եւ ով այդ բանը չէ անում, նա ազգի թշնամին է, օտար է և վատ։ Թիւրքիայում այս էին ասում Ոսկանին, ինչպէս Ռուսաստանում ասում էին Նազարեանցին։ Ոսկանը պատասխանում էր այդպէս խօսողներին շատ հիմնաւոր պատճառաբանութիւններով։

Ծածկել, ասում էր նա, բայց կարելի է ծածկել արատները այնպէս, որ աշխարհում ոչ ոք չիմանայ։ Եւ աղետութիւն է արդեօք ծածկելը։ Վէրքը բաց անել է հարկաւոր, որպէս զի նրա համար դարման դոնուի։ Հայրենասիրութիւն չէ ազգը միշտ գովել, ամեն բանի մէջ արդարացնել և հին նախապաշարումով օտարին թշնամի համարել։ Մեր օրերի հայրենական սուրբ զաղափարը աւելի լայն է և անկասկածեամբ է գործում։ Կատարեալ ազգ չը կայ։ Իսկ դալով հայերին, աւելի ևս հասկանալի է թէ ինչու շատ արատներ ունինաւ Հինգ հարիւր տարի է, նա ցրուած է երկրի վրայ, անլուր տառապանքներ է կրել։ Անկարելի է որ նա պակասութիւններ չունենայ։ Այն էլ մեծ փառք է նրա համար, որ բոլորովին չէ այլակերպուել և ընտանի առաքինութիւնները դեռ պահում է։

Հպտտակ ազգ մը չկայ, որ հաշուն գլխաւոր թերութիւնները չկրէ իր վրայ, վասն զի անոնք արդիւնք են պարագաներու և ոչ ընդարդ տօնութիւնների։ Այն որ, ջ ուրեմն, նախատինք չէ ուրիշներու, ի՞նչպէս հայերուն ամօթ պիտի սեպուի... Եւ եթէ ամենքը (ազգերը) միահամուս աշխատին ժպտիլ և զիրար խարել, ի՞նչ կըլլայ մարդկութիւնը, ո՞ր կը մնայ պատմութիւնը, ի՞նչ կանոնի ճշմարտութիւնը և ի՞նչ դէմք կունենայ բարոյականը... Իբրեւ մարդ իրաւունք ունինք մարդկային օրէնքը և իրաւունքը պաշտպանել մեր ոյժին չափ. իբրեւ հայ ոչ նուազ իրաւունք ունինք համազգիներու առջև խստիւ չիղել այն, որ չիրաւի պակասութիւն կը սեպուի ամեն ազգերու մէջ։ Ձեռք կրնար գովել վատութիւն մը այն պատճառով, որ հայերու արդիւնքն է, վասն զի ազգութիւնէն վեր արդարութիւն կայ։ Հայ ենք և կաշխատենք այս անունը չարատել, բայց չենք կրնար ծիծաղելի ըլլալ վասն զի հայ ենք...

Բայց հակառակութիւնը ուրիշ ճար չունէր, ուստի և խուլ էր մնում այս տեսակ պատճառաբանութիւնների առաջ։ Նա չառունակում էր իր գոռոյը, նա ասում էր թէ Ոսկանը ոչ միայն

հայրենասէր չէ, այլ և հայ չէ: Պօլսից Պարիզ էին տեղում անստորագիր հայհոյական նամակներ: «Քանի մը շաբաթէ ի վեր մանաւանդ—ասում է Ոսկանը—անանուն նամակները կատաղի գոյն մը կանոն և հուր ու բոց կը տեղան մեր վրայ. դեռ երէկ չէ միւս օր՝ չորսը մէկէն եկան Պօլիսէ և մեր ձեռքը խնկան փրփրալիք»: Դրանով, ի հարկէ, բաւականանալ չէր լինի և «Մասիսի» մէջ տպւում էին յօդուածներ, որոնց մէջ պատմում էր Ոսկանի անցեալը (մանաւանդ 1848-ի յեղափոխութեան մասնակցելը) իբրեւ ապացոյց որ դա մի արատաւոր մարդ է և նախատինք է իր ազգի համար: Էֆէնդիական այդ մեղադրանքներն ամբողջ արժէքը հասկանալու համար բաւական է յիշել միայն այն, որ ամօթալի բան էր համարւում որ Ոսկանը բանտ է նըստել դադափարի համար...

Ահա ուր էր հասնում մտրակող խօսքի ոյժից շշմած գիշերասէր ուղեղները կտտաղութիւնը: Պօլսի մէջ պատերին կըլուցրին մի տպագրած թերթ, որի մէջ Ոսկանը անուանուած էր «անարդ և մոլեռանդ օտարազգի», իսկ «Արեւմուտքը»—դժոխային անիծեալ թերթ: Անանուն գրողը ուղղակի ասում էր. «Արեւմուտք լրագիրը երեցէք, մրկեցէք, փոշի դարձուցէք որպէս զի ուրիշ մէկն ալ անոր ոճէն կամ յանդգնաբար գրուցուածքէն չի տարուի»:

Արձանագրելով այդ փաստերը, Ստեփան Ոսկանը դառնութեամբ ասում է.

Եւ այս վերջին խրատը կը տրուի՝ և ի գործ կը դրուի պօլսեցի հայերէն 1859 թուականին: Բայց այսինքն պատասխան չէ: Բանագրանքի սպառնալիքը ոտքերնուս ներքեւ դրինք. հրաբուխ սպառնալիքին վրայ կը թքենք: Մեր լրագրին փոշին, օր մը, մեզ անելի պատիւ պիտի ընէ, քան թէ մեր դոյզն և պակասաւոր աշխատասիրութիւնը: Թիւրքերը գրքատուն մ'աչրեցին բաղնիք տաքցընելու համար: Թիւրքի հպատակ պօլսեցի քանի մը հայեր օրագիր կալրեն իրենց կատողութիւնը մարելու համար: Կերեկի թէ Լուսաւորչեանք բաւական լոյս չունին և կրակի տուած օրագիրներու լոյսով կուզեն լուսաւորուիլ: Այս կերպով «Արեւմուտքին» թերթերը գոնէ վայրկեան մը լոյս եղան:

Եւ այսքան իրարանցում Ստեփան Ոսկանը պատճառեց 10 ամսուայ իր գործունէութեամբ: Նոյեմբերի 1-ի համարում «Արեւմուտքի» համարատու. Դըլէտը յայտնում էր. «Պ. Ս. Ոսկանեանը, տաս ամիս «Արեւմուտքը» ձրի շարագրելէ ետէ, կը հրաժարի իր պաշտօնէ զոր յանձն առեր էր որոշ թէութիւնով: Ի՞նչ էր պատճառը,—հաստատապէս ասել չենք կարող: Վերելում պատմեցիք թէ ինչպէս խափանուեց Ոսկանի ծրագրած

բարեգործական ընկերութիւնը: Այդ առիթով գրուած յօդուածից մենք բերենք և այն տողերը, որոնց մէջ ասուած է թէ գծտութիւններ են ծագել և առաջացած սառնութիւնը Արարատի ձիւների պէս են: Նոյն այդ յօդուածի մէջ, որ Ոսկանի վերջին գրութիւնն էր 1859-ին, ասուած է հետեւեալը. «Կը դառնանք յառանձնութիւն, և կը շարունակենք ծառայել օտարին, որու հայր որքան աղի ըլլայ, ինչպէս կ'ըսէ Տանթ, գոնէ իրայտաւակութեան մէջ չլթաթղուիր»:

Եւ իրաւ, հետեւեալ համարի մէջ Ոսկանը այլ ևս չը կայ: «Արեւմուտքի» հիմնադիրների կողմից տպագրուած բացատրութիւնից միայն այն է երևում, որ Ոսկանը չէ մնացել մինչև տարուայ վերջը և եթէ ոչինչ վարձ չէ ստացել, պատճառը այն է, որ թերթի հաշիւները նրա ցանկութեան համաձայն, պիտի տարուայ վերջում տեւնուէին:

Ոսկանի հեռանալը իսկոյն ազդում է թերթի վրայ: Հետեւեալ երկու համարները ճանաչել անգամ չէ կարելի: Գրող չը կայ և արտատպումներ են անում. մի կտոր Նալբանդեանի «Թափառական Հրէայ» թարգմանութեան առաջաբանից, մի կտոր Վազնէրի ճանապարհորդութիւնից, որ տպուած էր Վիեննայում և, որ վարմանալին է, Յովնան Վանանդեցու «Տեսարան հանդիպին Հայկայ, Արամայ և Արայի», գրաբար ոտանաւորից էլ մի կտոր: 22-րորդ համարը աւելի ևս վարմանալի է: Անգլոլուի մնացած թերթը այլ ևս ոչինչ չէ գտնում և տպագրում է Մսերի «Հրահանգ քրիստոնէական հաւատոյ» հարց ու պատասխանով գիրքը: Միայն 23-րորդ համարից «Արեւմուտքը» էլի կենդանութիւն է ստանում: Երեան է գալիս մի գրող, որ տարաբախտաբար թագնուած է Ժ. Դ. տառերի տակ: Նա թարգմանում է ֆրանսերէնից «Նոր Յունաստանի դիւցադները» վերին աստիճանի հետաքրքրական պատմական գրութեանը և նրանով լցնում է «Արեւմուտքի» երկու համարները: Ինքնուրոյն գրուածք էլ ունի այդ Ժ. Դ-ն: Դա մի շատ գեղեցիկ յօդուած է, Ոսկանի ոգով գրած, պատասխան «Մասիսին»: Նոյն վառվռուն հայրենասիրութիւնը, նոյն վերաբերմունքը կրօնական ապարդիւն եղբայրասպան վէճերին:

Ուրեմն, հալը,—ասում է նա իրբն վերջարան,—մեր միութեանը միջոց կրօնքը չէ եղած ու պիտի չըլլայ. մեզ իրարու կապողը ճշմարիտ լուսաւորութիւնը պիտի ըլլայ: Եւ լուսաւորութիւնը այն օրը պիտի ծագի, երբ պիտի հասկնանք որ մէկուն օգուտը ամենուն օգուտ է, մէկուն վնասը ամենուն վնաս, վերջապէս երբ որ ամենը մէկուն համար, մէկը ամենուն համար աշխատելու պիտի սկսի... Լուսաւորչական, պապական, բողոքական բառերը ջնջենք մեր քաղաքային բառարանին մէջէն, թող

կռուին անոնց վրայ, թէ որ կուզեն, վանքերու մէջ հանգիստ նստող վարդապետները...

Այս խօսքերով է վերջանում ազատամիտ «Արեմուտքը» 1859-ին: Յաջորդ տարին նա այլ ևս չէր հրատարակուում...

Ստեփան Ոսկանը նորից գնաց օտարի հայ գտնելու: Նա էլի իր գրիչն ու գիտութիւնն ունի ապրուստի միակ միջոց: Բայց այս անգամ նրա գործունէութեան տեղը Իտալիան է, այն երկիրը, ուր գեռ չէր ցամաքել ազատութեան համար թափուած արիւնը, ուր Ոսկանը այնքան ոգևորութիւն և հիացմունք էր գտնում հեռուից: Դեռ Իտալիան չէր գտել իր միութիւնը և նրա մայրաքաղաքը Տուրինն էր: Այստեղ հրատարակուող «Իտալի» լրագրի խմբագիրը դարձաւ Ոսկանը: Նրա տաղանդաւոր գրիչը ֆրանսիացիների մէջ, ինչպէս տեսանք, գիրք էր ստեղծել նրա համար, ծանօթացրել էր քաղաքական և գրական անուանի գործիչներին հետ: Իտալիայում էլ նա այդպիսի ընդունելութիւն գտաւ: Իր խմբագրած «Իտալի»-ի միջոցով նա իր վրայ է դարձնում առաջին մինիստրի՝ կոմս Կապուրի ուշադրութիւնը:

Իտալական այս մեծ հայրենասէրը, որի անունը այդ ժամանակ հնչում էր քաղաքակիրթ աշխարհի բոլոր անկիւններում, մի ժամանակ նոյնպէս հրապարակախօս էր, լրագրի խմբագիր: Նա գնահատեց ճայ հրապարակախօսի ընդունակութիւններն ու գիտութիւնը և մօտեցրեց իրան: Պատմում են, որ Իտալիայի այդ մեծ մարդը, Ստեփան Ոսկանի զրչի ազատ թռիչքներն ու սուր սլաքները տեսնելով, ասում էր նրան. «Ձեռնոց քաչեցէք, որպէս զի աւելի մեղմ շարժէք գրիչը» *): Դա, ի հարկէ, չէր նշանակում թէ կոմս Կապուր չէր յարգում այդպիսի գրիչը: Ընդհակառակը, նա Ստեփան Ոսկանին իր անձնական քարտուղարը դարձրեց և բացի դրանից իր որդիների կրթութիւնը նրան յանձնեց: Այժմ Ստեփանը կարող էր ասել որ Տակիտոսի թողը Մեսրոպի թողից էր ուսում և կրթութիւն ստանում: Ո՛րքան ժպտուն էր Ստեփանի բախտը օտար երկնքի տակ: Հռչակաւոր, մեծագործ պետական մարդը, Իտալիայի վերածնութեան և միացման հեղինակներից մէկը, այդ արեւելցի մարդուն է մտցնում իր տունը՝ իր անձնական գործերը վարելու և իր զաւակներին դաստիարակելու համար: Սակայն օտար երկինքը, չը նայած որ այնքան սիրուն յոյսեր ունէր, չէ

*) «Ծառիս» շաբաթաթերթ, 1901, № 15:

գրաւում մեր հային: Եւ երբ, 1861 թուականին վախճանւում է Կալուրը, նա նորից վերադառնում է Պարիզ. նորից նրան գրաւում էր հայի մոայլ երկնակամարը, որ, այնուամենայնիւ, սիրելի էր նրա հայրենասէր, կարեկցող սրտին:

1864 թուականի փետրուարի մէկին Ստեփան Ոսկանը դարձեալ սկսում է խմբագրել «Արեւմուտքը»: Շատ ցաւում ենք որ աղատամիտ լրագրի այս երկրորդ շրջանի մասին մենք ոչինչ չենք կարող ասել. Թիֆլիսում անհնարին եղաւ գտնել այդ և յետագայ 1865 թուի «Արեւմուտք»: Ուստի պիտի բաւականանանք Հ. Գալէմբեարեանի անշափ համառօտ «Պատմութիւն Հայ Լրագրութեան» գրքի տուած տեղեկութիւններով: Այդտեղից մենք իմանում ենք, որ «Արեւմուտքը» չը կարողացաւ բուրել իր երկրորդ տարին. դադարեց, բայց յետոյ էլի տպագրուել սկսեց 1865-ի յունուարից: Այս թուականին էլ «բանի մը թիւ միայն լոյս տեսաւ»: Իսկ ինչպէս և ինչ էր գրում Ստեփան Ոսկանը: Այս հարցին նոյն «Պատմութիւնը» պատասխանում է այսպէս. «Մինչև 1864 չատ ալիքներ անցած էին արդէն Սէնի և Վոստրիի ավերէն և իրաց կերպարանքը փոխուած էր: «Արեւմուտքի» խմբագիրն հասուն միտք մը և աւելի հանդարտ սիրտ մը ստացած՝ առաջին թուով իւր հակառակորդաց երեսը դարձնելէն ետև (?), սկսաւ աւելի լրջօրէն գիտել արեւելքը և Կ. Պօլսոյ հայ հասարակութեան, հրատարակութեանց, Սահմանագրութեան զբաղելով՝ խոտոված միտքերն աւելի անգործացուց և յինքն յանկուց» *):

Վերջին խօսքերը մեզ անհաւանական են թւում: Ստեփան Ոսկանի մահուան առիթով գրած մի յօդուած **՝ վկայում է որ նա, յամենայն դէպս, կօմպրօմիսներ չարաւ, իր հին կուռքերը չը ջարդեց, այլ, ընդհակառակն, մնաց նոյն ապստամբ ոգին, նոյն մարանչողը: Այդ յօդուածը գրողի ձեռքում եղել են «Արեւմուտքի» վերջին համարները, ուրեմն նրանք, որոնք հրատարակուել են 1864-ին: Եւ նա ասում է. «Շարունակուած հակառակութիւններ կը սկսին պղտորել իր մտածումները: Կաշխատին կաշառել զինքը: Ընտանեկան ազդեցութիւններ բանեցնել կը փորձեն: Ինք աննկուն կը մնայ: Բաժանորդները քիչընչելով՝ կաշխատին լուցընչել զինքը և իրօք կը յաջողին ալ քիչ մը ատեն: «Արեւմուտքը» նիւթական միջոցներէ զուրկ՝ կը ստիպուի դադրել»:

*) Եր. 191.

**) «Մասիս», 1901, № 15.

Այն ժամանակները այս միջոցով շատ հեշտութեամբ էին կարողանում փակել ազատ հրապարակախօսութեան բերանը: Կարկաթայի «Բանասէրը» այդպէս խափանուեց: Մոսկուայի «Հիւսիսայայլը» 1864-ին նիւթական անապահովութեան զոհուեց: Ստեփան Ոսկանը, սակայն, չը յուսահատուելով իր թերթի ժամանակաւոր դադարից, հաւատարիմ է մնում իր սկզբունքներին, գրում, պատրաստում է նիւթեր մինչև որ մի բարերար ձեռք նորից տպագրութեան ծախսը հոգում է և «Արեմուտքը» նորից սկսում է լոյս տեսնել: Առաջին համարի մէջ Ոսկանը տպագրում է այն բոլորը, ինչ ունէր պատրաստած դադարումի ժամանակ: Բերենք այդտեղից էլ մի քանի հատուածներ, մանաւանդ որ Ստեփան Ոսկանի հայերէն գրուածներին մենք այլ ևս չը պիտի հանդիպենք.

Կամքէս բոլորովին անկախ պարագաներ առիթ կդան որ „Արեմուտքը“ երկու ամիս զաղրեցաւ: Ուրիշ տեղ և ատեն կարելի է որ լինեմ այս պարագաները. ո՛չ դարովեւու միտքով, հապա պատիւս պաշտպանելու համար, պատիւ, զոր ստու անձեր, աւելի սուտ մարդերու վրայ կոթնելով համարձակեցան նաև օտարազգի անձերու և երբեմն անազգի էակներու բերան ձգել: Կրնայի՛, ինձի պէմ եղած այս նոր նախատինքը կլլելով և բիւր հրապուրէ մողուած, աշխատութիւնս շարունակել, բայց մեծ խոհեմութիւն չէր այսպէս վարուել, երբ հրապուրքի ներքն լարեր կը տեսնուէին զիս որոտու համար:

Աւելի լաւ սեպեցի, ամեն բան կլուելէ ետև, վազրիկ մը կանգ առնուլ, չորսդիս նայիլ, այս լարերը քննել և հնար եղածին չափ պատասպարուիլ, քան թէ անզգոյշ քայլով առաջ անցնիլ, ինչպէս երկդիմի ուղեցոյցներ չորդորելէ չէին դադրեր: Սակէ զատ, պատիւը կը հրամայէր որ կարծուած բարեկամներէ բաժնուէի, պատիւը կը հրամայէր որ անզուսպ բերաններու զէմ լռութիւն պահէի, պատիւը կը հրամայէր որ... Սե երբ պատիւը կը հրամայէ, այս սողերը գրողը ամեն շահ և ակնածնութիւն կը մոռնայ, վասն զի իր կեանքէ վե՛ր գրած է միշտ պատիւը... Վախ չունիմ ընաւ մերկուիլ և ճշմարտութիւնը պաշտպանելու համար ոսկեկտի արձաններու զարնուիլ: Աւելի նեղ պարագաներ անցուցի կեանքիս մէջ:

Նոյն Ոսկանը, նոյն թշնամիները, նոյն կոխը: Տարիները կարող էին փոխել արտայայտութեան ձևը, բայց գաղափարները, սկզբունքները—երբէք...

1860-ական թուականների սկզբից Պարիզի Լատինական թաղում ընդհանուրի ուշադրութեան առարկան մի երիտասարդ էր, որ նոր էր վերջացրել իրաւաբանական բարձրագոյն ուսումը: Ուսանողական ժողովներում, կաֆէներում նա ճառեր էր արտասանում իր որոտալից ձայնով, վիճում էր հասարակական և քաղաքական գործերի մասին: Հարաւելի էր այդ մարդը և ամենքի վրայ խոր տպաւորութիւն էին թողնում նրա արտաքինը,

նրա եռանդը, խելօքութիւնը, Լատինական թաղի ուսանողութեան մէջ ապրում էր հանրապետական գաղափարը, որ մի օր պիտի դուրս գար Նապօլէօնի գահը խորտակելու: Եւ այդ թաղի նշանաւոր անձերից մէկն էր այդ երիտասարդ փաստաբանը, որի անունն էր Լէօն Գամբետտա: Դեռ չէր եկել 1868 թուականը, երբ Գամբետտան դատարանում արտասանած մի պաշտպանողական ճառով միանգամից յայտնի դարձրեց իր անունը ամբողջ Ֆրանսիային՝ իբրի համոզուած հանրապետական:

1865 թուականի աշնանը Ֆրանսիայի այդ աղաքայ մեծ գործիչը երկաթուղու կայարանում ճանապարհ էր գնում իր մի մօտիկ բարեկամին: Ներկայ էր և յայտնի գրող Էդմօն Արու: Ճանապարհորդը մեր Ստեփան Ոսկանն էր: Նա գնում էր իր հայրենիքը, Զմիւռնիա: Եւ գնում էր՝ գործելու ծրագիր կազմած: Նրան էին յանձնել Մեսրոպեան դպրոցի տեսչութիւնը և Զմիւռնիայի բոլոր հայ դպրոցների ղեկավարութիւնը:

Մի գաղափարական գործիչ կարող էր շատ բաւարար համարել այդքան լայն ասպարէզը: Ոսկանին նա հրապուրեց:

Եւ իզուր այս անգամ: Հայրենի հողի վրայ աշխատելը, ճիշտ է, անդիմադրելի հրապուր ունի: Բայց կարող էր Ոսկանի շիտակ բնաւորութեան տէր մի մարդ գործել այնտեղ մի այնպիսի ասպարէզում, ուր տէրը և կարգադրողը այն իսկ դասակարգն էր, որի դէմ այնքան կռուել էր Ոսկանը: Հայրենի իրականութեան մէջ Ոսկանները դեռ տեղ չունէին: Եւ սխալ էր այդ ճանապարհանցութիւնը: Ոսկանը գնում էր հայրենիք իր ազգի համար ընդ միշտ կորչելու:

Մի տարի թէ տարի ու կէս Ստեփան Ոսկանը վարեց տեսչական պաշտօն: Մեզ այնքան շատ չէ հետաքրքրում այդ մանկավարժական գործունէութիւնը: Նա, ի հարկէ, ունէր իր մէջ նորութիւններ, ի հարկէ համապատասխանում էր Ոսկանի աշխարհայեացքներին և ուղղութեան: Բայց դպրոցական միջնորդութիւնը համար չէր ստեղծուած Ոսկանը: Առաջաւոր հերոս մարտնչող հասարակայ դպրոցի, մամուլի մէջ—անս Ոսկանի տեղը: Կարող էր այդ ազատ, սեփական պատիւն ու արժանաւորութիւնը հասկացող, կամքի և գաղափարի տէր մարդը այնպէս լինել, որ հաւանութիւն և համակրանք գտնէ կղերական և աղայական դասակարգից, այն պահպանողական, լուսավար կաստայից, որի ձեռքին էր դպրոցական գործը: Անկարելի էր այդպիսի մի բան:

Ստեփան Ոսկանի ուսումնական ծրագիրը խուլ դժգոհութիւն է առաջացնում: Աղայութիւնը, թիւրքական բէթիմի տակ մեծացած մարդիկ էին ուսումնական մասին ուղղութիւն տուող-

ները՝ Սկսեում են մեր դպրոցական աշխարհում այնքան սովորական ինստիդենները, Հայ ուսուցչի անձնաւորութիւնը, պատիւը այժմ էլ ազահովուած չեն կամայականութիւններից։ Ի՞նչ կը լինէր այն ժամանակները, երբ ազատ խօսքը, եւրոպական հասկացողութիւնները այնպիսի մեծ դժուարութեամբ էին պատուաստուում մէր մէջ։ Դժուար չէ երեսկայել այն հոգեկան տաջանքները, որ կրած պիտի լինի Ոսկանը իր տեսչութեան ժամանակ։ Ազատութեան զինուոր գրուել, տարիներով հալածուել ազատ դադարների համար և այժմ—մի խումբ աղաների հրամանատարութեան տակ։ Պէտք էր խուսել ծխել այդ հրամանատարներին—այնպէս էր սահմանել իրականութիւնը։ Բայց Ստեփան Ոսկանը մէջից ծալուող մէջք չունէր։ Ռոճկի հարց են յարուցանում։ Վողի իշխանութեամբ են ուղում ցոյց տալ իրանց անագին ոյժը։ Եւ Ոսկանը զգուած հեռանում է պաշտօնից։

Այդ պայքարի մէջ նա կորցրեց իր հաւատը գէպի իր ազգը, բայց ոչ գէպի մարդիկ։ Հայրենասիրութիւնը, ծածկուած բազմաթիւ վէրքերով, տեղի է տալիս գէպի մարդկութիւնն ունեցած սէրին։ Մենք արգէն քանի անգամ ականատես եղանք որ Ոսկանը, հեռանալով իր ազգին ծառայելուց, իսկոյն սկսում էր աշխատել մարդկութեան համար։ Այժմ էլ տեղի ունեցաւ միևնույնը, բայց ընդմիջաւ։ Նա այլ ևս չէ հեռանում Զմիւռնիայից և հիմնում է «Ռէֆորմ» անունով ֆրանսերէն լրագիրը։ Այդ դործն էլ դառնում է նրա միակ զբաղմունքը մինչև կեանքի վերջը։ Հայկական գործերից և գրականութիւնից միանգամայն հեռու է պահում իրան։ Երեսուն տարուց աւել։ Այսքան ժամանակ Ստեփան Ոսկանը մնում էր հայոց գրականութեան համար։

Ի՞նչ կարող ենք ասել այս առիթով։ Փոքրոգի, վախկոտ չէր Ոսկանը, ոչ էլ տոկունութիւնից զուրկ։ Ո՛րքան մաքառել էր, քանի անգամ ճակատը բաց, յաղթական տեսքով երեացել էր իր բազմաթիւ թշնամիների, բայց աւելի բազմաթիւ անտարբեր, դեռ ևս անպատրաստ ազգակիցների մէջ։ Եւ քանի անգամ ստիպուած է եղել հեռանալ այն ասպարէզից, որին պատիւ էր բերում ու օտարի հայը սրանել։ Կարող ենք ասել թէ նա մինչև կեանքի վերջը պիտի տանէր այդ ծանր խաչը։ Ո՛չ։ Կաղնիներն էլ են տապալում, իսկ մեր ժողովուրդ-գրական աշխարհում հող ու հիւթ չը կայ կաղնիներ աճեցնելու։ Մեզանում եղել են չիտակ, ձկուն, բայց բարակ ծառեր, դրանց էլ կոտրել է մեր հորիզոնի վրայ բռնացած սառն քամին։ Յիշենք Ստեփանոս Նազարեանցին։ 1864 թուականից նա մնում էր

հայոց գրականութեան համար և այդպէս մնաց ամբողջ 14 տարի: Յիշենք Նալբանդեանցին, որ շատ հասկանալի դատնութեամբ ասում էր թէ պիտի կտորատէ իր գրիչը և այնուհետև հայ ազգի անունը լսելիս՝ պիտի փսխէ:

Մեր առաջին մարտնչողները շատ էին տապալուում: Դա նրանից չէ, որ այդ մարդիկ փխրուն ու թուլամորթ էին, այլ նրանից, որ չըջապատը խիստ անբարեյաջող էր, որ չը կային շաւիղներ, որ նրանց սուրբ տանջանքներով դեռ ճանապարհ չէր հարթուել: Կռուի մէջ գիտնորների առաջին շարքը միշտ հեշտ է զսհուում, շուտ է զոհւում: Բայց նրան հետևող շարքերը արդէն այնպէս չեն...

Խնչպէս էր Ստեփան Ոսկանը խմբագրում իր «Ռէֆորմը»: Սա արդէն հայոց գրականութեան վերաբերուող հարց չէ, Կասենք միայն որ նա իր սուր գրիչը չը ծախեց և ոչ էլ վարձու տուեց: Զմիւռնիայի ֆրանսիական դաղթականութեան սէրն ու համակրանքը վաստակեց նա իր հրապարակախօսութեամբ: Եւ ահա ինչ էր գրում մի ֆրանսիացի նրա մահուան առիթով.

«Իր գրչովը մարտնչած է զաղափարներու և սկզբունքներու համար, որոնց ինքն անկեղծօրէն յարած էր և երբէք հաստատկաց թերթ մը առևտրական ձեռնարկը մը չէր նկատեր: Զարմանալի կրնայ թուիլ այս՝ անոնց որ ստակ չահելու համար կայիսատին, բայց Ս. Ոսկան այս նպատակաւ չը հրատարակեց «Լա Ռէֆորմ» լրագիրը: Եւ ասոր մէջ փնտռելու է իր ոյժը, և այս է որ կը բացատրէ իր ներշնչած ազդեցութիւնը մեր ընկերութեան ընտիր դասակարգին վրայ *):»

Նա քննադատում էր, յարձակում էր, բայց համոզմունքից դրդուած: Հարստանալու շատ առիթներ ներկայացան, բայց նա աղքատ մնաւ, որովհետև այդպէս ուզեց:

«Այս աշխարհիս վայելքներուն և հաճոյքներուն ծարաւը չունէր,—չարունակում է նա.— իր բարձր և հզօր իմացականութիւնը չէր հասկնար զայն, և միմիայն մտաւորական հաճոյքն էր որով կը պարարէր: Իր երազող և բանաստեղծ հոգիովը ամեն բանէ վեր բնութիւնը կը սիրէր, ճշմարիտ սիրահարի մը աչքով կը նկատէր դալարիքը, ծառերը, ծաղիկները: Ստեփան Ոսկան գերազոյն իմացականութիւն մ'էր, ուղեղ մը կաղմաւորուած փիլիսոփայութիւն, գիտութիւն և գրականութիւն մշակելու համար»:

*) «Բիւզանդիոն» № 1376:

Գաւառական մի թերթ, այն էլ Փրանսերէն լեզուով Զմիւռնիայի մէջ, չէր կարող, ի հարկէ, չօշափելի արդիւնքներ տալ իր խմբագրին: Ստեփան Ոսկանը մեծ պահանջներ էլ չունէր. մինչև վերջը նա ամուրի մնաց, ապրում էր հիւրանոցի մի սենեակում: Նրա զմիւռնացի երկու բարեկամներ 40 ոսկի հաւաքեցին որ տան նրան, բայց նա մերժեց ընդունել, չը նայած իր չքաւորութեան:

Եւ այդտեղ էլ, հիւրանոցում, մենակութեան ու տնանկութեան մէջ, իր 76 ամեայ գլուխը բարձի վրայ դրեց այն մարդը, որ երիտասարդութեան տարիներում այնքան լաւ աշխատում էր իր ազգի համար: Նրա բարեկամներից մէկը, որ գնացել էր այցելութեան, գրում է հետեւալը. «Կը վարանէի թէ ինչպէս կրնայի այդ արժանաւոր մեծ մարդը միխիթարել, քաջալերել: Ալեոր և պատկառելի ծերունին կելլէր կը նստէր իլ անկողնոյն մէջ. և ընդ հակառակը ինքը զիս կը միխիթարէր, կը քաջալերէր, խօսելով գիտութեան հրաշալիաց վրայ» *):

Նա մեռաւ ներկայ տարուայ փետրուարի 23-ին իր բնակարանում, հիւրանոցի հինգերորդ յարկում, մի մութ ու փոքր սենեակի մէջ: Նրան թաղեցին բաւական աչքի ընկնող շուքով...

Ստեփան Ոսկան... Շատ քչերն են լսել այս անունը, մահաւանդ շատ քչերն են կարդացել նրա գրուածքները: Մոռացուած, անյայտ է այդ ուժեղ, չիտակ բնաւորութիւնը: Բայց նրան չի մոռանայ մեր մտաւոր զարգացման պատմութիւնը: Այդտեղ այդ անունը, որ այժմ այնքան քիչ բան է ասում մոռացկոտ սերունդների սրտին ու մտքին, գրաւած ունի փառաւոր տեղ նախ և առաջ իբրեւ առաջին ազատ հրապարակախօս, իբրեւ զարթեցնող ըմբոստ ոգի:

Նա մեր մեծ երախտաւորներից մէկն է: Եւ մենք, գրչի մարդիկս, որ այսօր աշխատում ենք նրա և նրա նմանների սուրբ ոգևորութեամբ հարթած ասպարէզում, պատկառանքով գլուխ ենք իջեցնում նրա նուիրական յիշատակի առջև...

Լ. Է. Օ

*) «Մատիս» 1901 № 26:

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս ՈՒ Թ Ի Ի Ն

52) Матеріалы по вопросу о фальсификаціи пищевыхъ продуктовъ съ приложеніемъ законопроекта. Одесса, 1901 г., цѣна 2 руб. Изд. „Вѣстника Винодѣлія“.

Քաղաքակրթութեան հետ ձեռք ձեռքի տուած զարգացում է մանաւանդ աննդառութեան համար գործ ածուող արդիւնքների կեղծումը կամ ֆալսիֆիկացիան: Մեծ քաղաքների շուկաներում, օրինակ, դժուար է ճարել մաքուր, բնական գինի, կաթ, մեղր հայն, որովհետև վաճառականը գերադասում է աւելի մեծ շահ ստանալ՝ սպառողներին ծախելով իր վրայ աւելի աժան նստող կեղծած արդիւնքները, քան դրանց իսկականները:

Աննդատու արդիւնքների կեղծումը յաճախ կարող է նոյն իսկ անվնաս լինել սպառողների առողջութեան համար, բայց, չը նայած դրան, ֆալսիֆիկացիան մեծ հարուած է հասցնում բնական կամ մաքուր արդիւնքներ պատրաստողներին, որոնք անկարող են իրանց ապրանքը, կեղծածների նման, աժան ծախել: Անկարող լինելով մրցել կեղծ ապրանքներ ծախողների հետ, արդիւնաբերողը ստիպուած է լինում աւելի նուազ չափերով զարգացնել իր անտեսութիւնը: Օրինակ, եթէ վաճառականը իսկական մեղրի փոխարէն գերադասում է ծախել զանազան աժան ու անվնաս նիւթերից պատրաստած արուեստական մեղր, դրանով, ի հարկէ, նա վնաս է հասցնում երկրի մեղուապահութեան, որովհետև շուկայում իսկական մեղրի պահանջի մի մասը լրացւում է մի ինչ-որ արուեստական քաղցրը զանգուածով: հետեաքար, մեղուապահը պէտք է աւելի նուազ չափերով արդիւնաբերի:

Պարզ է, ուրեմն, որ ֆալսիֆիկացիայի հարցը միայն ժողովրդի առողջապահութիւնը չէ շօշափում, այլ և նշանակութիւն ունի նրա անտեսութեան կանոնաւոր զարգացման տեսակէտից. մինչդեռ հարցի այդ կողմի վրայ ուշադրութիւն

չէ դարձնում գոյութիւն ունեցող օրէնքը, որ պատիժ է սահմանում միայն՝ սպառողի առողջութեան վնասող ֆալսիֆիկացիաների համար: Այսպէս է Ռուսաստանում: Իսկ Արեւմտեան Եւրոպայում վերջին քսան տարիների ընթացքում թէ՛ կառավարութիւնները և թէ՛ հասարակական զանազան հաստատութիւնները մեծ եռանդով սկսել են մաքառել ժամանակակից առևտրի ստեղծած այդ չարիքի—ֆալսիֆիկացիայի դէմ:

Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Ռուսաստանում դեռ չառ քիչ բան է արուած այդ չարիքի դէմ մաքառելու գործում, «Вестникъ Винодѣлія» ամսագրի խմբագիր Վասիլի Թայիրովը (հայ) ձեռնամուկ է եղել մամուլի միջոցով բազմակողմանի քննութեան և լուսաբանութեան ենթարկել ֆալսիֆիկացիայի հարցը և նրա դէմ ձեռք առնելիք միջոցները: Նրա հրատարակած «Նիւթերի» մէջ բերուած են այդ հարցի վերաբերեալ զանազան մասնագէտների կարծիքներ, յիշատակուած են զանազան հասարակական հիմնարկութիւնների կողմից ձեռք առած միջոցները և տեսութիւններ են արուած եւրոպական երկրներում ֆալսիֆիկացիայի դէմ գործ դնուող օրէնքների և միջոցների մասին: Մի խօսքով, այդ գրքի մէջ ի մի են ժողովուած կեղծման հարցին վերաբերեալ առատ և բազմակողմանի նիւթեր: Այդ նիւթերի ուսումնասիրութեան վրայ հիմնուելով, պ. Թայիրովը առաջարկում է՝ սննդատու արդիւնքների կեղծման վերաբերեալ մի օրինագիծ, բացատրողական գրութեամբ հանդերձ:

Մեզ թւում է, որ բացի օրէնքների, պետական ու հասարակական վերահսկողութեան և վաճառող ապրանքների լաբօրատորիական քննութեան՝ կայ մի միջոց էլ ֆալսիֆիկացիայի դէմ կռուելու համար, որի մասին ոչինչ չէ ասուած յիշած «Նիւթերում»: Մենք մի անգամ արդէն առիթ ենք ունեցել յիշել *), որ սպառողական ընկերակցութիւնների բացուած խանութները լաւ միջոց են կեղծած ապրանքները շուկայից վերայնելու:

Սպառողական ընկերակցութիւնները գնելով ապրանքներ առաջին ձեռքից, արդիւնաբերողներից, դրանով այս վերջիններիս պաշտպանում են կեղծ ապրանքներ պատրաստողների մրցումից: Հետևաբար, կօօպերուտիւ գաղափարի լայն տարածումը ժողովրդի մէջ և ընկերակցութիւնների զարգացումը ոչ պակաս դրական միջոց կարող են համարուել ֆալսիֆիկացիայի դէմ մաքառելու, քան օրէնսդրական մանրակրկիտ բեղումներ:

*) Համեմատի՛ր «Մուրճ» № 6, երես 206:

դաջիան, մանաւանդ եթէ ի նկատի ունենանք որ շատ քիչ սպառողներ կը գտնուեն, որոնք «հաւաս» ունենան իրանց կնթարկել դատաստանական քաջքշուկների մի քանի ֆունտ կամ չիլ կեղծած ապրանքների համար...

Սակայն մինչև որ կօօպերատիւ շարժումը բաւականաչափ տարածուի ժողովրդի մէջ—անհրաժեշտ է այս «նիւթերի» մէջ յիշած միջոցներով սանձահարել մեր միջնորդ առևտրականների խարդախասիրութիւնը: Ուրեմն պէտք է չնորհակալութեամբ ընդունել պ. Թայիրովի նախաձեռնութեամբ և ջանքերով գլուխ բերած այդ լուրջ հրատարակութիւնը, որից թէ կառավարութիւնը և թէ հասարակական հիմնարկութիւնները կարող են լիակատար գաղտնիար կազմել ֆալսիֆիկացիայի հարցի մասին և հնարաւորութիւն ունեն ընտրել կեղծման դէմ մեր պայմաններում աւելի մեծ զիւրութեամբ գործադրելի միջոցները:

Լ. Ս.

53) А. АЛАВЕРДЯНЦЪ. „Кончина А. С. Грибоѣдова по армянскимъ источникамъ“. СПб., 1901.

1891 թուականին հրատարակուեց Գալուստ Շերմազանեանի «նիւթեր հայոց պատմութեան համար» գիրքը: Շերմազանեան մի շատ հետաքրքրական տիպ է մեր գրականութեան մէջ, ներսիսկան դպրոցի առաջին սաներից մէկը, նա վաճառական էր, բայց շատ սիրում էր գրականութիւնը և ունի բաւական գրուածքներ: Սիրում էր նա մանաւանդ պատմութիւնը և հաւաքում էր պատմական նիւթեր: Պարսկաստանում վաճառականութիւն անելիս, հաւաքել է տեղեկութիւններ՝ այնտեղ մեծ պաշտօնների հասած հայերի մասին: Այս տեղեկութիւններից էլ նա կազմել է իր «նիւթերը»: Այդ գրքի մի գլուխը, որ խօսում է Միրզա-Նազուբ անունով ներքինացրած հայի մասին, թարգմանել է պ. Արահվերդեանց և տպագրել «Русская Старица» ամսագրում, որտեղից և արտատպել է այժմ:

Շերմազանեանը իր գրքի մէջ տալիս է զանազան տեղեկական քաղաքական պատմութիւններ, որոնք, ինչպէս յայտնի է, մի յայտնի չափով միայն կարող են պատմական նիւթ համարուել: Ահա այդ աւանդութիւններից մէկն է և Միրզա-Նազուբի պատմութիւնը:

1829 թուականին Թեհրանում սպանուեց ռուսաց զեսպան Գրիբոեդով, որ յաւերժացրել է իր անունը ռուսաց գրականութեան մէջ «Горе отъ ума» գեղեցիկ հեղինակութեամբ: Շերմազանեանի արձանագրած աւանդութիւնը ստուած է թէ դեսպանի սպանութեան պատճառը Միրզա-Նազուքն էր: Սա երկանցի մի հայ էր, Մարգարեան ազգանունով, որ երիտասարդ հասակում գերի է ընկել պարսիկների ձեռքը, 1804-ի ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ: Լինելով մի շատ գրասէր մարդ, նա աչքի ընկնող զիւր է գրաւում Շահի ներքինիների մէջ: Բայց նա չէր մոռացել քրիստոնէութիւնը, թէն մահմեդականացած էր և մտածում էր հայրենիք վերադառնալու մասին: 1828 թ. պատերազմից յետոյ երբ Գրիբոեդով, իբրեւ զեսպան գնում է Պարսկաստան և պարսիկների տարած գերիներին ազատելու և հայրենիք վերադարձնելու գործով է զբաղւում, Միրզա-Նազուքը զիմում է նրան և խնդրում է իրան էլ ուղարկել հայրենիք: Դեսպանը ընդունում է նրան: Բայց պարսիկ ամբոխը զորդւում է որ մի մահմեդականացած համարձակում է նորից քրիստոնեայ դառնալ: Եւ որովհետև շարիաթը հրամայում է այդպիսի մարդուն սպանել, ուստի զինուած ամբոխը թափւում է ռուսաց զեսպանատան վրայ, ուր գտնւում էր Միրզա-Նազուքը և սկսում է քանդել ու աւերել: Սպանւում են զեսպանատան բոլոր ծառայողները, սպանւում է Միրզա-Նազուքը, ամենից յետոյ և Գրիբոեդովը:

Մեր կարծիքով, այս պատմութիւնը շատ քիչ արժէք ունի հէնց այն պատճառով, որ զեսպանի սպանութեան կարևոր և քաղաքական տեսակէտից վերին աստիճանի ծանր գործը միմիայն մի հայի պաշտպանութեան հետևանք է համարւում: Անկասկած, Միրզա-Նազուքն էլ մի կաթիլ իւղ էր, որ ընկաւ վառուած բոցերի վրայ, բայց հազիւ թէ նրան կարելի լինի համարել մեծ հրդեհի միակ պատճառ: Ասել այն, ինչ ասել են ակադեմիկները կամ ժամանակակիցները Շերմազանեանցին, կարող են այնպիսի մարդիկ, որոնք ծանօթ չեն պատմական հանգամանքներին, որոնք եղելութիւնների մասին կարծիք կազմում են մի կամ մի քանի արտաքին երևոյթներից: Գրիբոեդովի սպանութիւնը, անկասկած, աւելի խոր պատճառներ ունէր: Գրիբոեդովը այն պետութեան զեսպանն էր, որ խորտակել էր Պարսկաստանի ոյժը, որ դուրս էր վաճել պարսիկներին ամբողջ Անդրկովկասից: Դա մի ահագին պայքար էր, և ով ծանօթ է թէ որպիսի կատաղութեամբ ու անհաշտ թշնամութեամբ էր Պարսկաստանը դիմադրում ռուսներին, սկսած Կաջարեան հարստութեան հիմնադիր Աղա-Մամէդ խանից մինչև 1829 թուա-

կանը, նա շատ լաւ գիտէ թէ որքան դժգոհութիւն և ատելութիւն պիտի լինէր ամբարուած թեհրանում ոռւանների դէմ: Դեռ նոր էր վերջացել 1826—1828 թուականների ոռւս-պարսկական պատերազմը, որ այնքան ստորացրել էր Պարսկաստանը, ոչընչացրել էր նրա ոյժն ու նշանակութիւնը: Ահա թէ ուր պէտք է որոնել Գրիբոեդովի սպանութեան բուն պատճառը: Եւ դրա ապացոյցն է այն, որ պարսից կառավարութիւնը ոչինչ միջոց ձեռք չառաւ ոռւսաց դեսպանատունը քանդող բազմութեան դէմ:

Կարծես բերանացի պատմութիւնների բուն արժէքը ցոյց տալու համար է որ պ. Ալահվերդեանը իր թարգմանութեան կցել է և մի այլ ականատեսի պատմութեամբ, վերցրած լրագրից: Այստեղ արդէն Գրիբոեդովի սպանութեան պատճառը Շահի հարեմի մի կին է, գերի վրացուհիներից, որ դեսպանի միջոցով ուղղւում էր ազատուել հարեմից ու հայրենիք վերադառնալ:

Այսքան հակասական են «ականատեսների» պատմութեանը, և հէնց այդ պատճառով էլ նրանք շատ մեծ արժէք չունեն:

Պ. Ալահվերդեանի թարգմանութիւնը, ընդհանրապէս, բաւարար կերպով է կատարուած: Տեղ-տեղ մենք նկատեցինք հայերէն բնագրի լաւ չը հասկացած լինելը: Յիշենք և մի տարօրինակ հանգամանք. պ. Ալահվերդեանը հայերէն գլխատառ Զ-ն կարդացել է Զ: Այսպէս Իմամ-Ջումէ մօլլայի անունը ոռւսերէնում բաղմաթիւ անգամ գրուած է Իմամ-Ջումէ (Имамъ-Зумѳ, եր. 15), Զեանդեսնի տեղ գրուած Զեանդեան (եր. 19):

Լ.

54) «Գլոսէ», համառօտ կենսագրութիւն (պատկերներով), կազմեց Ս. Թառաշեանց, Թիֆլիս, 1900, գինն է 30 կ.

«Բանաստեղծների թագաւորի» — Գէօթէի կատարելատիպ կենսագրութիւնը պակասում է նոյն իսկ Գերմանիայում, հանձարեղ բանաստեղծի հայրենիքում: Դա այն կենսագրութիւնն է, որ էրիխ Շմիդտի ասելով՝ «կարողանար շատ բան պատմել, բանակողից հետո լինէր, և գիտնական հիմնաւորութիւնը ոճի պարզութեան հետ միացնէր»:

Գեօթէն առատ նիւթ է մատակարարել գրական այնպիսի խոշոր քննադատների ինչպէս են՝ Շերէր, Հէն, Դիւնցէր, Քարլայլ, Լիւիս, Գրիմ, Բրանդէս և այլն: Բայց այս հեղինակաւոր անձնաւորութիւնների գրիչը չէ պատկերացրել Գէօթէի

ամբողջական գէմքը. մէկը ուսումնասիրել է երիտասարդ Գէօթէին, երկրորդը՝ նրա բովանդակական շրջանը, երրորդը հետազոտել է նրա ստեղծագործութիւնները լեզուաբանական, կրօնական կամ բնագիտական տեսակէտից, վերջապէս չորրորդը՝ իր սեփական տեսակէտից՝ այսինքն այնքանով է հետաքրքրուել պարզելու մեծ բանաստեղծի կեանքը, որքան սա իր գաւառած աշխարհահայեացքի իդէալն է մարմնացնում:

Ուսումնասիրութեան ճիւղերի այս տարբերութիւնը, բազմազանութիւնն անխուսափելի էր, որովհետեւ ուսումնասիրութեան նիւթը մի հասարակ անձնաւորութիւն չէր, այլ մի հսկայ՝ թէ՛ իբրեւ մարդ և թէ՛ իբրեւ գեղարուեստի և գրականութեան ներկայացուցիչ:

Երբեմն բաւական լիակատար էր համարւում անգլիացի տաղանդաւոր զբոյժ՝ Լիւիսի «Գէօթէի կեանքը», որ առանձնապէս շնորհիւ իր սահուն լեզուի և գրաւիչ ոճի՝ չուտով համարեա ամբողջ Եւրոպայում հանրամատչելի դարձաւ: Բայց Լիւիսի գիրքը վաղուց արդէն հնացել է. և «Գեօթէ գրականութիւնը» բնականաբար առաջ պէտք է բերէր գիտութեան և ժամանակակից քննադատութեան պահանջներին համապատասխանող աւելի ընտիր աշխատութիւններ: Անցեալ դարի իննսուներեքական թուականների առաջին քառորդից սկիզբ գրուեց այն պատկառելի աշխատութիւնների շարքին, որոնք կապուած են Ա. Բիլշովսկու, Կ. Հայնեմանի, Բ. Մ. Մայէրի, Վիթկովսկու, Բ. Շտայնէրի և ուրիշ յայտնի անունների հետ: Այս նոր հեղինակների գործերը, հասկանալի է՝ աստիճանական որոշ տարբերութեամբ, առհասարակ շատ մօտ են Էրիխ Շմիդտի վերոյիշեալ իդէալին. սրանցից մէկի՝ Բերլինի համալսարանի պրիվատ-դօցէնտ Բ. Մ. Մայէրի աշխատութիւնը, մինչև իսկ մի արժանաւոր մրցանակով պսակուեց:

Պ. Թառայեանցի կազմած կենսագրութիւնը, որ Թիֆլիսի Հրատարակչական Ընկերութեան վերջին հրատարակութիւններիցն է—համարեա ամբողջովին Լիւիսի գրքի հետևողութեամբ է գրուած և յաճախ քաղուածօրէն թարգմանուած նոյն գրքից: Այս կէտը չեղտում է և ինքը հեղինակը իր երկտող յառաջաբանում հետևաբար Լիւիսի պատկառութիւնները աղքատ են հայ հեղինակի կազմած կենսագրութեան վրայ: Սակայն պ. Թառայեանցի նպատակը, անկասկած, աւելի համեստ է եղել: Նա իր «համառօտ կենսագրութեամբ» ձգտել է հայ ծարաւի ընթերցողներին ծանօթացնել Գէօթէի կեանքի և մասամբ՝ գործերի հետ: Բնականաբար նա իր առաջնորդող սկզբունքը պէտք է բնորէր՝ ըստ կարելոյն հանրամատչելի լինել: Ուրիշ:

աղբիւրներից՝ առանձնապէս՝ նորագոյններից, որոնցից յիշատակւում է միայն Բիւշովսկու անունը,—հեղինակը շատ քիչ է օգտուել:

Պ. Թառայեանցի գիրքը բաղկացած է 9 գլուխներից և մի փոքրիկ վերջաբանից՝ «Մահարձան» վերնագրով: Այս իննը գլուխներում հեղինակը համառօտակի խօսում է բանաստեղծի կեանքի, թուղթի կերպով՝ գրական գործունէութեան, մասամբ և բնագիտական աշխատութիւնների մասին: Գրքի զուտ կենսագրական մասը բաւական ամբողջ է և աջող: Այս մասը առհասարակ կրկնակի գրաւիչ կը լինէր, եթէ հեղինակը աւելի օգտուէր մեծ բանաստեղծի բազմաթիւ նամակներից: Ընդհանրապէս նամակները կեանքի նկարագրութեան ամենալիզիւ և հաւատարիմ աղբիւրներից մէկն են կազմում: Հեղինակը յաճախակի է նկատի առնում ունենալ նախ Գէօթէի նշանաւոր ինքնակենսագրութիւնը՝ «Wahrheit und Dichtung», որի մասին նա առհասարակ ոչ մի յիշատակութիւն չէ անում:

Մեր նպատակից դուրս է մի համառօտ մատենախօսութեան մէջ երկար կանգ առնել Գէօթէի բազմաբովանդակ կեանքի վերաբերեալ հանգամանքների վրայ: Բայց թոյլ ենք տալիս մեզ միայն մի-երկու նկատողութիւններ անել: Պ. Թառայեանցը տիկին Ֆօն Շտայնի սէրը գէպի Գէօթէն՝ շատ է իդէալականացնում: Տիկինը յիշուի հասարակ արարածներից չէր, «մի փափկասուն, նրբազգայ (ծ) և գէպի բարձր ձգտող հոգի էր», բայց միաժամանակ մի կին էր բոռի բուն նշանակութեամբ, ազատ չէր իրանց սեռի հիմնական առանձնայատկութիւններից՝ խանդի կողմից անզուսպ, ինքնասիրութեան մէջ՝ հիւանդոտ: Թէև նա 10 տարույ աւելի բարեկամական մտերիմ յարաբերութեան մէջ էր Գէօթէի հետ, բայց վերջը չը դանդաղեց՝ առանց միջոցների խտրութեան՝ ստուեր ձգել մեծ բանաստեղծի անուան վրայ: Բաւական է յիշել նրա թողած՝ կանացի բամբասանքներով լի՝ յայտնի նամակները և մանաւանդ մի պտկովիլ-դրաման՝ «Դիդո», ուր անուանարկւում է ոչ միայն Գէօթէն, այլ և իր կինը՝ Քրիստինէն: Հեղինակը մասամբ Լիւիսին, զուցէ մասամբ էլ Բիւշովսկուն հետեւելով՝ Գէօթէի իտալական ճանապարհորդութեանը մեծ նշանակութիւն է տալիս: Պէտք է նկատել, որ Գէօթէի թէ ընդհանուր և թէ առանձնապէս զեղարուեստական աշխարհահայեացքի զարգացման, կազմակերպուելու ընթացքում աչքի է ընկնում բաժանման, տարբերութեան մի սահման—եթէ կարճ արտայայտելու լինենք՝ Գէօթէն իբրև բնութեան, միւս կողմից՝ իբրև արուեստի երկրպագու: Առաջինը Գէօ-

թէի երիտասարդ շրջանն է, հանճարեղ բանաստեղծը բնութեան կախարդիչ հոգեղմայլութեամբ համակուած՝ ստեղծագործում էր մի յախուռն, անխուսափելի թափով և միանգամայն ինքնաբուղիս ոյժով. սա այն շրջանն է՝ երբ նա ոգևորւում էր Ռուսոյի և Հէրդէրի նման անձնաւորութիւններով, որոնք 18-րդ դարում բնութեան պաշտամունքի սկզբնական հեղինակներն էին: Երկրորդ շրջանում մենք արդէն տեսնում ենք առնակաւն Գեօթէին. նա այժմ սառն է, հանգիստ և անխռով, երիտասարդական բուռն ջերմութիւնից ազատ՝ զգայմունքի և յոյզերի ներդաշնակութեան բովից անցած. այն անզուսպ հիացմունքը, որ նա տածում էր դէպի բնութիւնը՝ արդէն մեղմացել է և նա այժմ կլասիկական, հելլէնական ստեղծագործութիւնների մէջն է ուրոնում բարձրագոյն գեղարուեստի իդէալը:

Ահա այս երկու շրջանների տարբերութիւնը, շատերի կարծիքով, տեղի է ունենում չափ սուր կերպով, յանկարծակի. և տարբերութեան վճռական սկզբնակէտը հէնց Գէօթէի իտալական ճանապարհորդութիւնն է համարւում: Բայց սա արդէն չափազանցութիւն է: Իտալիայում Գեօթէն, անշուշտ, ստաղաւ զօրեղ զրդումներ, ազդու տպաւորութիւններ, գիտելու և վերարտադրելու նոր ձևեր—սա երևում է հէնց այն եղանակից, որով նա բնութիւնն է նկարագրում իր «Իտալական ճանապարհորդութեան» մէջ. նա բնութեան դէմ առ դէմ այլ ևս խորապէս տպաւորւող, ինքնամոռաց, զգայուն բանաստեղծը չէ, այլ վերլուծող, խորհրդածող մի անձնաւորութիւն, այնպէս որ նրան այժմ լեռնաշղթաների կազմութիւնը, ձևակերպութիւնը կամ զանազան հանքերի շերտերը, կարծես, աւելի են գրաւում քան թէ բնութեան իսկական գեղեցկութիւնը: Բայց վերոյիշեալ երկու շրջանների յաջորդականութիւնը չէր կարող յանկարծակի տեղի ունենալ, այլ աստիճանաբար. Իտալիան այցելելուց առաջ Գէօթէի մէջ արդէն եռ էր գալիս նոր հակումների սաղմը, ներդաշնակ աշխարհահայեացքի ձգտումը:

Իտալական ճանապարհորդութեան «առակը» մի քանի տարի առաջ ակներև փաստերով հերքեց Կարլ Հայնէման՝ Գէօթէի մասին գրած իր մի ընդարձակ և տաղանդաւոր աշխատութեամբ, որ ինչպէս երևում է, անձանթ չէ պ. Թառայեանի:

Գէօտէի գրուածքների մասին, ինչպէս նկատեցինք, հեղինակը միայն թուղիկ տեղեկութիւններ է տալիս: Առանձնապէս կանգ է առնում «Վէրթէրի», «Էգմօնդի», «Իֆիգենիայի», «Հերման և Դորոթէայի» ու «Ճառաստի» վրայ: Առհասարակ նա

հաղորդում է այս գրուածքների համառօտ բովանդակութիւնը միայն. տեղ տեղ չէ զլանում ի նկատի առնել նաև գրուածքի առաջնորդող իդէան. իսկ գեղարուեստական գնահատութիւնը, բնաւորութիւնների վերլուծումը հայլն բայ է թողնում: Գէօթէի մի քանի նշանաւոր գրուածքների մասին — օր. «Torquato Tasso», «Prometheus», «Wahlverwendtschaften», «Wahrheit und Dichtung» և այլն — համարեա ոչ մի յիշատակութիւն չէ անում, առաջին երկուսի անուններն է միայն յիշում: Պակասաւոր է լեւում մեզ մանաւանդ այն հանգամանքը, որ բանաստեղծի նամակների առիթով ոչ մի խօսք չէ ասուած:

Պ. Թառայեանցը «Կսէնիների» նշանակութիւնը շատ է մեծացնում: Այն ինչ խայթող, մտրակողական բանակութիւն այնքան էլ չէր յարմարում անդուգական բարեկամ բանաստեղծներին՝ Գեօթէին և Շիլլէրին: Առաջինի նշանաբանն էր.

«Bilde, Künstler, rede nicht;
Deine That sei dein Gedicht».

(Ստեղծագործիր, արուեստագէտ, մի խօսիր — գործդ թող լինի քո բանաստեղծութիւնը). իսկ Շիլլէրը ահա թէ ինչ է գրում Գէօթէին. «Կսէնիների» անմիջ փորձերից յետոյ՝ մենք պէտք է այժմ մեր հռանդը աւելի արժանաւոր և ընտիր երկերի նուիրենք ու մեր բանաստեղծական բնաւորութիւնը՝ յամօթ մեր հակառակորդներին՝ բարիին և ազնուին ծառայեցնենք»:

Ձեռք կարող հաշտուել նաև պ. Թառայեանցի այն գնահատութեան հետ, որով նա վերաբերում է դէպի «Վիլհէլմ Մայստէր»։ Այս նշանաւոր վէպը միայն «Թատրոնի ու դերասանների կեանքի» նկարագիրը չէ, այլ գեղարուեստական մի խոշոր երևոյթ. սխալ է նաև ասել, որ դա «չունէր որ և է տէնդէնցիա»։ Ընդհակառակն՝ վէպի թէ առաջին և թէ երկրորդ մասը առաջնորդուած է կրթական մի կարևոր տէնդէնցիայով — րէալական աշխարհայեացքի վարդապետութեամբ։ Այս հիմնական իդէան էր, որ առիթ տուեց բօմանտիկ նշանաւոր բանաստեղծներից մէկին՝ Նօվալիսին նկատելու թէ՛ «Վիլհէլմ Մայստէրը» կրում է «գեղարուեստական աթէիզմի ոգի»։ Եւ Նօվալիս գրեց հակառակ ուղղութեամբ մի վէպ՝ «Heinrich von Ofterdingen», ուր ընդդէմ իրական աշխարհայեացքին՝ մի հիպպոքանչ օրհներգ է կարդում յանուն բանաստեղծութեան։ Շիլլէր «Վիլհէլմ Մայստէրի» առիթով գրում էր հետեւալը. «Կեանքիս ամենալաւ բախտաւորութիւններից մէկն եմ համարում, որ ականատես եմ այս երկի ստեղծագործութեանը»։

Որովհետև հեղինակը Գէօթէի միւս գրուածքների մասին

չատ համառօտ տեղեկութիւն է միայն տալիս, սպասելի էր դո՞նէ, որ նա առանձնապէս կանգ կ'առնէ «Ֆաուստի» վրայ: Բայց նա չէ պարզում այս հսկայական ստեղծագործութեան ոչ միայն ամբողջութիւնը, այլ նոյն իսկ հիմնական գծերը: Նկատենք, ի միջի այլոց, որ հեղինակը սխալւում է ասելով թէ՝ «Ֆաուստից միայն զանազան կտորներ, առանձին տեսարաններ, կարելի է ներկայացնել բեմի վրայ»: Չը գիտենք ուրիշ տեղերում «Ֆաուստը» ինչպէս է ներկայացւում, բայց Գերմանիայում ողբերգութեան ներկայացումը տեղի է ունենում երբեմն առանց կրճատման կամ շատ անհետ կրճատումներով միայն և տեղում է սովորաբար երկու օր—մի երեկոյ խաղում են առաջին, իսկ հետեւի երեկոյ երկրորդ մասը:

Հեղինակը Լիւիսի հետեղութեամբ կենսագրութեան վերջին երեսներում աշխատում է բնորոշել Գէօթէի ընդհանուր մարդկային արժանաւորութիւնները: Պարոնի բնորոշումը մեղ թւում է ընդհանրապէս ճիշտ և հիմնաւոր: Գէօթէն թէ իբրև արուեստագէտ և թէ իբրև մարդ մի այնպիսի մեծութիւն է ներկայացնում, որ միանգամայն հեռու է հասարակ մահկանացուների շարքը դասուելուց: Այս է պատճառը, որ չափել նրան սովորական մասշտաբով՝ նշանակում է չը ճանաչել նրան, նրա հսկայական մեծութիւնը նսեմացնել: Այս եղանակով են գնահատել նրան թէ հին և թէ ժամանակակիցներից ոմանք, որոնք շարունակ խայթում են «Ուիլմպուսի մեծ որդեգրին» նրա «հայրենասիրական սառնութեան», «անհաւատութեան» և «անբարոյականութեան համար»:

Միանգամայն համաձայն ենք պ. Թառայեանցի հետ, որ Գէօթէն քաղաքագիտութեան մէջ վարպետ չէր, բայց նրան ֆրանսիական յեղափոխութեան հակառակորդ յայտարարել՝ երբեք չենք կարող: Գէօթէն միայն յեղափոխութեան եղանակի դէմ էր և ոչ թէ սկզբունքի, նա հաւասարապէս հակառակ էր թէ յեղափոխութեան պարագլուխներին և թէ էմիգրանտներին, որոնք միջոցների ոչ մի խտրութիւն չէին ընդունում, նոյն արիւնարբութեան և սարսափելի բնազդներովն էին ղեկավարւում: 1792-ի ֆրանս-պրուսական պատերազմի ժամանակ Գէօթէն համարւում էր մինչև իսկ «հասարակապետական»:

Պ. Թառայեանցը նոյն իսկ ոճի կողմից շատ է ազդուել Լիւիսից: Պարոնի լեզուն բաւական սահուն է՝ այնպէս որ զիրքը հեշտութեամբ է կարգացւում: Տեղ-տեղ անպակաս են ինչպէս լեզուի, նոյնպէս և տառասխալներ: Յիշենք լեզուի սխալներից ամենաբնորոշը—նամակ թելագրել «Վիլհելմ ֆօն Հումբօլ-

դի վրայ» (երես 140): Չենք կարող ուշադրութիւն չը դարձնել նաև մի ուրիշ աչքի ընկնող սխալի վրայ, որ զուտ թարգմանական է. պարսնը Գէօթէի «Die Geschwester» թարգմանում է «Քոյրերը» (եր. 70), այն ինչ գերմանական Geschwester բառը նշանակում է բոլր ու եղբայրներ և ոչ թէ քոյրեր:

Վ. ՆԱԼԱՆԴԵԱՆ

55) „Հանդէս Հայագիտութեան“.—Zeitschrift für armenische Philologie—I հատոր, ա. տետր, Մարտի, 1901. Հորս տետրից բաղկացած հատորի բաժանարդադինն է 10 մարկ (Ռուսաստանում 5 ռ., Անգլիայում 10 շ., Ֆրանսիայում 12 ֆր. 50 ս.):

Մարտուրդի համալսարանի պրիվատ-դոցէնտ՝ զօկտօր Ֆ. Ն. Ֆինկ, որ հայագիտական ուսումնասիրութիւնների համար մի տարուց աւել է արդէն կովկասումն է գտնւում՝ պ. Արզար Յովհաննիսեանի մասնակցութեամբ սկսել է մի համակրելի ձեռնարկութիւն. յարգելի գիտնականը՝ Նդնիկ վարդապետ Գևորգեանի և պարոն Յակոբ Մանանդեանի հետ միասին՝ հրատարակում է վերոյիշեալ հայագիտական հանդէսը, որի առաջին տետրը մի քանի չալաթ տուաջ լոյս տեսաւ:

«Հանդէս Հայագիտութեան» լինելու է բաւական բաղմամբ ունեցաւ. աջնտեղ ղետեղուելու են ոչ միայն լեզուագիտական, այլ և գրականական, պատմական, աշխարհագրական և այլն ուսումնասիրութիւններ՝ ինչպէս հայերէն, նոյնպէս եւրոպական զանազան լեզուներով:

Առաջին տետրը բաղկացած է 96 երեսից և ամփոփում է վեց փոքր կամ մեծ յօդուածներ, որոնցից մէկը՝ պ. Ստ. Մալխասեանի «Մի նկատողութիւն Փաւստոսի պատմութեան մասին»՝ գրուած է հայերէն, իսկ մնացածները գերմաներէն լեզուով:

Պ. Ֆինկի յօդուածի նիւթը կապում է Էջմիածնի մատենադարանում գտնուող մի հաւաքական ձեռագիր: Յիշեալ ձեռագիրն ամփոփում է—ա. Ամուեյ Անեցու ժամանակագրութիւնը. բ. Հեթում պատմիչի ժամանակագրութիւնը (Քրիստոսի ծննդից մինչև 1294 թ.). գ. Պատմութիւն ազգին Ռուբինանց քեռայի սիրեցին Կիլիկիո. դ. Ազգաբանութիւն քաղաւորացն Երուսաղեմի եւ քաղաւորացն Կիպրոսի. ե. Ազգաբանութիւն բըրընձոյն (պրինց, իշխան) Անտիոքա. զ. քաղուածք Միքայէլ Ասորեցու ժամանակագրութիւնից:

Սրանցից առաջինը՝ Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութիւնը՝ Ա. Տէր-Միքէլեանը «յառաջարանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով և ծանօթութիւններով» հրատարակել է 1893 թուին. բայց այս հրատարակութիւնը պ. Ֆինկի կարծիքով «միանգամայն անբաւարար կերպով է տեղի ունեցել»։ Նա իր այս կարծիքը հիմնաւորում է Տէր-Միքէլեանի հրատարակութեան և ձեռագրի համեմատութիւնից քաղած բազմաթիւ փաստերով։ Ա. Տէր-Միքէլեանը հրատարակել է նաև վերոյիշեալ ձեռագրի Դ. մասը՝ Ռուբինեանց պատմութիւն՝ իրրի յաւելուած Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութեան։ Այս յաւելուածը նոյնպէս չէ բաւականացնում պ. Ֆինկին։

Ձեռագրի Բ. Դ. և Ե. մասերը դեռ անտիպ են. սրանցից Հեթումի ժամանակագրութիւնը՝ պ. Ֆինկ խոստանում է շուտով հրատարակել։

Եղնիկ վարդապետ Գեանջեցեանի յօդուածը զուտ լեզուագիտական բնաւորութիւն է կրում։ Հիւբշմանի և ուրիշ գիտնականների կարծիքով հնդկաեւրոպական 10 սուֆֆիքսը հայերէնում=ի *) (սեռական՝ւոյ)։ Եղնիկ վարդապետը Հիւբշմանի այս եզրակացութեան հետ համակարծիք չէ և իր ուսումնասիրութեան մէջ աշխատում է ցոյց տալ՝ 1) որ հնդկաեւրոպական 10 հայերէնում չէ դառնում ի. 2) որ հայկական ի սուֆֆիքսը ամեն զէպքում միատեսակ ծագում չունի։ Համարեա նոյնանրման եզրակացութեան է եկել նաև պ. Ա. Մէյլէն (A. Meillet) իր «Note sur la flexion des noms en-ի» յօդուածում, որ լոյս տեսաւ «Բանասէրի» II համարում։ Բայց Եղնիկ վարդապետի ուսումնասիրութիւնն աւելի շուտ է հրատարակուել՝ իրրի Dissertation.

Պ. Մալխասեան իր կարճ յօդուածում շօշափում է Փաւստոս Բիւզանդի պատմութեան վերաբերեալ հետաքրքիր և մինչև այժմ դեռ չը պարզուած կէտերից մէկը—Փաւստոսի պատմութիւնը սկզբից թերի է թէ ամբողջ, արդեօք նրա սկզբում եղել են առաջին և երկրորդ դպրութիւններ։ Բանասէրներն ընդհանրապէս այն կարծիքի են, որ Ա. և Բ. դպրութիւնները սկզբում գոյութիւն են ունեցել, բայց այժմ կորած են. պրօֆ. Մառը կարծում է մինչև իսկ, որ Սեբէոսի պատմութեան Ա. դպրութիւնը հէնց Փաւստոսի պատմութեան առաջին դպրութիւնն է լինելու։ Վերոյիշեալ խնդրի հետ կապուած է նաև մի ուրիշ կարևոր հարց—արդեօք Փաւստոսի պատմու-

*) 86՝ Hübsehmann: Armenische grammatik, s. 407.

թեան Գ. Դ. Ե. Զ. դպրութիւնների վերնագիրները արգիւնք չեն որիէ խմբագրական ձեռնամխութեան: Այս հարցերի լուծման համար պ. Մալխասեան զիմում է մի հեղինակաւոր ցուցմունքի, որ մինչև այժմ վրիպել է բանասէրների ուշադրութիւնից, նա համեմատում է Դ. Փարպեցու և Փաւստոսի պատմութեան մէջ յիշուած Ներսէս Մեծի անէծքը: Փարպեցին յայտնապէս յիշում է այն աղբիւրը, որտեղից նա քաղել է Ներսէս Մեծի անէծքը—«ի պատմութեան երկրորդումն, ճառին հնգետասաներորդի»: Այն ինչ Փաւստոսի մէջ այս անէծքը գտնուում է Դ. դպրութեան Ժ. Ե. գլխում: Սրանից Մալխասեան ակնյայտնի կերպով եզրակացնում է, որ Փարպեցու ձեռքումն եղած Փաւստոսի Բ. պատմութեան ճառ Ժ. Ե. համապատասխանում է մեր ունեցած Փաւստոսի Դ. դպրութեան գլ. Ժ. Ե. ին. հետևաբար և Փարպեցու ձեռքի տակ եղած Փաւստոսի Զ. պատմութիւնը պէտք է համապատասխանէր մեր ունեցած Փաւստոսի Դ. դպրութեան. կամ ուրիշ խօսքով ըստ պ. Մալխասեանի՝ «Հինգերորդ դարի վերջերին, Փաւստոսի պատմութեան գրութեանց քիչ ժամանակ յետոյ, այդ պատմութիւնն սկսւում էր նոյն Դ. դպրութեամբ, որով սկսւում է մեր այժմ ունեցած Փաւստոսը, բայց նա կոչւում էր ոչ թէ Դ. դպրութիւն, այլ առաջին պատմութիւն: Ուրեմն Փաւստոսի պատմութիւնը սկզբից քերի չունի, այլ ամբողջ է հասել մեր ձեռք» (Դոնէ այսպէս է եղել Ե. դարի վերջերում): Պ. Մալխասեան իր յօդուածի վերջում գալիս է նաև այն եզրակացութեան, որ «Փաւստոսի պատմութեան բուն հեղինակին չեն պատկանում ոչ «Խոստաբանութիւն նախագիտելի» յառաջաբանը, որտեղ յիշւում է Դ. դպրութիւնը և ոչ այն խմբագրական աշխատութիւնները, որոնք յիշուած են այդ Խոստաբանութեան մէջ: Սրանից էլ ծագում է այս ծանրակշիռ հետեւութիւնը, թէ Փաւստոսի պատմութեան նախնական բնագիրը, հինգերորդ դարից ուշ, երթաւկուել է փոփոխութիւնների մի անձանօր խմբագրողի ձեռքով»:

Յ. Մ. Շմիւր գրաբարից դերմաներէնի է վերածել Թագէոս առաքեալի և Սանդուխտ կոյսի նահատակութեան պատմութիւնը:

Պ. Աջարեանի յօդուածը վերաբերում է Վանի բարբառի հնչիւնաբանութեան: Հեղինակը առայժմ կանգ է առել ձայնաւոր տառերի հնչիւնների վրայ: Բերում օրինակները շատ բազմաառնակ են և հնչիւնները միանգամայն ճիշտ:

Կոմիտաս վարդապետը իր յօդուածում խօսում է հայ ժո-

ղովորդական պարերի մասին: Հեղինակը հայկական պարերի մէջ տարբերում է չորս տեսակ շարժումներ—ձեռների, ոտների, իրանի և գլխի: Նա այն կարծիքի է, որ հայկական պարերը ազատ են խիստ և կրքեր յուզող շարժումներից. և եթէ պարի ժամանակ որեւէ ուժեղ զգացմունք է արտայայտւում՝ դա տեղի է ունենում աւելի շուտ առաջնորդող եղանակի, երգի՝ քան թէ բուն պարի միջոցով: Նա շեշտում է նաև այն հանգամանքը, որ մեր իսկական ժողովրդական պարերը տեղի են ունենում առանց երաժշտական գործիքների: Եթէ այս վերջինները մուսիկ են գործել մեր մէջ, դա պէտք է վերադրել օտար ազդեցութիւնների: Հեղինակը եւրոպացիներին մեր պարեղանակների մասին գաղափար տալու համար՝ իր յօդուածի վերջում առաջ է բերում մի քանի նմուշներ:

Թէ «Հանդէս Հայագիտութեան» մեր լեզուի, գրականութեան և պատմութեան ուսումնասիրութեան համար ինչպիսի կարևոր մի օրգան է ներկայացնելու՝ միանգամայն աւելորդ ենք համարում պատճառաբանել:

Վ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆ

1901 թուականի ընթացքում Ռուսաստանում լոյս տեսած
հայոց գրքերի համառոտ վիճակագրությունը.

1901 թուականի ընթացքում լոյս են տեսել հայերէն լեզուով
68 գիրք, որոնցից 6-ը նախորդ տարիների գործ են, որոնք
այս տարի արժանացել են երկրորդ տպագրութեան: Այդ
6 գրքից 3-ը թարգմանական հէքիաթներ են, 1-ը ինքնու-
րոյն վէպ, 1-ը ինքնուրոյն թատերական գրուածք և 1-ը
ժողովրդական երգարան: Զը հաշուելով յիշեալ 6 գիրքը՝ տեղը
կը մնայ 62:

Ուրեմն՝ 1901 տարեշրջանում մեր գրականութիւնը հա-
րստացել է 62 գրքով, որից 44-ը ինքնուրոյն գրուածքներ են և
18-ը թարգմանական:

Յիշեալ 62 գրքերը ըստ բովանդակութեան հետեւեալ գրա-
բաշխումն ունեն.—11 գիրք բժշկական գրուածքներ են, որոն-
ցից մէկը այս տարուայ մէջ երկրորդ տպագրութեան է արժա-
նացել. դա բժիշկ Վ. Արծրունու «Մի խմբի» գրքոյն է. 9-ը
կրօնական գրուածքներ են, որից 3-ը հոգեւորական դաստիարակի
մասին, 1-ը դասագիրք, 1-ը վանքի նկարագրութիւն և մնացած
4-ը գիտական, 6-ը ժողովրդական կեանքի ուսումնասիրու-
թիւններ են, 6-ը վիպական, 5-ը կենսագրական, 4-ը մանկա-
կան, 5-ը հետազոտական, 2-ը պիտական, 2-ը աշակերտելոց
դասագիրք, 2-ը ճանապարհորդական, 2-ը երգիծաբանական,
որից մէկը զաւառաբարբառ, 2-ը հէքիաթ, 1-ը չափաւոր (բա-
նաստեղծութիւն) գրուածք, 2-ը պօէմա, 1-ը գիւղատնտեսա-
կան, 1-ը թատերական և 1-ը խոհարարական ձեռնարկ:

Մանկական գրքեր մեզանում չատ են պակասում:

Միչդեռ խոշոր տառերով, հաստ թղթի վրայ, գունաւոր-
պատկերազարդ, գեղեցկակազմ փայլուն գրքերը զօրեղ գրաւա-
կան են մայրենի լեզուի տարածման նպաստելու գործում:

Այդ տեսակի գրքեր չատ են պահանջում մանաւանդ մեծ
տօներին, երեսներին ընծայելու համար: Տարաբախտաբար
նոր չքեղ մանկական գրքեր լոյս չեն տեսնում:

Խ. Խ.

Ն Ո Ր Ս Տ Ա Յ Ո Ւ Ա Ծ Գ Ր Ք Ե Ր

- 1) Պերճ Պոռչեան. «Յունոն», վիպակ, Թիֆլիս, 1901 թ., գինն է 1 ուրբլի:
- 2) Ռ. Յ. Պէրպէրեան. «Դաստիարակի մը խօսքերը», Վիեննա, 1901 թ., գինն է 1 ուրբլի:
- 3) Ե. Թորիչեան. «Բեօրնսօն», հրատ. Յ. Արամեանի, Ալեքսանդրօպօլ, 1901 թ., գինն է 10 կոպ:
- 4) ? «Կենդանական կամ Բուժական մագնետիսմ, Թարգմ. Փարամուզ, հրատ. Շ. Մալայեանցի, Շուշի, 1901 թ., գինն է 15 կոպ:
- 5) «Տեղեկագիր» հարիւրամեայ յօրեւանին Ս. Լուս. Ազգ. հիւանդանոցին Զմիւռնիոյ, 1801—1901, Զմիւռնիա, 1901 թ.:
- 6) Օ. Կարապետի, „Краткій очеркъ развитія горнаго дѣла на Кавказѣ“, Тифлисъ, 1901 г., цѣна 30 коп.
- 7) Մ. ք. Մելեան. «Ընթերցողների ուշադրութեանը», Բաթում, 1901 թ., գինն է 10 կոպ:
- 8) Մ. Կուկլին. «Ոգնիներ», Թարգմ. օր. Մ. Ս., Թիֆլիս, 1901 թ., գինն է 8 կոպ:
- 9) Բժ. Ս. Շահնազարեան. «Հայ դպրոցի պաւերից», I Վարչականի չուրջը, Մոսկուա, 1900 թ., գինն է 40 կոպ:
- 10) Օրացոյց 1902 թուականի Քրիստոսի, Էջմիածին, գինն է 30 կ. (Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի զիւանաւանից՝ իբրեւ նոր տարուայ շնորհաւորութիւն նորին Վեհափառութեան կողմից):

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ԳՍՆՁԱՐԱՆԻ ՆԱԻԹԱՐԵՐ ՀՈՂԵՐԻ ՊՈՒԴԱՎՃԱՐԻ ԱՌԻԹՈՎ

Նաւթի գինը իր անցեալ տարուայ 18 կոպ. բարձրութիւնից ընկնելով, ոչ միայն յուսախաբ արաւ երկու վերջին տարիներումս արքունի հողեր վերցնողներին, այլ, եթէ մի տարի էլ այսպէս շարունակուի, վերջիններիս մեծամասնութիւնը ստիպուած պիտի լինի կորցնել իր՝ մինչև օրս արած ծախսերը և յետ կանգնել՝ խզելով գանձարանի հետ իր կապած պայմանը: Հասկանալի է որ այսպիսի պայմաններում մարդիկ ամեն ճիգ թափում են վտանգից մի կերպ ազատելու իրանց ունեցածը: Եւ ահա այս վերջին կարգի նաւթագործները մի քանի ամիս առաջ դիմել էին համապատասխան միջնորդութեան, խնդրելով փոխել իրանց կապած պայմանները, ի հարկէ թեթեալանելով իրանց ծանր, նոյն իսկ անելանելի դրութիւնը:

Ընթերցողի համար պարզ է, թէ ինչ ահագին նշանակութիւն ունի գործի այս կամ այն ելքը ոչ միայն բազուցիների համար, այլ նոյն իսկ մեր երկրի ազգաբնակչութեան մի որոշ մասի համար, որ չատով թէ քչով մասնակցում է նաւթային գործերում:

Բնականաբար ամբողջ կովկասում հետաքրքրւում են այդ հարցով, իսկ մասնաւորապէս Բազում:

Տեղական «Нефтяное Дѣло» հանդիսում սեպտեմբերից սկսած արդէն չորս ընդարձակ յօդուած է լոյս տեսել, որոնցից երկուսը, Т ստորագրութեամբ, այն տեսակէտն են որակողաւորում, թէ միջնորդութիւնը չը պիտի յարգի խնդրատուների առաջարկութիւնը: Ընդհակառակը, ինժեներ Կ. Պատիսեան իր երկու յօդուածով աշխատում է ապացուցանել, որ ոչ միայն խնդ-

րատուներին, այլ նոյն իսկ գանձարանի շահը՝ պահանջում է փոխել կայացած ածուրդի պայմանները:

Խնդրատուները առաջարկում են, որ գանձարանը իրանցից պուղահարկի փոխարէն ստացած նաւթի որոշ տոկոսով բաւականանայ, հաւասարեցնելով 1 կոպ. պուղահարկը—նաւթի 50/0-ին: Երկու վերջին ածուրդներում գանձարանի հոգերը, ինչպէս յայտնի է, շատ թանգ պուղահարկերով են վերցրած 5-ից —12 կ.: Նաւթի այժմեան գներով (մօտ 7 կ.), պարզ է որ այդ պայմաններով վերցնողների մեծամասնութիւնը չեն կարող առանց փնտռի գործել: Հասկանալի է նոյնպէս որ պայմանի փոխելը գանձարանի համար նշանակուած է յօժարակամ նաւթագործ-խնդրատուներին զիջանել իր ստանալիքի $\frac{2}{3}$ մասը: Օրինակ, եթէ 12 կ. վերցնողը 100 պ. նաւթի համար պիտի վճարէր 12 ո., այժմ խնդրում է, որ գանձարանը՝ իրանից փողի փոխարէն ընդունի 12X5 տոկոս նաւթ, այսինքն 60 պուղ, որ այժմեան գներով կ'անի մօտ 4 ո.: Ահա ինչ են ուզում պ. պ. նաւթագործները: Բայց արդեօք ածուրդի պայմանները կարելի է փոխել ածուրդից յետոյ, յետին թուով:

Պետութեան (և հասարակական հիմնարկութիւնների) ելումուտքի ազդիւրները մասնաւոր մարդկանց յանձնելու ածուրդը համարւում է ամենալաւ միջոց թէ՛ գանձարանի և թէ՛ մասնաւոր մարդկանց շահերի տեսակէտից, որովհետեւ բոլոր ուրիշ միջոցներից ածուրդն է, որ զժուարացնում, փակում է զունազան «անձնական բարեհաջողութեանց» դռները և հնարաւորութիւն է տալիս ամեն մի յակադողի մասնակցել ածուրդին:

Բայց եթէ ածուրդի հետեանքները առհասարակ կարելի լինէր հեշտութեամբ փոփոխել, այն ժամանակ ածուրդը կը կտրւինէր իր միտքը, իր նշանակութիւնը: «Ղօջաղ» մարդիկ միշտ այնպիսի գներ կը նշանակեն, որ միշտ իրանց կը մնան գանձարանի գործերը (այս դէպքում նաւթային հոգերը), և հէնց որ բանից կ'երևար, որ անօդուտ, նոյն իսկ վնասաբեր է այս ինչ կամ այն ինչ գործը, «ղօջաղ»-ները կը սկսեն միջնորդել, որ գանձարանը զիջանի, փոխի իրանց կապած պայմանը...

Վերջին երկու անդամուայ ածուրդներում հող վերցնողները բարձր պուղահարկ են խոստացել գանձարանին այն պատճառով, որ հաւատացած էին, թէ այսօր չէ վաղը նաւթի գինը անպատճառ պիտի 20 կոպ. հասնի: Եւ այս հաշուով էր, որ 12 կ. պուղահարկով հող վերցնողին դեռ մի 100 հազար ո. էլ փող էին տալիս, որ նա իր վերցրած հողը զիջէր այս կամ այն ըն-

կերութեան: Այսօր այդ հաշիւները ամենքի համար ծիծաղաշարժ և միամիտ են. իսկ այն ժամանակը երեխաներ չէին 100 հազարներ շարտողները, այլ փորձուած, «խելօք, հաշուով վաճառականներ»:

Եթէ, իսկապէս, նաւթի գինը այդքան բարձրանար, կամ նոյն իսկ 18 կ. մնար, ամեն մէկը, որ գանձարանի հողի մի կտորը գցել էր ձեռքը, արդէն ապահով, նոյն իսկ հարուստ մարդ էր լինելու, ինչպէս այդ պատահեց առաջին և երկրորդ անգամուայ աճուրդներում հող վերցնողներին, որ 1¹/₂—3 կ. պուղահարկով են վերցրել գանձարանի հողերը: Եւ սակայն գանձարանը այս բախտաւորներից և ոչ մէկին չասաց թէ՛ «այսինչ, դուք շատ էժան պուղահարկով էք վերցրել հողը, այժմանս պայմաններում երկուտակ էլ եթէ վճարէք, էլի լաւ փող կ'աշխատէք»: Ինչու ուրեմն, ասում են նրանք այժմ, որոնք դէմ են որ միեւնոսութիւնը յարգի խնդրատունների առաջարկութիւնը, գանձարանը պիտի զիջանի յօգուտ մասնաւոր մարդկանց և վերջիններիս «բաշխի» ընդհանուրի սեփականութիւնը: Եթէ նաւթագործը կը հրաժարուի իր պարտաւորութիւններից, գանձարանը՝ առանց նրա մոտցած փողը վերադարձնելու, նոր աճուրդ կը նշանակի և եթէ այժմ առաջուայ գներով չեն վերցնի, կը տայ պակասով... այսինքն այն դեպք, որ այժմ առաջարկում են գանձարանին իբրեւ նաւթի մի որոշ տոկոս:

Սակայն այս հիմնաւոր դատողութիւնների դէմ մի ծանրակշիռ առակութիւն են անում: Գանձարանը այս գէպքում այդքան խիստ պահպանելով օրէնքը և պայմանագիրը, արդէն «յետին թուով» փոփոխութիւններ է մոտցրել առաջին կարգի աճուրդում մասնակցողների պայմանի մէջ: Բացի այդ, Գանձարանը իր հողերի մի ահագին մասը առանց աճուրդի տուել է գանազան մարդկանց, դրանով նպաստելով նաւթի գների իջնելուն և ուրեմն վնասելով իրանից թանգ գներով հող վերցնողներին:

«Այժմ, ասում են խնդրատուները, դուք մեզ օրէնքն էք ցոյց տալիս, ապա ուր էր այդ օրէնքը, երբ Ռօմանու ամենալաւ հողերի մի ահագին տարածութիւն տուիք Մոսկուայի կապիտալիստներին առանց աճուրդի և համարեա ձրի. ուր էր այդ օրէնքը, երբ շատ ու շատ ուժեղ մարդկանց առանց աճուրդի հողեր բաժանեցիք էժան գներով... Այդ էժանագին հողերի նաւթն է, որ այսօր խեղդում է մեզ... Եթէ նրանց համար հնարաւոր էր շեղուել օրէնքից, այժմ՝ մեզ անխուսափելի սնանկութիւնից ազատելու համար էլ բարեհաճեցէք բայառութեամբ շեղուել օրէնքից»:

Հարցը չափազանց բարդուել է. դրա թէ՛ դրական և թէ՛ բացասական վախճանը բաղմամբիւ պանդառների պիտի յարույանի, որովհետեւ բաղմամբիւ մարդկանց համար «կեանքի և մահու» խնդիր է դա... Եւ այս բարեկեան խառնաչփոթութիւնը ծագել է նրանից, որ սկզբից եւթ օրինական հիմքի վրայ չի մնացել հարցը... չեզոքներ, բացառութիւններ եւ տեղի ունեցել «ըստ բարեհայեցողութեան»... և, ինչպէս յայտնի է, օրէնքի մի անգամ չեզոքելը՝ դժուարացնում է նորից օրինական հաստատ հիմքի վրայ կանգնելը:

Այժմ մինիստրութիւնը հարցիս քննութիւնը թողել է «Նաւթագործների ժողովին», որ բացուելու է դեկտ. 8-ին:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Մեռած գործիչներին հրապարակական յարգանք արտայայտելու ամենա-
 ժողովրդական ձևը մեր մէջ. — Յ. Լաղարեանի մահուան հարիւրամեակի
 առիթով որոշումների մայրաքաղաքներում. — Գամառ-Բաթիպայի մահա-
 ձանի բացումը և հայի հասարակական անտարբերութեան նոր ապացոյց-
 ներ. — Անոնգ Ալիշանի հոգեհանգստի առիթով յայտնած ճշտ սկզբունք. —
 Հայ-կաթոլիկ Ալիշանի օրինակը ի՞նչ ապացուցեց. — Մի թուրք վաճա-
 րականի հասարակական լայն ձգտումները. — Գիտութեան անաչառութիւնը.
 — Հնագիտական Ընկ. ճիւղի նշանակութիւնը կովկասցիներէս համար. —
 Բօթօրըկինր պրական պրօլետարիայի մասին. — Գրական մշակներին օգնող
 րնկերութիւններ և գրողները դրութիւնը բարոյքելու նոր կազմակերպու-
 թիւն. — Գրական «խողէչիներէր» քննդիկատը և կօնտր-սենդիկատը. — Ճա-
 դանդի րինտան հայերէս մէջ. — Հայի զանդաղաշարժութիւնը. — Փառասուն-
 տարուայ գրական անապառ նիւթ. — Ա. Կաճկականի մահը. — Սաստկադրած
 պահպանութեան գրութիւնը. — Առատութեան միներսորի հրամանը

Մինչև օրս հայ ժողովուրդը մի անմեղ սովորութիւն ու-
 նէր. նա հրապարակական աղօթք կամ հոգեհանգիստ էր կա-
 տարում իր երախտագիտութեանը արժանացած ամեն մի մե-
 ռած գործիչի համար, երբէք հարց չը տալով իրան՝ արդեօք
 հանգուցեալը լուսաւորչական էր, թէ օտարադաւան։ Մեր պար-
 զամիտ հոգևորականներն էլ, մինչև մեր մէջ աստուածաբանների
 երևան գալը, հայոց եկեղեցու ոգուն և կանոններին հակառակ
 ոչինչ չէին գտնում՝ հոգեհանգիստ կատարելու մէջ թէ կա-
 թոլիկ Աղամեանի, թէ բողոքական Գլադստօնի, թէ մահմեդա-
 կան Նասր-էզդին Շահի և թէ շատ ուրիշների համար։ Մերք զիտ-
 մամբ չենք խօսում սուլթանի արեւատութեան համար ամեն
 տարի թիւրքիայի հայոց եկեղեցիներում կատարուող մադ-
 թանքների մասին, որովհետև մեզ կարող են առարկել, թէ
 ստիպուած չատ բան են անում մարդիկ, ուստի այդ իրողու-
 թիւնը փաստական նշանակութիւն չունի. կարևոր է ժողովրդի
 ազատ, ինքնարժեքի ցանկութիւնը՝ աղօթել իր եկեղեցում

նրանց համար, որոնց յիշատակը թանգ է նրա սրտին: Եւ յանկարծ... բայց զրա մասին՝ յետոյ, այժմ մենք «լուսաւորչական» գործիչների յիշատակով զբաղուենք:

Այգլէս ահա, հաւատարիմ հայկական բարի սովորութեան, մայրաքաղաքների հայերը երկու ամիս առաջ հոգեհանգիստ կատարեցին Լազարեան Ճեմարանի հիմնադիրի համար, նրա մահւան հարիւրամեակի առիթով: Հայ ազգը իրան երախտապարտ է զգում գէպի Յովհաննէս Լազարեանի յիշատակը, որովհետեւ այդ նշանաւոր հայը դեռ այն խաւար ժամանակներում, երբ այժմեան ուսուսց Հայաստանը հեծում էր մահմեդական լծի տակ և մի հատ կանոնաւոր դպրոց չը կար մեր երկրում, մտածեց իր կարողութեան մի մասը՝ 200 հազար, յատկացնել իր թըշուառ աղջակիցների մտաւոր-բարոյական վերամշակութեան՝ բանալով Ռուսաստանի սրտում մի մեծ կրթական հաստատութիւն: Մեռնելով, նա իր կամքի իրագործումը յանձնեց իր կըրտսեր եղբորը՝ Յովակիմին:

Այս վերջիւնը, ինչպէս յայտնի է, իր անձնական կարողութիւնից էլ համարեա նոյնքան աւելացնելով մեծ եղբոր կտակածի վրայ, 1815 թուականին փառաւորապէս գլուխ բերաւ իրանց տոհմային անունը կրող Ճեմարանի բացումը: Այնուհետեւ Լազարեանների համար մի տեսակ ընտանեկան տրագիգիա էր դառնել կտակներով ու նուէրներով աւելի և աւելի տպահովել իրանց տոհմային պարծանք դարձած ուսումնարանի գոյութիւնը: Լազարեանները զանազան ժամանակներում մի միլիոնից աւելի են նուիրել Ճեմարանին, չը հաշուած այդ ընդարձակ և հոյակապ շինութեան վրայ արած ծախքերը: Ուրախալի է տեսնել, որ հայ ժողովուրդը այս սնգամ յոյց տուց որ գործով էլ գիտէ գնահատել այդ մեծ տոհմի արածը: Մասկուայի հայերը, յաւերժացնելու համար Յովհաննէս Լազարեանի յիշատակը, որոշեցին՝ այդ գաղութի հայ աղջկանց համար ծխական դպրոց բանալ: Իսկ Պետերբուրգի հայոց եկեղեցական խորհուրդը վճռել է Լազարեան Ճեմարանում 20 թօշակաւոր աշակերտներ պահել: Միայն թէ—եթէ ճիշտ են լրագրական լուրերը—ինչու այդ թօշակաւորները անպատճառ պէտք է հոգեորականների որդիներ լինեն: Մենք գերադասութիւն կը տայինք դիւղայիների գաւախներին, որովհետեւ մեր հոգեորականները աւելի աչքաբաց են և ճարպիկ, ուստի հազար ու մի ճանապարհ գիտեն՝ աջողկնելու համար իրանց որդեկեանց կրթութիւնը: Այլ է խաւար, անօգնական գիւղացին: Յամենայն գէպս ժողովրդին մոտանալ և միայն նրա ջնջին մասի՝ հոգեորականութեան մասին

մտածել արդարացի չէ։ Դրա դէմ կը բողոքէր ինքը Գամաու-Քաթիպան անգամ, չը նայած որ քահանայի որդի էր։

Գամաու-Քաթիպան հայ ժողովրդի կողմից վաղուց արժանի էր չօչափելի երախտագիտութեան։ Մահարձանը այդ զգացմունքի արտայայտիչը պէտք է լինէր։ Բայց Նոր-Նախընտանի ս. խաչ վանքում յաւիտենական քնով հանգստացած ընտանեկան արժանույթաւ՝ իր մահարձանի բացման օրը չատ սակաւաթիւ յարգողների չնորհաւորութիւններին։ «Մայր Արաքսի»-ի հեղինակը այնպիսի մեծ ժողովրդականութիւն է վայելում մեր մէջ, որ մեզ թւում էր թէ նրա մահարձանի բացման հանդէսը պիտի սղեորէր հայերի աւելի ստուար խաւերը։ Տարաբախտաբար այդպէս չէր. եթէ ընթերցողը ուշադրութեամբ կարդացել է պ. Գ. Չալխուչեանի հրատարակած չնորհաւորութիւնների յուշակը, նա պէտք է համաձայնի մեզ հետ, որ մի քանի ուսանողներ, հոգեորականներ և զրուներ (չը հաշուելով բանաստեղծի մօտ ազգականներին ու բարեկամներին) հետո են «Ժողովուրդ» լինելուց, ուրեմն հայերի մեծամասնութիւնը «Ժամանակ» չի գտել, երբի, կորուել արշինից ու համբիճից և գէթ հեռագրական չնորհաւորութիւնով համազգային բնաւորութիւն տալ այդ համեստ հանգիսին։ Յիշած հանգամանքը աւելի ևս իրաւունք է տալիս կարծելու, որ ինքը հայ հասարակութիւնը չէր էլ մտածիլ մահարձան կանգնեցնելու մասին, եթէ բռնաստեղծի բարեկամ պ. Գ. Չալխուչեանի անհատական եռանդն ու ջանքերը չը լինէին։ Դեռ աւելին կ'ասենք. հայ հասարակութիւնը երբի պահանջ էլ չէր զգալ ունենալ Ռ. Պատկանեանի երկասիրութիւնների լիակատար հրատարակութիւնը, եթէ քանտեսեղծի մի այլ բարեկամ, տիկին Վ. Փանանեանը, չը հոգար այդ մասին...

Մի երրորդ հոգեհանգիստ էլ պէտք է կատարուէր հայ ժողովրդի մեծ զաւակներից մէկի՝ Դեռնդ Ալիշանի համար, բայց թիֆլիսում՝ նուաժ էջմիածնի նորապսն վարդապետներից մէկը յանկարծ ներշնչուեց մեր եկեղեցու նախանձախնդրութեամբ և իր veto-ն դրաւ։

Ինչպէս այս տեսութեան սկզբում ասացինք, մինչև օրս անխափան կատարուել են մեր եկեղեցիներում հոգեհանգիստներ ամեն զաւանութեան գործիչների համար, ուրեմն արժէ որ պատմութեան մէջ յիշուի այն մեծ անունը, որից նոր դարազրուի է սկսւում... հոգեհանգիստների հարցում։ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մէջ այդ նորութիւն մտցնող Գարեգին վարդապետ Յովսէփեանն է, որ քաջութիւն ունեցաւ մի «նոր սկզբունք» յայտարարելու Այդ սկզբունքը հետեւեալն է. «հայ-կա-

թուրիները լուսաւորչական եկեղեցին համարել են հերձուածող. Ալիշանը կաթողիկէ, ուրեմն նա էլ համամիտ է այդ կարծիքին: Հետեւեալ, Ալիշանի գրական-գիտական գործունէութիւնը յարգելով հանդերձ, չը պէտք է թոյլ տալ հայոց եկեղեցում հոգեհանգիստ կատարել այդ մեծ հայի՝ ամբողջ ազգից սիրուած նահապետի յիշատակին»:

Պէտք է նկատել, որ այդպիսի «սկզբունք» պաշտպանողները մի քիչ առաջ, դեռ Ալիշանի կենդանութեան ժամանակ, երբ աօնուում էր Մխիթարեանների գրական-գիտական գործունէութեան երկուհարիւրամեակը, գէտ էին, որ հայոց եկեղեցում «հարազատ զուակները», շնորհաւորեն «ուրաջող» Մխիթարի հիմնած միաբանութեան յիշած գործունէութեան յօրակեանքը, և սաստիկ տրանջում էին, որ այդ առիթով կաթողիկոսը յատուկ ներկայացուցիչ է ուղարկել Վենետիկ... Այժմ այդ նոյն պարոնները և պատուի ոչ արժանի հայրերը յայտնում են, որ հակառակ չեն Մխիթարեան միաբանութեան ամենանշանաւոր նախկին անդամի, Ալիշանի, գրական-գիտական գործունէութեան համար հրապարակական շնորհակալութիւն յայտնել, միայն թէ հոգեհանգիստ կատարել մեր եկեղեցիներում անկարելի է. թող կաթողիկէ եկեղեցում կատարուի և իրանք ուրախութեամբ կը գնան... Մի գէպքում չի կարելի շնորհաւորել գրական-գիտական գործունէութիւնը, իսկ մի այլ գէպքում հակառակ չեն... Բայց միթէ հակասութիւններից զրանք ամաչում են. դա մի շատ սովորական բան է դրանց համար: Սակայն մենք կարեոր ենք համարում կանոնադրել այդ «նոր սկզբունքի» վրայ և ոչ հակասութեան, որովհետեւ կղերական ռաճգութիւն ենք տեսնում դրած veto-ի մէջ: Մեր եկեղեցու տէրը ժողովուրդն է, իսկ հոգեորականները սպասաւորներ են, որոնք պարտաւոր են չը շեղուել մեր եկեղեցու ոգուց և կանոններից:

Եթէ «նոր սկզբունք» յայտարարողները վստահանում են մի նոր կանոն մտցնել մեր եկեղեցու մէջ, որով սահմանափակւում է ժողովրդի ազատ կամքը, ազօթելու ինքնաբուղի յանկութիւնը, այդ գէպքում ամեն մի հայ իրաւունք ունի պահանջել, որ այդ պարոնները և ռաստաւածաբանները՝ յոյց տալին մեզ մի բացորոշ կանոն, որ արգելում է օտարազաւանի համար հոգեհանգիստ կատարել մեր եկեղեցում: Մեզ հարկաւոր է յոյց տալ եկեղեցական ժողովներով ընդունած մի կանոն և ոչ այս եւամ այն բարձրաստիճան անձի քմահաճոյքը, որ օրը տասը անգամ կարող է փոխուել, նայած տրամադրութեան կամ թեկադրութիւններին: Իսկ ռաի տակ հաստատ օրինական հող չու-

նենալ և վեր կենալ բռնաբարել ժողովրդի իրաւունքը—գա խայտառակ ծաղր է ժողովրդի զգայմունքների վրայ: Եթէ օտարազաւանի համար հոգեհանգիստ կատարելը մեր եկեղեցին արգելում է, հապա ինչո՞ւ մինչև «նոր սկզբունքի» գիւտը ոչ ոք չը դիտէր մի այդպիսի կանոն, ինչո՞ւ այժմ էլ ամեն տեղ, բայց Թիֆլիսից, Շուշուց և Էջմիածնից, ուր բազմած են պճնազգեստ մեր «աստուածաբանները», միւս «պարզամիտ» հոգեւորականները, ժողովրդի հետ միացած, հոգեհանգիստներ են կատարում Ալիշանի համար: Երևի այդ հոգեւորականներն էլ «անխորական» են... մի յանցանք, որ մեր «աստուածաբանները» գուցէ չը ներէին և Գրիստոսին, արդէն չափից անց «անխորական» համարելով Նրան: Ի՞նչ կողմից ուզում էք վերջրէք այդ «նոր սկզբունքը», բայց ոչ քրիստոնէական, ոչ տղային, ոչ արդարութեան տեսակէտից չի կարելի համարել Նրան: Այդ «սկզբունքը», եթէ չասենք մեռած ձեռնարկութեան և փարիսեցութեան արդիւնք, յամենայն դէպս պէտք է համարել չը մարսած մտքերի և չը պարզուած զգայմունքների մի ողորմելի խառնաշփոթութիւն, աւելի ոչինչ:

Մեր եկեղեցու վարկը զոյղ այդ մարդիկ երեւի կ'ուզենային որ «Ալիշանը ապաշխարի իր մեղքերը» և «կրկին դառնայ լուսաւորչական եկեղեցու գիրկը», որպէս զի արժանանայ... դրանց հոգեհանգստին: Սակայն ցանկալի էր արդեօք տեսնել մեր դարում մի կաթողիկ ընտանիքում ծնուած Ալիշանին կրօնափոխ եղած, երբ «հասուցանելու համար զՀայրենեայն՝ Հայրենեաց» *), հարկ չը կայ անպատճառ ընդունել Էջմիածնի կաթողիկոսի գերիշխանութիւնը: Իսկ այլ եւս ո՞ր էական յատկանիշով մեր «ազգային» եկեղեցուց տարբերում է հայ-կաթողիկ եկեղեցին: Երկու տեղ էլ արարողութիւնները, պատարագը, չարականները հայոց գրաբարով են լինում, իսկ Գրիգոր Լուսաւորչին Միթիթարեանները աւելի քիչ չեն պաշտում քան Էջմիածնի վարդապետները. կարգացէք, օրինակ, Ալիշանի ամենավերջին գրուածքը «Բազմավէպի» № 11-ում և խոստովանէք որ Լուսաւորչի աւելի ոգեւորուած ջոտագով հազիւ գտնէք մեր ամբողջ միաբանութեան մէջ...

Եթէ հայկական թշուառ իրականութիւնը մի քանի դար առաջ (ինչպէս այժմ էլ Թիւրքիայում), Ալիշանի գուցէ պապերին ստիպել է քաղաքական որոշ նպատակով մի քայլ անել և Էջմիածնի կաթողիկոսի փոխարէն Հոռմի պապին ընդունել, միթէ այդ արդէն բաւական է արդարացնելու համար այն ստոր ձեռք

*) Ալիշանի խօսքերը «Ալլարատի» առաջաբանում:

վրէժխնդրութիւնը, որ նպատակ է դրել «նոր սկզբունքը»։ Յամենայն դէպս, «պապական» անհամբերողութեան դէմ բողոքողներին չի սազում գործ դնել «էջմիածնական» անհամբերողութիւն։ Փոխանակ բուժելու կրօնական եղկպառակութիւններից առաջացած վէրքերը, այդպիսով աւելի են գրգռում, խորթացնում մեր օտարադաւան ազգակիցներին։ Մինչդեռ արեղակի նման պարզ է, որ կրօնը չը կարողացաւ փոխել հայ ծնունդ Ալիշանին, սառցնել նրա հայրենասիրութիւնը. նա մեր հարազատ եղբայրն է, որովհետեւ մեր դարում ազգայնական հարցը արդէն դուրս է եկել կրօնական նեղ փաթաթներից։

Մինչդեռ իրան Աւետաշանի աշակերտ համարող մեր աստուածաբանները ջանքեր են գործ դնում պարզամիտ ժողովրդի մէջ մոլեռանգութիւն քարոզել, մի մահմեդական թուրք վաճառական ընդհակառակն է գործում. նա աշխատում է իր հաւատակիցների մտքերից փարատել ֆանատիկոսութիւնը։ Մեր խօսքը բազուկից հարուստ Հաջի-Չէյնալ-Արզին-Թաղիեփի բացած դպրոցի մասին է։ Այդ նշանաւոր թիւրք միլիօնատէրը չուզեց նմանել ոչ միայն իր արիւնակից թիւրք հարուստներին, այլ և իբրեւ թէ «քաղաքակրթութեամբ» հայ խոշոր բուրժուաներին, որոնց մէջ կան շատերը նոյն իսկ բարձրագոյն կրթութեամբ։ Թաղիեփը, թէև անկիրթ, բայց իր հայկաքննելով աւելի է մօտ ամերիկացի միլիօնատէրերին, քան հայ կրթութեամբ հարուստները։ Հաջին աշխատում է բարեգործութիւններ անել իր կենդանութեան ժամանակ և ոչ մեռնելուց յետոյ։ Նա չինեց թատրոն, գնեց «Каспи» լրագիրը և ամբողջապէս յանձնեց թիւրք ինտելիգենցիային, գումար տուեց Բապու քաղաքի ինքնավարութեան—արագացնելու համար մաքուր ջուր մատակարարելու հարցը և, վերջապէս, իր հաշուով կառուցեց Բապու մի հոյակապ շինութիւն՝ մահմեդական աղջկանց կրթութեան համար, միաժամանակ խոշոր գումարով ապահովել այդ հիմնարկութեան կանոնաւոր գործունէութիւնը։

Այսպէս ահա մեղրեալներում մօլլաների աւանդած «գիտութիւնը» չէր գոհացնում լուսամիտ Հաջուն։ Պարզ է որ նա լաւ հասկանում է որ նոր կեանքը, թիւրք ժողովրդի գոյութեան նոր պայմանները պահանջում են նոր աշխարհայեցողութիւն՝ հիմնուած գիտութեան և ոչ միայն կրօնի վրայ։ Պէտք է գիտութեան ճառագայթները թափանցեն կանանոցնրում փակուած թրքուհիների մտքի և հոգու մէջ, որպէս զի նրանք ընդունակ դառնան հասկանալ որ իրանք ճակատագրի որոշմամբ չեն ստեղծուած իբրեւ տղամարդու ստրուկ կամ նրա վաւաչոտութեան առարկայ, այլ մարդ են մարդկային ամենալին

իրաւունքներով: Եւ բաւական է, որ թրքունի զարգանայ այնքան, որ ըմբռնի այս ճշմարտութիւնը. նրա ընտանեկան մթնոլորտը կը փոխուի: Ապա ընտանեկան վերանորոգութիւնը կը կերպարանափոխի և նրա հասարակական կեանքը, կ'ազատի թիւրքի միտքը թէօկրատիական կապանքներէ:

Այդպէս յեղափոխող է գիտութիւնը, որ ձգտում է բացարձակ ճշմարտութեան, առանց նայելու թէ ում է այդ հաճելի, ում ոչ: Իսկ դեռ շատ շատերին նրա ազատ զարգացումը հաճելի չէ. առանց գիտութեան դրած խոչընդոտների աւելի ազատ են իրանց զգում որոշ տիպի «հետազօտողներ»... Նոյն իսկ զէպլի պատմական անցեալը այդպիսի «գիտնականները» սիրում են տենդենցիօզ վերաբերմունք: Պատմական քննադատութեան զաղտփարը դրանց անյայտ է: Դրանք չեն ուզում ընդունել որ պատմութիւնը, իբրև գիտութիւն, իր ասածները պէտք է հիմնի զանազան աղբիւրների, յիշատակարանների և անհերքելի փաստերի վրայ. դրանք չեն ընդունում, որ պատմական աղբիւրներն ու յիշատակարաններն անգամ նախ և առաջ պէտք է անցնեն գիտութեան քննութեան ամենախիստ բովից, որ արժանան վկայ, ապացոյց լինելու այս կամ այն ենթադրութեան: Բնականաբար, զանազան հեղինակներից բերած ցիտադները դեռ ոչինչ չեն ապացուցում, եթէ այդ հեղինակների ստուգութիւնը կատարուած չէ: Այդպէս չքննադատուած գրութեան մէջ է թէ մեր հայերիս ու թէ վրացիների պատմական աղբիւրները մեծագոյն մասը: Հետեալբար, ոչ միայն վրացիները, այլ և մենք հայերս, մեր Վենետիկով և Վիեննայով, չունենք գիտնականօրէն դրուած պատմութիւն: Այդ պատճառով չէ կարելի չողջունել Մոսկուայի Ռուսաց Կայսերական Հնագիտական Ընկերութեան Կովկասեան ճիւղի բացումը, որ անշուշտ կ'օգնի աւելի մեծ եռանդով ժողովել, նկարագրել և պահպանել մեր երկրի հնութեան բազմազան փնայորդները, պատրաստել պատմական նիւթեր, մաքրել պատմական յիշատակարանները սխալներից, համեմատել և այլն: Միայն այդ նախապատրաստական գործողութիւններից յետոյ կարելի կը լինի գիտնականօրէն պարզել մեր երկրի անցեալ իրականութիւնը ամբողջապէս. այդ է իսկապէս պատմութիւնը: Իսկ նախ քան այդ նախապատրաստական գործը, առանց պատմական լուրջ քննադատութեան, վեր կենալ և բացարձակ պնդել թէ անցեալում փառաւոր էր և ընդարձակ Վրաստանը ու ոչնչութիւն՝ Հայաստանը, կամ ընդհակառակը — դա յամենայն զէպս լուրջ զբաղմունք չը պէտք է համարուի... Դժբախտաբար մեր դարերու հարեաններից մի քանիսը լոկ սեպագիր անցեալի մէջ չեն ուզում մտորելնել ճշմարտութիւնը,

այլ և ներկայում, մեր առօրեայ կեանքում, նոյն իսկ Թիֆլիսի քաղաքային ինքնավարութեան գործերում, ուր, թուում է, անտեղի պէտք է լինէր ազգայնական ատելութիւնը սերմանել մամուլի մէջ...

Այդ ասպարէզում գործող մշակների ճանապարհը փչում է, Դրանց դրութիւնը նորերս լաւ պատկերացրեց ոուս վիպասան Բօբօրըկինը, Պետերբուրգի Տնտեսագէտների ժողովում կարգացած իր զեկուցման մէջ. «գրական պրօլետարիատի» — գրողների — անապահով վիճակի մասին էր նրա կարգացածը: Աշխատանքի և կապիտալի հարցը, ինչպէս երևում է, մուտք է գործել և գրական գործունէութեան մէջ: Այստեղ էլ կան գործի տէրեր կամ «գրական խօզէիններ» և վարձով աշխատաւորներ կամ «գրական բանուորներ»: Մինչդեռ գրական բանուորը իր ամբողջ մտաւոր-բարոյական կարողութիւնը զոհելով հասարակական գործին, մնումնով յաճախ թողնում է ծայրապոյն չքաւորութեան մէջ ընտանիք, որբեր. մինչդեռ նա ձերութեան ժամանակ պէտք է «բարեգործութեան» վրայ յոյս դնի — միւս կողմից, այդ նոյն գրողների ծանր աշխատանքով «գրական խօզէինները», հրատարակիչներն ու դրամաճառները, իրանց համար փառաւոր պալատներ են կանգնեցնում: Այդքան ձեռնտու է եղել ոուսաց կեանքում «գրական ճարտարուեստը» կամ ինքուստրիան: Բայց միայն նիւթական կողմից չեն գրական բանուորները կախուած իրանց «տէրերից», այլ աւելի ևս վատթար է նրանց բարոյական կախումը, որովհետև հրատարակիչների միահեծան կամքը, քմահաճոյքը, ոչնչով չի սահմանափակուած: Այդ կողմից դուրս է գալիս, որ գրական բանուորը նոյն իսկ աւելի անապահով է քան ֆիզիկական աշխատանքով ապրող հասարակ գործաւորը, որ սովորութիւն ունի իր «խօզէինի» հետ իրան ապահովող որոշ պայմանագիր կռել: Գրական բանուորները սովոր չեն պայմաններ կապել և յաճախ խաղալիք են իրանց գործ տուողների ձեռքում...

Ճիշտ է, Ռուսաստանում գոյութիւն ունեն զանազան բարեգործական ընկերութիւններ, որոնց նպատակն է օգնութիւն հասցնել գրական հաշմանդամներին: Այդ տիպի պէտք է լինի և Վ. Դ. Կօրպանովի նախաձեռնութեամբ «Տպագրական աշխատաւորների փոխադարձ օգնութեան ընկերութիւնը կովկասում»: Բայց Բօբօրըկինի կարծիքով, որի հետ համաձայն ենք և մենք, այդ տեսակ ընկերութիւններով չէ կարելի բուժել չարիքը: Դրանք միայն թեթեալանում են մի քանի անհասանելի ծանր դրութիւնը և ոչ կազմակերպում հարստահարիչների դէմ մարտունակ համար մի ամբողջ դատակարգ: Այդ է պատճառը,

որ Բօթորըկինի առաջարկութիւնները պէտք է աւելի արմատական միջոցներ համարել: Նրա կարծիքով գրական բանուորների գրութիւնը կը բարւոքուի, եթէ կազմուի գրողների գաշնակցութիւն կամ սինդիկատ, հիմնուի գրական գործ տուողների և աշխատաւորների ներկայացուցչական բիւրօ, կազմուի գրողների համար էմերիտուրային գանձարան, ամսէ ամիս տուրք հաւաքուի և կազմուի դրամագլուխ՝ գործնականապէս մրցելու համար հրատարակիչների և գրավաճառների դէմ: Գուցէ աւելորդ չը լինի այստեղ մեր ընթերցողին յիշեցնել, որ ռուս հրատարակիչներն ու գրավաճառները արդէն մտածում են առանձին սինդիկատ կազմել, որ անշուշտ աւելի կը վատթարացի գրողների դրութիւնը: Հետեալքար շատ խելացի է Բօթորըկինի առաջարկը գրողների սինդիկատի մասին. դա կը լինի հակակշիռ, մի կօնտր-սինդիկատ գրական խօզէիներին հիմնածի դէմ:

Ճիշտ է, ռուսաց կեանքում ընթերցանութիւնը արդէն այնպիսի մեծ պահանջ է դառել, որ գրական մեծ տաղանդները կարող են բոլորովին անտես առնել հրատարակիչներին էլ, գրավաճառներին էլ. մի Տօլստոյ կամ Գօրկիյ այնքան եկամուտ կը ստանան իրանց ստեղծագործութիւնների համար, որ շատ կապիտալիստներ և կալուածատէրեր կը նախանձնէ: Բայց գրական քաղաքի բեմքսն, մշտական եկամուտը, միայն բաղադրի գրողների սեփականութիւն է, մինչդեռ գրականութիւնը, մամուլը, պահանջում են գրական բանուորների մի ահադին լեզբօն: Ահա այդ համեստ, բայց միևնոյն ժամանակ կեանքի մէջ անհրաժեշտ աշխատաւորների դրութեան մասին պէտք է մտածել:

Այդ է ահա «գրական պրօլետարիատի» հարցը ռուսաց կեանքում*): Էլ ինչ ասենք հայերիս գրական աշխատաւորների մասին, երբ մեր մէջ այնքան քիչ է պահանջում գիրք, լրագիր, ամսագիր, որ ոչ մի կապիտալիստ՝ միայն նիւթական շահ ստանալու դիտաւորութեամբ, կռպէկ անգամ չի մտցնի հրատարակչականի նման անձեռնտու մի գործի մէջ: Մեղանում հրատարակիչը պէտք է միայն դեֆիցիտ ի նկատի ունենայ, եթէ, ի հարկէ, չուղի հարստահարել գրողներին:

Թէ ինչ դրութեան մէջ էր հրատարակչական գործը մեզանից մի 40 տարի առաջ, այդ մասամբ յայտնի պէտք է լի-

*) Դժբախտաբար մենք ձեռքի տակ չունէինք Բօթորըկինի ղեկուցումը ամբողջապէս և ծանօթացել ենք նրա հետ լրագրական ոչ լիակատար տեղեկութիւններով:

նի և ներկայից, բայց աւելի պարզ այդ հարցը վճռում են Ս. Նազարեանի նամակներից մի քանիսը, որոնք տպուած են «Լուսմայի» վերջին գրքում: Նա ստիպուած էր 1863 թուականին դադարեցնել «Հիւսիսափայլի» հրատարակութիւնը բաժանորդների պակասութեան պատճառով: «Նա ամենից առաւել բեռնաւորուած եմ, դորժ եմ կատարում տասն մարդու փոխանակ, այլ միւս ինչ առնեմ, մի կտոր հացը, որ ունեմ ձեռքումս ոչ Հայոց տուածով, այլ իմ վարձապետութեամբ, կարող էմ զաւակիս ձեռքից առնուլ և տալ Հայոց հարուստներին. այս ընդգէմ է մարդկային և աստուածային օրէնքին», — ասում է դառնացած Ս. Նազարեանը: Իսկ թէ ինչ էր ստիպուած գրել Մ. Նալբանդեանը, այդ մենք տեսանք «Մուրճի» № 10-ում (երես 184):

Վերջին 40 տարիների ընթացքում առհասարակ շատ քիչ բան է փոխուել այդ կողմից հայոց մամուլի մէջ, աշխատողների մեծագոյն մասը կողմնակի գործերով է պարապում, որովհետեւ անկարող է ապրել միայն զրաիւսն աշխատանքի ջնջին վարձատրութեամբ, հայ հրատարակիչները կամ պէտք է հաշտուեն դեֆիցիտի հետ կամ դորժը տանեն կիսատ-պռատ, ձրի աշխատողների վրայ յոյսեր դնելով: Ել ինչ ասենք գրական «տաղանդի բնատայի» մասին քանի որ հայոց ամենաժողովրդական գրողներ՝ Բաֆֆին և Գամառ-Փաթիւպան չքաւոր սպրեցին և չքաւորութեան մէջ թողին իրանց ընտանիքը, որբերը: Հայը հասկանում է թէ ինչ է կապիտալի, կալուածքի բնատ, իսկ զրաիւսն տաղանդի բնատան մի անըմբռնելի գաղափար է նրա համար:

Եթէ ուզում ենք, որ գրականութիւնը և մամուլը մեղանում լուրջ գործոնների դեր կատարեն, պէտք է փոխենք մեր անտարբեր վերաբերմունքը և մտածենք նրա բարւոքելու հիմնաւոր միջոցների մասին: Քառասուն տարին քիչ ժամանակ չէր. այդ միջոցում աշխարհս հիմնովին կերպարանափոխուեց, իսկ մենք մնացինք անշարժ, այսօր էլ ինչպէս 40 տարի առաջ աւելի կրօնական խնդիրներով ենք զբաղուած քան հասարակական, տնտեսական, դրական, գիտական և այլն:

Յանցանք է մեր մտածողութեան մեծագոյն մասը նուիրել եկեղեցական ջնջին հարցերին և ոչինչ չանել ժողովրդի մտաւոր-բարոյականը կուլտուրական ազդերի հասած աստիճաններին հասցնել, յանցանք է չը բանալ նրա մտքի առաջ պատուհաններ, որոնց միջով երևում են աւելի լայն, աւելի հեռաւոր հորիզոններ: Այդպիսի պատուհաններ են մեզ հարկաւոր և ոչ անվերջ, ձանձրալի վէճեր տէրտէրների, երէցփոխանների, վարդապետների և հոգեհանգիստների մօտին: Եթէ ժո-

շովուրդը զարգանայ նա այնպէս անտարբեր չի գտնուիլ զէպի կղերական ուսնձգութիւնները ինչպէս այժմ, երբ նրան հեշտութեամբ կարողանում են մոլորեցնել զանազան բախտախընդիրներ: Երբ ժողովրդի մտաւոր-բարոյականը բարձրանայ, նա կտրուած չի լինի մեր գրականութիւնից, չի ապրիլ իր առանձին, կղզիացած կեանքով և, աւելի մեծ մասնակցութիւն ցոյց տալով հասարակական հարցերում, կը ստիպի որ և մեր գրողներն աւելի ուշ դարձնեն կեանքի հիմնական հարցերի վրայ: Իսկ այժմ մեր գրականութիւնը, մամուլը մի շատ սակաւաթիւ խմբի հետաքրքրութեան առարկայ է. այդ է պատճառը, որ նա աւելի շրջանական, խմբային բնաւորութիւն է կրում քան լայն հասարակական: Ինչպէս մի անգամ առիթ ենք ունեցել յիշելու, մեր հասարակական կեանքը պատում է եկեղեցու, դպրոցի, թատրոնի և մամուլի շուրջը. բայց ինչպէս, ո՞վքեր են այդ «հետաքրքրուողները», եթէ ոչ համարեա միայն հէնց այդ ասպարէզներում գործող անձինք: Դրանցից գուրս տիրում է մի լուռ, անտարբեր անապատ, որի մէջ կէնտ կէնտ երևում են նոր վախճանում Աստուածատուր Կաճկաճեանի նման անհատներ, որոնք իրանց ծերութեան հասակում անգամ պահպանում են ուսանողական կեանքի վեհ իդէալներ, մինչև վերջը զերազատելով հասարակական շահերը անձնական աջողութիւններից: Բայց քանի՞ Կաճկաճեաններ կարող ենք ցոյց տալ գունդապունդ կեանքի այլապէս ողորդ ալիքների մէջ ընկնող բարձրագոյն կրթութիւն ստացած հայերիս մէջ...

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Հրատարակուած է ներքին գործերի մինիստրի հետեւեալ կարգադրութիւնը. «Պետական կարգը և հասարակական հանգրստութիւնը պաշտպանելու համար եղած միջոցների կանոնադրութեան 7-րդ յօդուածի համաձայն, անհրաժեշտ համարելով յայտարարել սասակայրած պահպանութեան դրութեան մէջ՝ Բիգա, Իւրեմ, Մինսկ, Մոգիլէվ, Գոմէլ, Դվինսկ, Վիտեբսկ, Բէլոստոկ, Նիժնի-Նովգորոդ, Կազան, Տոմսկ, Եարոսլավլ, Սարատով, Պոլտավա, Սամարա, Քիշինեմ քաղաքները և Վիլնոի նահանգը, ներքին գործերի մինիստրը դրա մասին զեկուցեց կառավարչական սենատին»:

Հրատարակուած է ժողովրդական լուսաւորութեան մինիստրի հետեւեալ հրամանը. «Խարկովի ուսումնարանական շրջանի կոմիտեներ, 1901.

ջանի իշխանութիւնից վերջին ժամանակ ստացուած զեկուցումներից երևում է, որ Խարկովի Կայսերական համալսարանում այս տարուայ հէնց սկզբից բժշկական ֆակուլտէտի 5-րորդ կուրսի ուսանողների մեծամասնութիւնը, որին ղեկավարում էին 1899 թուին տեղի ունեցած անկարգութիւնների պատճառով հեռացրած եւ ապա նորից ուսանող ընդունուած անձինք, սիստեմատիկական հալածանք յարուցեց իրանց այն ընկերների դէմ, որոնք հաւատարիմ մնալով իրանց պարտականութեան, չը մասնակցեցին ուսանողական շարժմանը և 1899 թուին քննութիւն բռնեցին ժամանակին։ Այդ հալածանքը բացատրւում է նրանով, որ 5-րորդ կուրսի ուսանողների մեծամասնութիւնը, գլխաւորապէս անկարգութիւններին մասնակցողները, որոնք ժամանակաւորապէս հեռացրած լինելով համալսարանից, կորցրին մի տարի, նախանձով էին վերաբերւում իրանց այն ընկերներին, որոնք խաղաղութեամբ շարունակեցին ուսումնական պարապմունքները, մի տարով առաջ անցան և մասամբ այժմ արդէն աւարտեցին ուսման դասընթացը։ 5-րորդ կուրսի 124 ուսանողներից անկարգութիւնների այս կուսակցութեանը միացել են 95 հոգի, որոնց մէջ առանձին դեր է խաղում հրէաների իրար հետ սերտ կապուած մի խումբ, որ բաղկացած է 50 հոգուց։ Այս կուսակցութեանը յարել են և բժշկական ֆակուլտէտի 4-րորդ կուրսից բազմաթիւ ուսանողներ, որոնք նոյնպէս մասնակից էին 1899 թուի անկարգութիւններին։ Այս հալածանքները արտայայտուեցին նրանով, որ այս տարուայ հոկտեմբերին յիշուած կուսակցութեան ուսանողները սկսեցին պահանջիլ պրոֆէսորներից, որ դասախօսութիւններին և զբաղմունքներին օժանդակ-ուսումնական հաստատութիւնների մէջ թոյլ տրուի ներկայ լինել միայն այն ուսանողներին և դասընթացքն աւարտած բժիշկներին, որոնց անունները նշանակուած են այդ կուսակցութեան կազմած առանձին ցուցակում, որի մէջ չէին մտած 1899-ին քննութիւն բռնող բոլոր ուսանողների անունները։ Բացի սրանից այս կուսակցութիւնը պահանջում էր, որ նրա ցուցակում չը նշանակուած անձանց չը տրուեն օրդինատորի, ասիստէնտի և այլ պաշտօններ։ Պրոֆէսորների մեծամասնութիւնը կտրական կերպով մերժեց կատարել այդ պահանջները, բայց մի քանիսը, երկիւղ կրելով անկարգութիւններից, զիջողութիւններ արին, որոնց հետեանքն այն եղաւ, որ հեռացրին մի քանի բժիշկներին լաբօրատօրիաներից և հիւանդանոցներից։ Բէկտօրի ձեռք առած միջոցները՝ կարգ հաստատելու համալսարանում, աջողութիւն չունեցան։ Անկախ այս բանից՝ նոյեմբերի 28-ին

դժգոհների կուսակցութիւնը փորձ փորձեց ժողով գումարել՝ քննելու համար Պարկովի անասնաբուժական ինստիտուտի I կուրսից արձակուած ուսանողների հարցը, բայց համալսարանի ժողովման դահլիճում հաւաքուած 80 հոգին, առաջ քան թէ կարող էր գալ իշխանութիւնը, արագութեամբ դուրս վազեցին դահլիճից՝ ծեծելու մի քանի ծառաների: Դուրս գալով համալսարանի շինութիւնից և անցնելով Սումսկայեա փողոցով, ուսանողները այս փոքրաթիւ խումբը, որին միացան և մի քանի ուսանողներ ուրիշ բարձրագոյն դպրոցներից, ցոյցեր արաւ և երկու պատուհան ջարդեց «Южный Край» լրագրի խմբագրատանը, սակայն ոստիկանութիւնը անկարգութիւնների առաջն առաւ, ձերբակալելով մօտ 70 հոգու, որոնք կարճ հարցուփորձի ենթարկուելուց յետոյ արձակուեցին: Ապա հետեւալ օրը, նոյեմբերի 29-ին, համալսարանում տեղի ունեցաւ նոր ժողով 200 անձերի մասնակցութեամբ, որ քննում էր անասնաբուժական ինստիտուտի I կուրսից արձակուած ուսանողներին համալրութիւն յայտնելու հարցը և որ ձայների չնչին մեծամասնութեամբ վճռեց դիմել «գործնական գործադուլի»: Նոյեմբերի 30-ին, որպէս գործադրութիւն ժողովի այս որոշման, մի խումբ ուսանողներ, բաղկացած մօտ 300 հոգուց, ժողովուելով Մաքսիմենկօ և Ջագուրսկի պրօֆէսօրների դասախօսութիւններին, չվոցով, աղաղակներով և բռնութիւն գործ դնելու սպառնալիքներով խանգարում էին դասախօսութիւնները: Ուսանողները իրանց հետ բերել էին լսարան և մի քանի սրուակ ծծմբաածխածին գազ, որի պատճառով, ինչպէս նաև հոգեկան յուզմունքի շնորհիւ, պրօֆէսօր Ջագուրսկի և դասախօսութիւնները լսող ուսանողներից մի քանիսը խոր ուշաթափութեան մէջ ընկան: Նոյն օրը, ժամի 3-ին կէսօրից յետոյ, քաղաքային թատրոնի մօտ հաւաքուած ուսանողների խումբը, թուով մօտ 300 հոգի, սկսեց երգել տպուած երգեր, բայց ցրուեց ոստիկանութեան միջոցով: Դեկտեմբերի 1-ին անկարգութիւնները համալսարանում շարունակուած էին նոյն եղանակով, ուստի և դասախօսութիւնների ընթերցանութիւնը այդ օրը, բէկտօրի կարգադրութեամբ, դադարեց: Վարչութեան որոշմամբ, որ կայացաւ նոյեմբերի 30-ին, 52 ուսանող, անկարգութիւններին յայտնապէս մասնակցողներից, արձակուեցին համալսարանից, և տեղական ուսումնարանական իշխանութիւնը դիմեց ինձ խնդրելով թոյտութիւն տալ դադարեցնել դասախօսութիւնները մինչև դեկտեմբերի 20-ը, ի նկատի առնելով վերոյիշեալը, ես չեմ կարող իմ խորին վիշտը չը յայտնել, որ բարձրագոյն կրթութիւնն աւարտող երիտասարդները կարող էին թոյլ տալ իրանց, և այն էլ

ուսումնարանի պատերի մէջ, անքաղաքավար, խռովայոյզ և անճոռնի վարմունքներ, որոնք այնքան քիչ վայել են կրթութեան մարդկանց, և հասնել մինչ այն տեղը, որ բռնութիւն գործ դնեն պրօֆէսօրների և ոչ մի յանցանք չունեցող ընկերների վերաբերմամբ, որոնք ցանկանում են շարունակել իրանց պարապմունքները: Անհրաժեշտ համարելով անյապաղ միջոցներ ձեռք առնել՝ վերացնելու այդ ցաւալի երևոյթը և վերականգնելու ուսուցման գործի կանոնաւոր ընթացքը, ուշադրութեան առնելով նոյնպէս, որ անկարգութիւններին մասնակցում է միայն չնչին փոքրամասնութիւն, որ չէ կամենում պարսպել, և այս պատճառով դասախօսութիւնների դադարեցումը կը յիշատէր ուսանողների ահադին մեծամասնութեան շահերին, որոնք (ուսանողների ընդհանուր թիւը 1,300 է) չեն մասնակցում անկարգութիւններին, ես առաջարկում եմ խարկօվի ուսումնարանական շրջան կառավարչին—1) դասախօսութիւնները, ինչպէս նաև պարապմունքները լաբօրատօրիաներում, կաբինէտներում և հիւանդանոցներում չը դադարեցնել՝ պարապելու լիուրի հնարաւորութիւն տալով այն ուսանողներին, որոնք կամենում են պարապել: 2) պարտաւորեցնել համասարանական վարչութեանը անյապաղ ձեռնամուկ լինել պարզելու այն ուսանողների յանցանքը, որոնք մասնակցել են նոյեմբերի 30-ի և դեկտեմբերի 1-ի անկարգութիւններին, և ենթարկել նրանց, իրանց յանցանքի չափով, արժանի պատժի, սկսած յանդիմանութիւնից մինչև արձակումը համալսարանից՝ որոշ ժամանակամիջոցներով: 3) խնդրել պարոններ պրօֆէսօրներին ամեն միջոցներով աջակցութիւն ցոյց տալ անկարգութիւններին չը մասնակցող ուսանողներին, նոյնպէս և ընթացաւարտներին, որոնք այժմ աշխատում են լաբօրատօրիաներում, կաբինէտներում և հիւանդանոցներում, յիշելով, որ ծառայողական պարտքը և երդումը մեզ բոլորիս վրայ սրբազան պարտաւորութիւն են դնում կատարելալ աջակցութիւն ցոյց տալու բէկտօրին՝ ոչ միայն անկարգութիւնները դադարեցնելու, այլ և նախօրօք նրանց առաջն առնելու գործում, և 4) յայտնել դասընթացքն աւարտող ուսանողներին թէ այն անձանց, որոնք արգելք կը հանդիսանան ուսման գործի կանոնաւոր ընթացքին, թոյլ չի տրուի 1902 թուականին պետական քննութիւն բռնելու:

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Նիկարագուայի ջրանցքը.—Անգլիայի ղեջողականութիւնը.—Րօզբէրիի և Զեմբերլէնի վերջին ճառերը.—Գերմանական շօվինիզմը վերաւորուած ճշմարիտ խօսքերից.—Վրէշէնի դէպքը.—Լեհական աղիտացիա.—Ազգային համալսարանների հարցը Աստրիայում.—Վալդէկ-Րուսսօի վերաբերմունքը դէպի ներսի և զրսի միաբանութիւնները.—Քիւրքաց վեզիրների նշանակութիւնը.—Վիլիկիայի նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը:

Մարդկային մտքի մի նոր վիթխարի ձեռնարկութիւն պիտի յեղաշրջի միջազգային հաղորդակցութիւնները այնպէս, ինչպէս 1869 թուին Լեոսեպսի հանճարով իրագործուած Սուէզի ջրանցքը, որ անջատեց Աֆրիկան Ասիայից և միացրեց Միջերկրական ծովը Կարմիր ծովի հետ: Այժմ մարդկային խիզախ ոգին գտնում է որ Ամերիկայի ցամաքը խանդարում է երկու ահեղ ովկիանոսների ալիքներին գրկախառնուել, ուստի նա մի հսկայական ջրանցքով ուղղում է միացնել Ատլանտեան և Խաղաղ ովկիանոսները:

Դեռ 1880 թուին Լեոսեպսը ֆրանսիական կապիտալիստներից ակցիոներական ընկերութիւն կազմեց իրագործելու համար այդ միջովկիանական ջրանցքի միտքը, ընտրելով դրա համար կենտրոնական Ամերիկայի ամենանեղ մասը, Պանաման պարանոցը, բայց 1888 թուին այդ ընկերութիւնը սնանկացաւ: Համարեա միաժամանակ Հիւսիսային Ամերիկայում կազմուեց եանկիւնների մի ընկերութիւն, որ ուղղում էր մրցել այդ ջրանցքի հետ, փորելով նրանից հիւսիս, աւելի մօտ Միացեալ-Նահանգներին, Նիկարագուայի ջրանցքը: Այդ ընկերութիւնը քայքայուեց և կազմուեց մի այլ ընկերութիւն, որ ընդունեց ինժեներ Մինակօլայի կազմած ծրագիրը՝ այդ ջրանցքը իրագործելու համար: Ապա այդ ընկերութիւնը, չը կարողանալով հա-

ւաքել պահանջուող ամբողջ գումարը, համոզեց Միացեալ-Նահանգների կառավարութեան՝ իր ձեռքը վերցնել ջրանցքը վերջացնելու գործը:

Վաշինգտոնի կառավարութիւնը ընտրեց առանձին մի մասնաժողով, պարզելու համար թէ որն է ձեռնառու՝ գնել Պանաման անանկացած ընկերութիւնից նրա գործը շարունակելու իրաւունքը, թէ գերադասութիւն տալ Նիկարագուայի ջրանցքին: Մասնաժողովի ղեկուցումը համոզեց, որ Մ.-Ն.-ին աւելի ձեռնառու է Նիկարագուայի ջրանցքը: Մի տարի առաջ Վաշինգտոնի և Լոնդոնի կառավարութիւնների մէջ պայմանագիր գրուեց, որով ջրանցքը բոլոր ազգերի դրօշակների համար ազատ համարուելով, այնուամենայնիւ մնում էր այդ երկու պետութիւնների վերահսկողութեան տակ: Բայց Վաշինգտոնի սենատը չը հաստատեց այդ պայմանագիրը և նորերս երկու պետութիւնների մէջ կնքուեց մի նոր պայմանաթուղթ, որով ջրանցքի չէզոքութեան պահպանութիւնը վերապահւում է Միացեալ-Նահանգներին: Եւ հասկանալի է Անգլիայի զինուոր քաղաքականութիւնը այս վերջին տարիների ընթացքում. նա բռնուած է հարաւ-աֆրիկական ցաւից:

Անգլիական ազգը սկսել է սաստիկ ձանձրանալ այդ ցաւից: Վերջին ամսուայ ընթացքում մի շարք քաղաքական գործիչներ զանազան քաղաքներում ճառեր ասացին, որոնցից դժուար չէ եզրակացնել, որ բոլոր կուսակցութիւնները բռնն ցանկութիւն ունեն վերջ դնել անգլիական ազգի նիւթական և բարոյական շահերին այնքան վնասող այդ արխանհեղութեան՝ զէթ մինչև էդուարդ VII թագադրութեան օրը, որ նշանակուած է յունիսի 13-ին: Սկսել են մօտալուտ հաշտութեան մասին յամառ լուրեր պտըտել: Բոլոր կուսակցութիւնների պարագլուհները համաձայն են, որ խաղաղութիւնը պէտք է պատուաւոր լինի Անգլիայի համար, նոյն իսկ նրա պահպանողականները յայտնում են, որ բօէրներին պէտք է տրուի մօտ ապագայում լիակատար ինքնավարութիւն, ինչպիսին վայելում է, օրինակ, Կանադան: Արտասահման ճառերից երկուսը մանաւանդ մեծ աղմուկ հանեցին. Չեմբերլէնի էդինբուրգեան և Բօզբէրիի չեստերֆիլդեան ճառերը: Այս վերջինի նորից քաղաքական ասպարէզ դուրս գալը մեծ յոյսեր է տալիս անգլիական ազգի մեծագոյն մասին, որ հաւատացած է թէ միայն Նախկին առաջին մինիստրը՝ Գլադստօնի յաջորդ Բօզբէրին, կարող է Անգլիան հանել իր ներկայ նեղ դրութիւնից: Սակայն Բօզբէրին իր ճառով ցոյց տուաւ, որ նա համակարծիք չէ ազատականներին և ա-

ւելի թեւում է աղատական-կայսերականների կամ լիբերալ-իմպերիալիստների կողմը, ինչպէս մենք ասել էինք դեռ օգոստոս ամսուայ մեր տեսութեան մէջ: Այժմ նա այդ աւելի ևս որոշ ապացուցեց իր վերջին ճառով. նա ոչ միայն չի պախարակում Չեմբերլէնի գործունէութիւնը, այլ և անհրաժեշտ է համարում նրա ներկայութիւնը, եթէ հարկաւոր լինի նոր միւնիստրութիւն կազմել: Երկու հակառակորդ գործիչները այժմ մօտենում են իրանց քաղաքական հայեացքներով և պրինց Սլէլսին Լօնդօնի Սիտիի լօրդ-մէրի տուած բանկէտում Չեմբերլէնը և Ռօզերէրին իրար կենաց էին խմում և իրար կօմպլիմենտներ ասում...

Բայց աւելի մեծ աղմուկ հանեց արտասահմանում, մասնաւանդ Գերմանիայում, Չեմբերլէնի էդինբուրգեան ճառը, որի մէջ նա բացայայտ ճշմարտութիւն էր ասում, առանց դիպլօմատիական զգուշութիւնների դիմելու և համեմներով քօղարկելու իր միտքը: Բիսմարկի անգլիացի աշակերտը պնդում էր, որ Հարաւային Աֆրիկայի անգլիական ղինուորական իշխանութեան ձեռք առած միջոցները իրանց խստութեամբ դեռ չառ հեռու են այն միջոցներից, որ ընդունել են զանազան ժամանակներում միւս բոլոր մեծ պետութիւնները, ի միջի այլոց և Գերմանիան—վերջին ֆրանս-պրուսական պատերազմի ժամանակ: Թէև Չեմբերլէնի այդ ասածների մէջ դուռ ճշմարտութիւն կար, բայց, այնուամենայնիւ, բոլոր ազգերի չօվինիստները վիրաւորուեցին, մանաւանդ գերմանացի ազգասէրները:

Այդպէս են ստեղծուած երկրագնտիս բոլոր մարդիկ. միշտ ուրիշի աչքի ծեղը աւելի մեծ է երևում քան սեփական աչքում տնկուած գերանը... Չեմբերլէնի ասածները հաստատելու հոհամար մենք կարիք էլ չունենք դիմել բոլորին յայտնի պատմական իրողութիւններին, այլ բաւական է յիշել վերջերումս Պօզնանում պատահած սրտաճմլիկ դրաման, որ երեի յայտնի է ընթերցողին լրագրներից: Մեր խօսքը Վրէշէնում տեղի ունեցած դէպքի մասին է:

Անցեալ տարի լեհական այդ քաղաքում սկսուեց իրագործուել պրուսական կառավարութեան այն կարգադրութիւնը, որով արգելում էր լեհ երեխաներին կրօնը դասաւանդել իրանց մայրենի լեզուով և պահանջում էր այդ անել գերմաներէն: Բոլոր աշակերտները մերժեցին գերմանացի ուսուցչի պահանջը—պատասխանել գերմաներէն: Տասներկու-տասներեք տարեկան տղաների և աղջիկների այդ չըմբոստութիւններին

քաղաքական կերպարանք սուսաւ պրուսական վարչութիւնը: Կանչուեց ժողովրդական դպրոցների տեսուչը, որ կարգադրեց ծեծել անհնազանդ լեհ մանուկներին: Ծեծուող մանուկների ձիւր հրաւիրեց հարեանների ուշադրութիւնը: Ուսումնարանի առաջ հաւաքուեց բազմութիւն, որի միջից դուրս եկան մանուկների մայրերը և ներս խուժեցին դպրոց, ազատելու համար իրանց լացող երեխաներին: Գրգռուած ամբոխը սկսեց քարեր չարտել դպրոցի պատուհաններին և աղաղակել. «Ծեծեցէք այդ գերմանացի շներին, որոնք չարչարում են լեհ մանուկներին»: Գերմանացի ուսուցիչները ազատուեցին փախուստով: Եկաւ պօլիցիան և ձերբակալեց խռովարարներին: Ասլա Գնէզնէում պրուսական դատաստանը յանցաւորներին դատապարտեց 4 ամսից սկսած մինչև 2¹/₂ տարի բանտարկութեան: Այդպէս վերջացաւ պրուսական կռիւը լեհ մանուկների և դրանց մայրերի դէմ:

Ով ճանաչում է լեհ ազգի պատուասիրութիւնը և նրա զարգացած ազգային ինքնասիրութիւնը, նա կը հասկանայ թէ ինչ զայրոյթ պէտք է յարուցանէր պրուսական այդ բռնութիւնը: Գերմանացիների դէմ սկսուեց լեհական շարժում, որ մեծ ծաւալ ստացաւ մանաւանդ Գալիցիայում. կազմուեցին միտինգներ, ուր կրակոտ ձառեր էին արտասանում պրուսական խրժուրթեան դէմ, հանգանակութիւն բացուեց բանտարկեալների օգտին, որ կարճ միջոցում մի քանի տասնեակ հազարների հասաւ, 70,000 կրօն: Ամեն դատակարգի և սեռի լեհացիներ բուռն մասնակցութիւն ցոյց տուին այդ ազգային գործում: Լեհ ուսանողները կամաւոր սուրբ սահմանեցին մեղադրուածների օգտին: Լվովում և Վարշավայում գերմանական հիւպատոսարանի առաջ մեծ ցոյցեր տեղի ունեցան: Գալիցիայի զանազան քաղաքների լեհ վաճառականները և արհեստաւորները որոշեցին խզել իրանց առևտրական յարաբերութիւնները գերմանացիների հետ: Ջրօրհնէքի տօների առիթով գերմանական ֆիրմաներից ստացուած պրէյս-կուրանտները վերադարձնում էին՝ «չի ընդունուած Վրէչէնի պատճառով» մակագիրը վրաները հայլն հայլն:

Ի հարկէ, գերմանական ազգի լուսագոյն մասը չէ համակրում պրուսական իշխանութեան այդ բռնի գերմանացման քաղաքականութեանը, և, երբ Վրէչէնի գէպքի առիթով բայխըստագի պատգամաւոր լեհ իշխան Բաձիւլիլը բացատրութիւններ պահանջեց Բիւլօվից, պարզ երևաց, որ գերմանական ժողովրդի ներկայացուցիչների մեծամասնութիւնը պախարակում

էր վարչութեան բռնի ընթացքը լեհացիների նկատմամբ: Բայց ինչ կարելի էր սպասել Բիսմարկի աշակերտ Բիւլովից. նա խորհրտաբար յայտնեց որ դա բայխստադի գիտենալու բանը չէ, այլ պրոեսական իշխանութեան ներքին դործն է: «Ազգային եսականութիւնը արդարութիւնից բարձր է»—ահա նրա ասածների ծուծը: Ինչպէս նկատեց սօցիալիստ Միգերբուրգ՝ XVI դարում տիրում էր ejus regio, ejus religio սկզբունքը, այսինքն «որի երկիրն է, նրա կրօնն է տիրողը», իսկ այժմ «կրօն» խօսքի տեղ դործադրւում է «լեզու», և աշխատում են զօռով ընդունել տալ տիրապետողների լեզուն, ինչպէս առաջ՝ կրօնը:

Ի պատիւ Աւստրիայի պէտք է տեսլ որ այնտեղ աւելի մեծ համընդունութիւն է տիրում դէպի զանազան ազգութիւնների ինքնուրոյնութիւնը: Նրա սահմանադրութեան 19 յօդուածը ասում է. «Աւստրիայի բոլոր ազգութիւնները հաւասարուած են իրաւունքներում և նրանցից իւրաքանչիւրին պատկանում է անվիճելի իրաւունք—պահպանել և զարգացնել իր ազգայնութիւնը և լեզուն: Պետութիւնը ընդունում է բոլոր լեզուների իրաւունքի հաւասարութիւնը դպրոցներում և հասարակական պետական հիմնարկութիւններում»: Հիմնուելով այս յօդուածի վրայ, Աւստրիայի համարեա բոլոր մեծ ազգութիւնները ունեն սեփական դպրոցներ և համալսարաններ: Մինչև այժմ համալսարաններ չունէին միայն ուստրիները, սլովէնցները և իտալացիները: Այժմ դրանք բայխստալին են դիմում և պահանջում համալսարաններ բանալ ուստրիների համար Լվովում, սլովէնցների համար Լայբախում և իտալացիների համար Տրինտում: Իսկ չէխերը, չը բաւականանալով Պրագայի համալսարանով, պահանջում են երկրորդ չեխական համալսարան էլ հիմնել Մօրավիայի Բրիւնն քաղաքում, և Աւստրիայի մայրաքաղաք Վիեննայում էլ ուզում են հիմնել չեխական-ժողովրդական բազմաթիւ ուսումնարաններ:

Ազգայնական հարցը այնպիսի գերակշռող դեր ունի ստանձնած Աւստրիայում որ, ինչպէս մի քանի անգամ տեսանք, բայխըստաի կանոնաւոր պարագունքները չեն կարողանում առաջ գնալ, մանաւանդ չէիս-գերմանական հակառակութիւնների պատճառով: Բանը այնտեղ հասաւ որ մինխտր-նախագահ Կեօրբէրը ստիպուած եղաւ սպառնալ բայխստաի արձակումով և կայսրի միահեծան իշխանութիւնը վերականգնելով, եթէ չարունակուի օրստրուկցիան... Կաթողիկէ եկեղեցին անգամ այդ երկրում կապւում է ազգայնական շարժման հետ, և գերմանացիները կաթողիկէ հոգեօրականութիւնը կողմնակից համարելով չեխական

ձգտումներին, իրանց դրոշակի վրայ գրեցին՝ «Հեռու Հոռմից» նը-
շանաբանը: Բայց կաթոլիկ կղերը դեռ շատ մեծ ոյժ ունի եր-
կրում. նրա ջերմ կողմնակից է նաև Թագաժառանգը: Այդ պայ-
մանների շնորհիւ Աւստրիան դառել է Ֆրանսիայից աքսորուող
միաբանութիւնների համար մի տենչալի երկիր:

Ֆրանսիայի միաբանութիւնների դէմ ընդունուած օրինա-
գծի մասին խօսելիս մենք առիթ էինք ունեցել մատնանիշ անել
Վալդէկ-Ռուսսոյի գործ դրած երկու չափերի մասին. մէկը ներ-
քին կեանքում, միւսը արտաքինում (տես № 4): Այժմ մի նոր
փաստ ևս դալիս է համոզելու մեզ այդ բանում:

Զինական արշաւանքի մէջ մասնակցող ֆրանսիական գնդի
հրամանատար գեներալ Վուարոն՝ ծովային մինիստրութեանը
տուած իր մի զեկուցման մէջ բերում է Զինաստանի ֆրանսիա-
կան միսիօնէրների մասին շատ անպատուաբեր տեղեկութիւն-
ներ: Վալդէկ-Ռուսսոն հակառակուեց կարգաւ այդ զեկուցումը
պատգամաւորների ժողովում: Միւս օրը Petite République-ի
մէջ յանկարծ տպւում են քաղաածքներ այդ «կօնֆիդենցիալ»
զեկուցումից, որից երևում է որ միսիօնէրների դրդմամբ և
նախաձեռնութեամբ ֆրանսիական զինուորները Պեկինում
կողոպտել են պրինց Լիի ապարանքը: Աւարը բաժանուել է միս-
սիօնէրների և կողոպուտին մասնակցողների մէջ... Եւ այդ այդ-
պէս լինելով հանգերձ, երբ չինական արշաւանքի ծախքերը ծած-
կելու համար ներքին փոխառութեան հարցը քննուում էր և
պատգամաւորներից մի քանիսը դէմ էին որ կաթոլիկ միսսեօնէր-
ների վնասներն էլ վճարուեն այդ փոխառութեամբ, Վալդէկ-
Ռուսսոն իր պարտքը համարեց ջատագովել ֆրանսիական միա-
բանութիւնների մեծ «քաղաքակրթական դերը Արևելքում»:

Եթէ այդպիսի հակասութիւններից է կազմուած հանրա-
պետութեան քաղականութիւնը, էլ ինչ սպասել Թիւրքիայից, ուր
տիրապետում է սուլթանի քմահաճոյքը, քէֆը. անշուշտ, միա-
հեծան ասիական պետութիւնից աւելի քիչ կարելի է հետևո-
ղականութիւն պահանջել, քան հանրապետական կառավարու-
թիւնից: Թիւրքիայում հասարակական կարծիք չը կայ, այլ գոյ-
ութիւն ունի խալիֆի հրամանը և հպատակների հլու հնազան-
դութիւնը:

Հետևաբար ինչ նշանակութիւն տալ նրա նօքարների
փոփոխութիւններին, թէկուզ այդ նօքարները մեծ վեզիր տիտ-
ղոսը կրեն: Իսկ մեր խեղճ ազգը Թիւրքիայում... ո՛, նոյն իսկ
հայրենի բնութիւնը հալածում է նրան. կարինի երկրաշարժից
բազմաթիւ վնասուածները աւելցան կոտորածներից և աւե-

րումներից դժբախտացածների թուին: Պատուհանների այդ ծովի գէմ ինչ է Պօլսի հայոց պատրիարքարանը, որին երկար տարիների ընթացքում հազիւ հազ աջողուեց գլուխ բերել Կիլիկիայի կաթողիկոսի ընտրութիւնը: Կիլիկիայի Աղանա քաղաքից Սահակ եպիսկոպոս Սապայեանը հեռագրում է պատրիարքարանին. «Ընտրողական ժողովը այսօր (նոյեմբերի 29) գումարուեցաւ 49 պատգամաւորներու ներկայութեան կատարուած գաղտնի քուէարկութեամբ Դեռզ եպիսկոպոս Երիցեան 32 քուէով ընտրուեցաւ կաթողիկոս Կիլիկիոյ»:

«Տանն Կիլիկիոյ» նոր կաթողիկոսը Երուսաղէմի պատրիարքական փոխանորդ էր Պօլսում և մինչև այժմ առանձին աչքի չէ ընկել որ և է գործունէութեամբ: Տեսնենք ինչ պէտք է շահի՝ եթէ ոչ «համայն ազգը», գէթ Կիլիկիոյ թեմը, որ 1894 թուից, Մկրտիչ կաթողիկոսի մահից յետոյ, թափուր էր մնացել: Նորընտիր կաթողիկոս Գէորգը 77-րդ կաթողիկոսն է «տանն Կիլիկիոյ»:

Լ. Ս.

Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն Ն Ե Ր

Պետերբուրգ. Գ. Ե.—«Կենտրոնական գրավաճառանոցից» ստացուած է 6 ռ.
ձեր բաժանորդագնի ապառիկը. կարգադրեցէք, ի՞նչ անել
ձեր փոխադրած 6 ռ.:

Սիլիստրի. Ընթ. Ընկ.—Ձեր ուղարկած 20 ֆ. լանձնուած է «Մշակին»:
10 ֆ. «Աղգ. Հանդէսին»:

Կերչ. Յ. Խ.—«Մուրճի» այս տարուալ լուսնուարի և փետրուարի №№-ը
սպառուած են. ցանկացողները կարող են ստանալ «Մուրճ»
սկսած մարտից, վճարելով 8 ռ.:

Ալեքսանդրպոլ. Ս. Ղազ.—Ո՛վ դժուարանում է տարեկան բաժանոր-
դագինը (10 ռ.) վճարել միանուաղ, կարող է տալ մաս-մաս:

1901 տարուայ ընթացքում «Մուրճի» վնարող բաժա-
նորդների վիճակագրությունը.

Անդրկովկաս.			Թիֆլիս	. 97	բաժանորդ
Ալեքսանդրապոլ 10			Թելալ	. 2	»
Աշտարակ գ. . 1			Իգդիր	. 6	»
Աբասթուման . 1			Խալիլու գ.	. 1	»
Աղզամ . . 1			Խանքենդի	. 2	»
Աղդաշ . . 1			Խինվիրակ	. 1	»
Արդուին . . 1			Խուլաթ	. 1	»
Ախալքալաք . 6			Կախ . .	. 1	»
Ախալցխա . 4			Կարս . .	. 10	»
Արդահան . 1			Կազուան	. 4	»
Ագուլիս-Վերին 5			Կոզակ . .	. 1	»
» Ներք. 3			Կուլիբեգդիզա .	. 1	»
Բագու . 135			Համամուլու .	. 1	»
» Սևքաղ. 5			Համգաչիման .	. 1	»
» Սարունչի 2			Ղազախ . .	. 1	»
» Բիբի-Էյբաթ 1			Ղարայեազ . .	. 1	»
Բալախանի . 53			Ղարաքիլիսա-Մեծ 1	»	»
Բաթում . 9			Մեղրի . .	. 1	»
Բոժիյ-Պրոմըսլ . 1			Միխայլովո . .	. 1	»
Բաշնորաշեն . 3			Նոր-Բայաղէթ .	. 1	»
Գորի . . 1			Նախիջևան-Հին 2	»	»
Գանձակ . 19			Նուխի . .	. 6	»
Գիրք գ. . 1			Շուլաւէր . .	. 2	»
Գոգչայ . . 1			Շուշի . .	. 19	»
Գորիս . . 2			Սօչի . .	. 3	»
Երևան . 18			Սեմենովկա . .	. 1	»
Ջաքաթալա . 4			Սարիղամիշ .	. 2	»
Ջարրատ . 1			Սուխում . .	. 3	»
Էջմիածին . 5			Վանք . .	. 1	»
			Վաղարշապատ .	. 1	»

Յղնա գիւղ .	1	բաժանորդ	Իւրիեմսկի-զաւօդ 2	բաժանորդ
Փոթի .	2	»	Խարկով .	1
Գուլթայիս .	1	»	Կիսելեւօ .	1
Հիւս. Կովկաս.			Կիել .	1
Արմաւիր .	4	»	Կազան .	1
Ալեքսանդր.-ֆօրտ1		»	Կարասուբազար	1
Արխանսկայա .	1	»	Կրասնըյ-Եար .	1
Գեօրգիեմսկ .	1	»	Մարիւպօլ .	1
Դերբէնտ .	1	»	Մելիտօպօլ .	1
Եկատերինօզար	3	»	Մոսկուա .	26
Լադօսկայա .	2	»	Նոր-Նախիջևան	5
Կիսլովօդսկ .	1	»	Պետերբուրգ	4
Ղզլար .	1	»	Ջանկօյ .	2
Մօզդօկ .	1	»	Սամարա .	2
Մայկօպ .	1	»	Սիմֆերօպօլ .	3
Պետրօվսկ .	4	»	Սեւաստօպօլ .	1
Պետրիգօրսկ .	6	»	Վօրօնէժ .	1
Պրօիդաւնայա .	1	»	Րօստօվ .	1
Էսսենտուկի .	1	»	Րիգա .	2
Անդրկասպեան երկիր.			Օդեսսա .	1
Աստարա .	1	»	Սիբիր.	
Ասխաբադ .	11	»	Վլադիվոստօկ .	1
Կուչկա .	2	»	Սախալին .	1
Կրասնավօդսկ .	2	»	Արսասանման.	
Կօկանդ .	1	»	Ամերիկա .	5
Մերվ .	3	»	Անգլիա .	1
Նոր-Բուխարա .	1	»	Աւստրիա .	1
Նոր-Մագիլան .	1	»	Բելգիա .	1
Չարջոյ .	2	»	Բոլղարիա .	2
Սամարղանդ .	3	»	Եգիպտոս .	1
Տախտաբազար .	1	»	Գերմանիա .	9
Ռուսաստան.			Թիւրքիա .	4
Աստրախան .	9	»	Շվեյցարիա .	4
Արմենսկ .	4	»	Ռումանիա .	2
Դորոգօբուժ .	1	»	Պարսկաստան .	20
Եկատերինօսլաւ	2	»	Բ ա ժ ա ն ո Ր Դ Ն Ե Ր Ի Ը Ն Դ -	
Իւզդովկա .	2	»	հ ա ն ու Ր Թ Ի Լ Ը 658.	

Ծանօթ. Բնորոշ է որ հետեւեալ հայաբնակ քաղաքներում բոլորովին չի ստացւում ոչ մի հատ «Մուրճ» Ղզլար, Դերբէնտ, Ղուբա, Շամախի, Վլադիկավկազ, Քիշինեւ, Քէոզոսիա:

„ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻ

Բովանդակութիւնը 1901 թ.

Բ Ե Լ Լ Ե Տ Ր Ի Ս Տ Ի Կ Ա

Ի Ն Ք Ն ՈՒՐ Ո Յ Ն

Ա. Ահարոնեանի. «Ուշացած սէրը» (№ 1), «Անհաւատը» (№ 3), «Մասիսը», (№ 7), «Սև Օրեր» (№№ 8, 9), «Խաւարեա, լիւսին» (№ 12).—Առանձաւի. «Նորավէպին Նորավէպը» (№ 7).—Լ. Բաւալեանի. «Ղալաթիոյ Րէսդը» (№ 11), «Տէրտէրին ուխտը» (№ 12).—Փոքրիկ գաղթականներ» Գ. Բաւիճաղեանի (№ 6).—Յ. Բոզիմեանի. «Բախտի զոհ» (№ 9).—Լեօի. «Գիւղի մարդիկ» (№№ 1, 2, 3, 4, 9).—Վ. Միքաբեանի. «Լաւուարի որսը» (№№ 10, 11).—Շիրվանգադէի. «Արախտը» (№ 5).—Ս. Շիւեանցի. «Մի Մահ» (№ 2), «Անառակը» (№ 7).—Ա. Շահնազարեանի. «Վարոսի յաճախորդները» (№ 2), «Կարմիր ձիւկոտը» (№ 9), «Սերորենց ածերը» (№ 12).—Ստ. Տէր-Աւետիսեանի. «Գիւղացու պահապան հրեշտակները» (№ 11):

Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ա Կ Ա Ն

Ա. Դոդէ. «Ծրօմօն կրտսեր» (№№ 1—12), Թարգմ. Տ. Յովհաննիսեանցի.—Գի դը Մօպսսան. «Սարսափելի դէպք» (№ 1), «Բամբեր» (№ 9), Թարգմ. Լեւոն Մ.-Ադ-ի.—Գօրկիյ. «Բօլէս» (№ 6), Թարգմ. Եւ. Կ—Լանի.—Հաուպսման. «Մենակ Մարդիկ» (№№ 3—8), Թարգմ. Ե.—Ա.—Միննա Կանսի. «Կիրակի Օրը» (№ 4), Թարգմ. Մ. Օ.—Նորդաու. «Հայրենասէր Իտալացին» (№ 3), Թարգմ. Լ. Բաբայեանի.—Պէյվերինգա. «Ուսուսմ առած մարդը» (№ 2), Թարգմ. Մ. Օ.—Պուլկին. «Յաւէրժահարսը» (№ 12), Թարգմ. Կ. Կրասիլնիկեանի.—Սենկելիչ. «Պողնանի ուսուցչի յիշատակարանից» (№ 1), Թարգմ. Ստ. Լիսիցեանի.—Լ. Տօլստօյ. «Յարուսթիւն» (№ 1—12), Թարգմ. Տ. Յովհաննիսեանի:

Ո Տ Ա Ն Ա Ի Ո Ր Ն Ե Ր

Ի Ն Ք Ն ՈՒՐ Ո Յ Ն

Ալ. Ծատուրեանի. „Առաջին համայն“ (№ 1), „Ժողով“ (№ 1), „Այս, հէնց նոր էր“ (№ 3), „Սիրտ և Ծով“ (№ 4), „Հոգ չէ, ընկերներ“ (№ 7), „Նոքա լալիս են“ (№ 8), „Հերիք է“ (№ 8), „Խրիմի յիշողութիւններէց“ (№ 9), „Ալիք և խոկումներ“ (№ 10): Յով. Թումանեանի. „Իմ դարդը“ (№ 1) «Անիծած հարսը» (№ 3): Արց. Մխիթարեանի. „Եղբայր էինք“ (№ 1): Մ. Միսաքեանի. „Ժայռ և ալիքներ“ (№ 7): Մ. Խաչէկեանի. „Քամին է շաչում“ (№ 2): Ա. Խաճկեանի. „Զայնս հնչում է“ (№ 12). «Օրօրոցի կրգ» (նմանող.) Կ. Կրասիլնիկեանի (№ 6):

Թ Ա Ր Գ Մ Ա Ն Ա Կ Ա Ն

Բայրօն. „Մայլ է հողիս...“, թարգմ. Յ.-խան Մասեհեանի (№ 7): Լօնգֆելլօ. „Կեանքի սաղմոսը“, թարգմ. Կ. Կրասիլնիկեանի (№ 1): Լեւոնիսով. „Պաշտօնի ոտը“ (№ 7), „Ես սիրում եմ“ (№ 8), „Թամար“ (№ 10), „Աղօթք“ (№ 11), թարգմ. Ալ. Ծատուրեանի: Հայնե. „Ջրի Շուշան“, թարգմ. Զ. Բալուդեանի (№ 1): Հայնե. „Որտեղ պիտի գտնեմ“, թարգմ. Ս. Պապիեանի (№ 5): Մերեժկովսկի. „Բուռգհա“, թարգմ. Կ. Կրասիլնիկեանի (№ 3): Միցկէվիչ. „Բաղչեսարայը“, թարգմ. Ո. Անտիեանի (№ 7): Նեկրասով. „Գող“ (№ 2), „Ժամանակակից ներքող“ (№ 12), թարգմ. Ալ. Ծատուրեանի: Նեկրասով. „Օ, երգեր, երգեր“, (№ 4), „Խորհրդածութիւններ“ (№ 6) „Փշրած ծաղկանօթ“ Ապուլստինի (№ 4), թարգմ. Կ. Կրասիլնիկեանի: Նիկիտին. „Դանդաղ սահում են“ (№ 5), „Փորուած է բահով“ (№ 6), „Երգ զերջալուսի“ (№ 7), թարգմ. Ալ. Ծատուրեանի: Ն. Դանչենկօ. „Հայրենի երգը“, թարգմ. Կ. Կրասիլնիկեանի (№ 11): Ուաս Ուիսման. „Իմ երգը“, թարգմ. Կ. Կրասիլնիկեանի (№ 8): Սադի. „Անձրեի կաթիլը“, թարգմ. Յ.-խան Մասեհեանի (№ 2):

Յ Օ Դ ՈՒ Ա Ծ Ն Ե Ր

Կ Ն Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Հենրիկ Սենկեվիչ (№ 1)—Սա. Լիսիցեանի. Էմիլ Զօլան եւ ճրա երկերը (№ 2)—Վ. Արծրունու. Պ. Պիլերիցա (Գիւղական զրոյներ), (№ 2)—Ք. Օ-ի. Մ. Մամուրեան (№ 2) Լեօի, Ս. Տիւսաբ (№ 7, 8) Լեօի, Ս. Ոսկան (№ 11, 12) Լեօի, Բեօրնսոն (№ 10), Հաուպսման (№ 12)—Ե. Թոփչեանի. Ա. Վերդի (№ 2)—Կարա-Մուրզայի. Վիկտորիա քաղունին (№ 3)—Ա. Մ.-ի. Վ.

Մանասէին (№ 6)—բժ. Գ. Սարգսեանի. Լավուազիէ (№ 2)—Լ. Ս.-ի. Գ. Նանգուլեան (№ 9). Ղ. Ալիւան (№ 11):

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ

„Հազար լճերի և կղզիների երկրում“ (№№ 8, 9)—Ք. Օհանեանի. „Նամակ Թեհրանից“ (№ 1)—*:

ԹԻՒՐԳԻԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

„Թիւրքիայի մասին նոր գրութիւններ“ (№ 7)—Յ. Բոչա-րեանի. „Թեքական համիսլամութիւն“ (№№ 9, 10)—Խաժակի. „Գերմանացիները Արեւելքում“ (№ 12)—Առանձաւի. „Զէյթունի մասին“ (№№ 1, 2, 3, 5, 7, 11)—Հրաչեայի:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

„Բարեկանութիւնը Պարսկաստանում“ (№ 1)—Հ. Առա-ֆելեանի. „Սալմաստի հայերի ներկայ վիճակը“ (№№ 5, 6)—Ա. Դարբինեանի. „Պարսկաստանի համար“ (№ 7)—Ն. Ֆրանգեանի. „Կսրուստի մատնուած հայեր Պարսկաստանում“ (№ 8)—Ռոս-սովի. „Պարսկաստանի թեմի հայերը“ (№ 11)—Իրանցու. „Պա-տիժները Պարսկաստանում“ (№ 12)—Ն. Ֆրանգեանի. „Նամակ-ներ Թաւրիզից“ (№№ 6, 11)—Ն. Ֆրանգեանի:

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՎՐԱՅԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

„Վրաստանի միացումը Ռուսաստանին“ (№ 2)—Լեօի. „Վրաց կեանքից և գրականութիւնից“ (№№ 3, 6, 7)—Տ. Փի-րումեանի. „Վրաց մամուլը“ (№№ 4, 5)—Դ. Միրազեանի:

ՌՈՒՍԱՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿԵՆՏՔԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„Մեր կանանց գրութիւնը“ (№ 6)—Ա. Զիլիկարեանի. „Վատասեւման հարցի առիթով“ (№ 6)—բժ. Բ. Ա. „Ապարանի ներկայ վիճակը“ (№ 10)—Ս. Մ. Խաճակեանի:

ԳՐԱԿԱՆ - ՊԱՏՄԱԿԱՆ

„Հայոց գրականութիւնը XVIII դարում“ (№№ 1—9, 11)—Լեօի. „Հայագիտութիւնը XX դարում“ (№№ 1, 2, 3, 4, 5)—Աթ. Մալխասեանի. „Մամուլը Կովկասում“ (№ 10)—Ն. Թ.:

ԳԻՏԱԿԱՆ

„Ամուսնութիւն“ (№№ 1—5), „Մալբարան և մոծակները“ (№ 6)—բժ. Վ. Արծունու. „Պարիզի կանալիդայիան“ (№ 1), „Օղի փոշին“ (№ 7)—բժ. Գ. Սարգսեանի. „Տիեզերքի և երկրի զարգացումը“ (№№ 10, 11)—Հ. Հեկկելի. „Վաղահաս և Ուշա-հաս հանճարներ“ (№ 11)—Զ. Լոմբրոզոի, թարգմ. Փ. Փ.:

Բ Ա Ժ Ի Ն Ն Ե Ը

ՔՆՆԱՒԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՍՈՒԹԻՒՆ

„Գրականութիւնը Ռուսահայերի մէջ 1900 թ.“ (№№ 1, 3)

—Տ. Յ.: Մատենախօսուած են 56 գիրք.

- №№ 1—12. 1) Ա. եպ. Սեդրակեան. Քաջոնաշարան խնդիր, Լ. Ս.—2) Գ. Լուսինեան. Նոր բազիրք Ֆրանտաշալ, Ստ. Մ. 3) Հայկունի. Քաղաւոր Լուսիկ և Սեռն հովիկ, Լ. Ս. 4) Ա. Զարրգ. քանոնադրութիւններ, Լ. Ս.—5) Դ. Тумановъ, Характеристики и Воспоминания, Լ. Ս.—6) Ս. Շահադիդեան. Յիշողութիւններ Վարդանանց տօնի առթիւ, Լ. 7) Ա. Ահարոնեան. „Պատկերներ“, Լ. Ս.—8) Հր. Աճառեան. „Յուշակ հայերէն ձեռագրաց“, Ստ. Մ.—9) Սուրէն Պարթեան. „Խաղաղան“, Լ. Ս.—10) Մուրացան. „Ռուզան“, Լ.—11) Վինոգրադով. „Դասագիրք ընդհանուր պատմութեան“, թարգմ. Ն. Քարամեանի. Ստ. Լիւս.—12) Լէօ. „Հայկական տպագրութիւն“, Ստ. Մալխ.—13) Ն. Տաղաւարեան. „Տարտինականութիւն“, Ս. Բ.—14) Տոտովեանց և Թովչեանց. „Տաճկաստանը հասարակական և տնտեսական տեսակէտից“, X. 15) Բժ. Վ. Արծրունի. „Մի' Խմիր“, Լ. Ս.—16) Т. Тумановъ, „Земельные вопросы“, Լ. Ս.—17) Բժ. Բուդուղեանի գրքովները, Վ. Ա.—18) Զէյթունցի. „Զէյթունի անցիւղէն և ներկայէն“, Հ.—19) Schneider. Die Deutsche Baghdad, Ե. Թ. 20) Абр. Гукасовъ. Осн. черты Арм. наг., Լ. Ս.—21) Отчетъ комиссія прис. пов. при Тифлисск. Окруж. судѣ. 304, Սպ.—22) Լ. Մանրեանց, Этюды по армянско-диалектологіи, Ստ. Լ. 23) Лининскій, Исторія арм. церкви, Լ.—24) Б. Тотомианцъ. „Потребительныя общества на западѣ“, Լ. Ս.—25) Գ. Մ. Կարադեօղեան. „Գերմ. օղնութեան ընկ. ծանկ. համար“, Լ. Ս.—26) Ա. Ծատուրեան. „Գրի հանաքներ“, Լ. Ս.—27) Բժ. Վ. Արծրունի. „Վատ քաւ“, Բժ. Գ. Ս.—28) Անդրանիկ. „Դէրօմ“, Լ.—29) Մ. ք. Մելիքեան, „Գահանապական խնդիր“ շորջը, N.—30) Բ. Տէր-Վաղարեանց. „Տարածամ մահ“, Լ. Ս.—31) Ֆարրարի քարոզներ, թարգմ. Ս. Մ., Լ.—32) Karl Kannenberg „Kleinasien's Naturschätze“, Ե. Թ. 33) Gustav Hirschfeld „Aus dem Orient“, Ե. Թ.—34) „Обзоръ Бак. нефт. промышл. за 1900 г.“ Լ. Ս.—35) „Lynch Armenia Travels and studiens“, Ա. Ն.—36) Ալաօլաճեան. „Ուսումնասիրութիւն Ս. Տիւարի“, Լ.—37) Հ. Թերճեմանեան. „Պատմութիւն Հայոց“, Լ.—38) „Մխիթար“, Լ.—39) Անաթոլ Զրանս, „Եպիկուրի պարտէզ“, Լ. Ս.—40) Креницынъ, „Восточный вопросъ на почвѣ его исторія и политики“, Ե. Թ.—41) Dr. Ernst Friedrich: „Handels und Produktenkartd von Kleinasien“, Ե. Թ.—42) „Վտակ“, Լ. Ս.—43) Մ. Յովհաննիսեան, „Քննակ. Պատմութիւն“. Ստ. Մ.—44) Նիկ. Տէր-Ղևոնդեանի „Մալքեհի Լեզու“, Ա. տ. Հաթ.—45) Յ. Արարաջեանց. „Մալքեհի Լեզու“, Ա. տ., Հաթ.—46) З. Аваловъ, „Прис. Грузія къ Россіи“, Լ.—47) Բժ. Բուդուղեանի վերջին գրքովները, Բժ. Վ. Ա.—48) Ա. Վինէի' „Գերթուածներ“, Վ. Ն.—49) Վ. Թէքէեան' „Հոգի“, Լ. Ս.—50) „Գիրք Քղթոց“, Ստ. Մ.—51) „Матеріалы по вопросу о фальсификаціи пищевыхъ продуктовъ съ приложеніемъ законопроекта“, Լ. Ս. 52) А. А. Лавердяницъ, „Кончина А. С. Грибоедова по армянскимъ источникамъ“, Լ.—53) Ա. Թաղաւանց. „Գէօտէ“, Վ. Ն.—54) „Հանդէս Հայագիտութեան“, I հատ. տ. տետր, Վ. Ն.:

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ

„Արեւելեան եղանակները եւրոպական երաժշտութեան մէջ“ (№ 1)—Կարա-Մուրգայի. „Հայոց ներկայացումները Թիֆլիսում“ (№ 4)—Վ. Օ. Պէպօի երեսնամեակը“ (№ 5)—Վ. Օ. „Հայոց թատրոն“ (№ 10)—Լ. Ս.:

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

„Մեր երկրի քնած ոյժերը“ (№ 1)—Ալ. Քալանթարի. „Նաւթարդիւնագործներ“ XV ժողովը (№ 2)—Ի. „Օտար դրամադուինները Ռուսաստանում“ (№ 3)—Բրանդի, թարգմ. Լևոն Մ.-Ա. „Մանգանէզի արդիւնագործութիւնը մեր երկրում“ (№ 4)—Յով. Կար. „Հողային տուրքը և հարկերը Կովկասում“ (№ 5, 6, 8, 9)—Ս. Ջաւահանի. „Գիւղատնտեսութիւնը Ախալքալաքի գաւառում“ (№ 7)—Սալլիւմեանի. „Տնայնագործութիւնը Կովկասում“ (№ 10)—Ե. Թ. „Անասնապահութիւնը և կաթնասնանեսութիւնը մեր և ուրիշ երկրներում“ (№ 11)—Ս. Ջաւահանի. „Կովկասեան յօբելեանական ցուցահանդէսը (№ 9)—Ս. Ջ.:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

№ 1.—Արտաքին անցքերի ազդեցութիւնը երկրի ներքին կեանքի վրայ.—Ամառուայ ընթացքում հրատարակուած օրէնսդրական կարգադրութիւններ.—Մի. քանի վերանորոգումների լետաձգումը.—Լուս. մինիստրի շրջաբերականը.—Նոր բարձրագոյն դպրոցներ.—Րէալիստներին համալսարանում ընդունելու հարցը.—Զինուորական մինիստրի կարգադրութիւնը՝ նորակոչներին զրազիտութիւն սովորեցնելու մասին.—Մ. քառրի վերացումը.—Գլխահարկի վերացումը Կովկասում.—Մայրերի և կենտրոնի խնդիրը.—Հովանաւորեալ արդիւնագործներ.—Գոյութեան կռուի էթիկան.—Ազդու միջոց սանձահարելու շահագէտներին.—Նաւթագործների ժողովներում ձայնաստութեան եղանակը.—Պետութեան տարբեր ցեղերը կապող զգացմունքներ.—Յորեկաններ և մահներ.—Հայոց հոգեորականութեան վերաբերմունքը դէպի իր ժողովուրդը.—Նորադոյն նմուշներ կոնսիստորիական իրաւագիտութեան. Լ. Ս.—Երէցփոխական հարց. Յ. Ս.

№ 2.—Նիւթապաշտութեան ոգին.—Ներդաւիտ վերաբերմունք դէպի ճարպիկ գերիւումներ.—Հասարակական գումարներ յափշտակող պարագիտների դէմ միջոցներ.—Հաշուետւութեան և կօնտրօլի սկզբունքը.—Հին և նոր հայեացք պետութեան նպատակի մասին.—Նախ ծախքը, ապա եկամուտը.—Հին և նոր հայեացք պետական տնտեսութեան վրայ.—Հարկատու և հարկերից ապառ դասակարգեր.—Հարկերի արդար բաժանում.—Պետական արդիւնագործութիւն և առևտուր.—Պետական նախաշահիւ.—Ֆինանսների մինիստրի նախաշահիւ 1901 տարուայ համար.—Ոսկու քնականութեան նուազումը.—Հունձերի նշանակութիւնը արդիւնագործութեան և առևտուրի ծաղկման համար.—Միլիտարիզմի բռնը.—Ստիպողական և կուլտուրական ծախքեր. Լ. Ս.

№ 3. — Մտատրականութեան նշանակութիւնը հասարակական զարգացման մէջ. — Եւրոպական ազոտարար գրականութեան ազդեցութիւնը Ռուսաստանի ներքին կեանքի վրայ. — Ալեքսանդր Լեւրի վերաբերմունքը դէպի ճորտերի ազատութեան խնդիրը. — 1861 թ. փետրուարի 19-ը. — Ազատ աշխատանք և գիւղացիական հողատիրութիւն. — Հողարածինների պարտադիր լստ գնումն. — Այլուածատիրական հողերի վրայ ապրող գիւղացիների դրութիւնը Անդրկովկասում. — Զրի աշխատանքից օգտուողներ. — Մանր տընտեսութիւնների դիմացկունութիւնը. — Սակաւահողութեան դէմ դործադրուող միջոցներ. — Տեղական ինքնավարութեան նշանակութիւնը երկրագործ ժողովրդի համար. — Ճորտերի ազատութեան քառասնամեակի առիթով որոշումներ. — Մարմնական պատժի վերացման միջնորդութիւններ. — Ճորտերի ազատութիւնը իբրև հիմք վաթսուական թուականների վերանորոգութիւնների. **Լ. Ս.**

— Պաշտօնական հաղորդագրութիւններ ուսանողական խառնակութիւնների մասին:

№ 4. — Իվ. Իվ. Սվէդէնցով. — Վամպրովսներ չը ճանաչող հասարակական գործիչ. — Իվանովիչի կարծիքը „պետական օգործ“ մասին. — Նրա հակապատկերը Վովկասում. — Անհեռատես ազգայնական պայքար. — Քաղաքային ինքնավարութիւնների կազմը. — Ազգային և ազգայնական ձգտում. — Ազգային տենդենցիան քաղաքային գործերում անհեթեթութիւն է. — Իսկական և շինծու կուսակցութիւններ. — Քաղաքային ինքնավարութեան գործունէութեան շրջանը. — Մեր բոլոր քաղ. ինքնավ. ընդհանուր տենչը. — Բուրժուազիայի ընդհանուր բնատրութիւնը. — Ունեւոր և չքաւոր դասակարգերի շահերը. — Ձայնատուութիւն՝ մի—թէ՛ երեք ժողովներում. — Գործունէութեան որոշ ծրագիրներ և իսկական կուսակցութիւններ. — Զբաւոր դասակարգերին ևս կուլտուրական բարիքներ են հարկաւոր. — Զուրաւովի ժառանգների նուէրը ժողովրդական ճան համար. — Միլիոնների նպատակաւարմար գործածութիւն. **Լ. Ս.**

— Բարձրագոյն ձրովարտակ. — Փող, լուստորութեան նոր մինիստրի հրամանը. — Վառաւարչական հաղորդագրութեան բարձրագոյն դսրոցների մասին:

№ 5. — Մարգկային կեանքի երկու միջնավայր. — Արդի դպրոցների վերաբերմունքը դէպի այդ միջնավայրեր. — Դպրոցական նոր կարգերի անհրաժեշտութիւնը. — Ինքնակրթութիւն՝ լուրջ ընթերցանութեան միջոցով. — Աղքատ գրականութիւն. — Միակողմանի հասկացողութիւն գիտութեան մասին. — Տնտեսական և հասարակական գիտութիւնների նշանակութիւնը. — Առևտրա-արդիւնագործական չաբարերութիւնների գերիշխող դերը մեր դարում. — Քաղաքակրթուած գիշատողներ. — Տնտեսական տաղնապի բնորոշ պատկերը. — Արդիւնագործական տաղնապ հարստային Ռուսաստանում. — Մոսկուա-Վըշտըմի երկաթուղային գիծը. — Նոր փոխառութիւն. — Նաւթագործական կրիզիս Բագում. — Տուժող դասակարգ. — Քառասնների թըմութեան պատճառներից մէկը. **Լ. Ե. ՈՆ Սարգսեան.**

— Բանուորական անկարգութիւններ Քիֆիսում. — Անկարգութիւններ Օրուխովի պողպատծուլական գործարանում. — Բարձրագոյն հրովարտակ Պետական խորհրդին:

№ 6. — Հասարակական կարգերի էվոլյուցիան. — Մարգկանց գործունէութիւնը ուղղող երկու սկզբունք. — Առևտուրը և արդիւնագործութիւնը իբրև հասարակական կազմակերպութեան արդիւնք. — Միջնորդներից պաշտպանող ընկերակցութիւններ. — Ռօզդէլեան սպառողական ընկերակցութիւն.

—Կօօպերատիւ և ակցիօներական ընկերութիւնների տարբերութիւնը.— Ինչո՞ւ Կօօպերատիւ ընկերութիւնները չեն ծաղկում հայերիս մէջ. —Շահ և սկզբունք.—Նոր սերունդը գաղափարական դարձնելու միջոցներից մէկը. Գրիգ. Արծրունու հրապարակախօսական ջօղածների հրատարակութիւնը առանձին գրքով.—Մսի կրիգիսը Թիֆլիսում. Բնակարանների կրիգիս.—Տնատէր ձայնաւորների կատարելիք դերը. **ԼԵՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ**.

№ 7.—Կրթութեան հարցը.—Լատագոյն կրթութիւն.—Դժգոհութիւն միջին կրթութիւնից եւրոպայում և Ռուսաստանում.—Միջնակարգ դպրոցների վերակազմութիւնը.—Վաննօփսկու կազմած մասնաժողովի հիմնական որոշումները միջնակարգ դպրոցների վերաբերմամբ.—Դասատուների նախապատրաստութեան հարցը.—Սկզբնական, քաղաքային և միջին դպրոցները բաժանող անջրպետների վերացումը.—Տեղական լեզուների նշանակութիւնը ծայրերում.—Ժողովրդի կրթութեան այլ գործօններ.—Ժողովրդական ընթերցանութիւնների վերաբերիւլ նոր կարգադրութիւն.—Ռուսահայերիս մոտաւոր առաջադիմութեան մի չափը. **ԼԵՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ**.

—Պարբերական հրատարակութիւնների նախապատրաստութեան վերջնական ժամանակամիջոցը.—«ЖЕЗНЬ» ամսագրի դադարեցումը.—«ІРАВ. ВѢСТН». հաղորդագրութիւնը միջնակ. դպր. բաշխութեան մասին

№ 8.—Անձնական նախաձեռնութիւնը հասարակական կեանքում.—Ինտէլիգէնցիայի դերը այդ հարցում.—Գործնականութեան ոգին եւրոպական հասկարակական գործիչի մէջ.—Վերացական դատողութիւնների սէրը մեր մէջ.—«Հասարակական գիտութիւններ» լսողներին մի խորհուրդ.—Ժողովրդական կրեդիտի կազմակերպութիւնը մեղանում.—Անձնական նախաձեռնութեան օրինակներ մեր կեանքից.—Պէտք է ժողովրդին չարմարեցնել փոփոխուող պայմաններին.—Հայ իտէլիգէնտների նախաձեռնութիւնը անցիկում.—Դպրոցական կանոնադրութիւններ.—Ընտրողական սկզբունք և փաշայական կամայականութիւն.—Հոգաբարձութիւնն օրինական մարմին է.—Վտանգաւոր էքսպերիմէնտներ.—Ընկերակցութիւնների մէջ թաղնուած բազմակողմանիութիւնը. **ԼԵՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ**.

№ 9.—Վրաստանի միացման նշանակութիւնը ամբողջ Կովկասի համար.—«Անձի, գոյքի ապահովութիւն և օրէնքի համահաւասար պաշտպանութիւն».—Համեմատութիւն Կովկասի և նրա հարեան մահմեդական երկրների մէջ.—Սատրապ և եւրոպականաձէ կուսակալ.—Վօրօնցօլի և մեծ իշխան Միրախիլի փոխարքայութիւնը.—Եւրոպական քաղաքակրթութեան նուաճած վայրեր Կովկասում.—Մոռացուած անկիւններ իրանց բնակիչներով.—Կովկասի յօբելեանական ցուցահանդէսի բնորոշ կողմը.—Գիւղատնտեսութիւն և գիւղացիական տնտեսութիւն.—Գիւղատնտեսութիւն սեփական աշխատանքով և տնտեսութիւն վարձուած բանուորներով.—Սիրիւրիայում մասնաւոր անձանց արքունական հողեր տալու օրէնքը.—Положение объ усиленной охранѣ.—Ձեմտվօնների հրատարակչական իրաւունքի սահմանափակումը.—Մատակարարութեան գործը և անրերրիութիւնը Ռուսաստանում. **Լ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ**.

№ 10.—Թօք և գործ.—Ցուցահանդէսի առիթով կախացած ժողովներ.—Իրաւաբանական օգնութիւն ազգաբնակչութեան.—Գեղարուեստական զրգարոյի նշանակութիւնը.—Բազուի առեւտրական դպրոցը.—Մեր հասարակութեան քնքոյշ վերաբերմունքը զէպի կեղծ սնանկները.—Հաղորդակցական միջոցների պակասութիւնը մեր երկրում.—Հեղուկ վառելիքի անմատչելիութիւնը մեր գաւառական գործարանների համար. **ԼԵՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ**.

—«Нечѣна» շաբաթաթերթի խտիւնումը.—Բարձրագոյն րէսկրիպտ.

№ 11.—Վովկասի կառավարչապետի շրջաբերականը Վովկասի նահանգապետներին

№ 12.—Մեռած գործիչներին հրապարակական յարգանք արտայայտելու ամենաժողովրդական ձևը մեր մէջ. — Յ. Նազարեանի մահուան հարիւրամեակի առիթով սրտշունքներ մայրաքաղաքներում. — Պամառ-Քաթիպայի մահարձանի բացումը և հայի հասարակական անտարբերութեան նոր ասպարեցներ. — Ղևնդ Սլիշանի հոգեհանգստի առիթով յայտնած «նոր սկզբունք». — Հայ-կաթոլիկ Սլիշանի օրինակը ի՞նչ ասպարեցեց. — Մի թուրք վաճառականի հասարակական լայն ձգտումները. — Գիտութեան անաչառութիւնը. — Հնադիտական Ընկ. ճիւղի նշանակութիւնը կովկասցիներէս համար. — Բօրօրըկիներ աղրական պրօլետարիայի մասին. — Գրական մշակներին օգնող ընկերութիւններ և զրոգների դրութիւնը բարոքելու նոր կազմակերպութիւն. — Գրական գիտելիքներէս սենդիկատը և կօնտր-սենդիկատը. — Ճաղանդի բնատուն հայերէս մէջ. — Հայի զանգաղաշարժութիւնը. — Քառասուն տարուայ զրական անսպառ նիւթ. — Ա. Վաճկաճեանի մահը: **Լ. Սարգսեան.**

Սաստկացրած պահպանութեան դրութիւնը. — Լուսաւորութեան մի-նիստրի հրամանը:

Գ Ա Ի Ա Ռ Ա Կ Ա Ն Կ Ե Ա Ն Ք

№ 1.—Մոռացուած աշխարհ կամ «Մեռնող երկիր». — Մեր դիմումը մեր ընթերցողներին. — Ընդհանուր տեսութիւն անցեալ տարուայ. տնտեսական վիճակ, բնական աղէտներ. — Սիւլքալաքի երկրաշարժը. հասարակական լայն բարեգոծութիւն. ժողովրդի մասնակցութիւնը. — Վաշխառութիւնը Սիւլքալաքի գաւառում. մամուլի կոտորած դերը. — Նոր զբոսաշրջութիւն Սիւլքալաքի գաւառում. հացի բղէղ. — Վարա. զիւղատնտեսական ընկերակցութիւններ կազմելու միտքը. — Սլեքսանդրօպոլ. Վարաի երկաթուղին. — Երևան. հոգաբարձական ընտրութիւններ. — Շուշի. շնչանակովի հոգաբարձուներ. — Մեռած կէտեր. — Վաղդուան. վէճեր հասարակութեան և բարերարի մէջ. — Բաթում. քահանայական ռոճիկի հարցը. — Բագու. բանտարների ապահովագրութիւն. ձրի ճաշարան հայ աղքատների համար. թատրոն և դերասանական ճանապարհորդութիւններ. բարեգործութիւններ. մի գատաստանական գործ: **Ա.**

№ 2.—Անօրինակ հրդեհ Բագուի Սպիտակ-քաղաքում. աղէտի զոհերը. ձեռք սռած միջոցներ. — Քաղաքային ընտրութիւնները մեր գաւառներում. ի՞նչ տուեց մեզ քաղաքային ինքնավարութիւնը. թիւրիմացութիւն Շուշու ընտրութիւնների ժամանակ: **Ա.** — Երկաթուղին և Երևանը. քաղաքային հոգեր, ջրի հարցը, ընկերակցութիւններ. **Ա.** — **ԳՕ.**

№ 3.—I Անբերբրիութիւնը Սիւլքալաքի գաւառում և նրա հետեանքները, Սալիւմ ետե. — II Սլեքսանդրի խնամատարութիւնը Բագուում: **Ա.**

№ 4.—Երէցփոխանական հարցը գաւառներում. — Նրա էութիւնը. — Ժողովուրդ և նրա իրաւունքները. — Օրինականութիւն. — Ինչի՞ց է առաջանում ընդհարումը. — Սիւլքալաքի դէպքը. — «Լիազօր» քննիչ. — Երկու կողմերը. — Պամառ-Քաթիպայի մահարձանը. — Նոր-Նախիջևանի Բարեգործական Ընկերութեան որոշումները. — Բագուի Մարդասիրական Ընկերութիւնը. — Ինտելիգենցիա և գաւառներ: **Ա.**

№ 5.—Տնտեսական տարի. երաշտ, ժանտախտ, մորեխ. — Սիւլքալաքի գաւառ. օգնութիւն փնտրողներին, հասարակական նուիրատու-

թիւներ, պետական նպատակներով—Արտադրական պաշտպանութիւնը, ծխականները կապարած վճիռները.—Վաղգումների պաշտպանութիւնը.—Շուշու քաղաքապետի ընտրութիւնը, դարձեալ ինտերկոնֆէսիոնալ և գաղափարները.—«Պէպո» Երեսնամեակը գաղափարներով: Ա.

№ 6.—I. Ոռոգման հարցը Արարատեան դաշտում, Ա.—Պ. 11. Վիճակագրական տեղեկութիւններ Ալեքսանդրապոլի հայ-լուսաւորչականների մասին. Ն. Բ. Ն.

№ 7.—Տարուայ բերքը.—Սարկուտի վնասները.—Ղազախի, Սիբիրի քաղաքի գաղափարներ. Արտադրական.—Մենք անգոր ենք մեր զինուորականութեան թշնամիների դէմ. դաշտային միւսներ.—Գաղափարական քաղաքներ. Շուշու գործերը, թեմական դպրոցը.—Դերասանական ճանապարհորդութիւններ. Վարա-Մուրզայի կօնցէրտները.—Ազգականութիւններ. Սանահին և Վարնակ գիւղերը.—Ժանտախտ. Ա.—Բամբակագործութիւնը Երեսնամեան նահանգում: Ա.—Պ. 10.

№ 8.—I. Մոռացումը գաղափարները Երեսնամեան նահանգում, Ա.—Պ. 10. II. Վիճակագրական տեղեկութիւններ Ալեքս. հայ-լուս. մասին: Ն. Բ. Ն.

№ 9.—Վոլկոստեան զուգահեռները.—Արդիւնադրական տաղանդաւորներ.—Երեսնամեակի դպրոցը.—Միջնակարգականների տոնը գաղափարներով: Ա.

№ 10.—Գեղջկուհին Արարատեան դաշտում, Ա.—Պ. 10.

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

№ 1.—Հարաւ-Աֆրիկայի պատերազմը.—«Մեծ Բուռնիքները» Ձի-նասանում.—Մեծ պետութիւնների լայնագիրը: Ա.—Մ.

№ 2.—Ա.

№ 3—12.—Լ. Ս.

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

№ 1—12. «Աղբիւր», «Արարատ», «Արեւիք», «Բազմալէզ», «Բանասէր», «Բիւզանդիոն», «Բիւրակն», «Գուլթոն», «Ժառանգ», «Լուսնայ», «Ժամանակ», «Հանդէս Ամսօրեայ», «Մասիս», «Миръ Божій», «Жизнь», «Научное Обзоріе», «Кавказскій Вѣстникъ», «Вѣстникъ Европы», «Журналъ для всѣхъ», «Вѣстникъ Всемирной Исторіи», «Историческій Вѣстникъ», «Русское Богатство», «Standard», «Вѣстникъ Иностранной Литературы».

ԽՄԱԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

«Մեր ընթերցողներին» (№ 1), 1901 թուի «Մուրճի» հրատարակութեան մասին (№ 1), «1902 թուի բաժանորդագրութիւնը բանալու առիթով մի համառօտ հաշիւ հասարակութեան» (№ 11):

ԸՆԴԴԻՄԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

«Ինչու մեր բժիշկները չեն գնում դաւաւ» (№ 5)—Բժ. Գ. Սարգսեանի: Նոյն հարցի մասին կարծիքներ (№ 9)—Բժ. Վ. Տեր-Գրիգորեանի: «Ռուսները» քննադատութեան առիթով (№ 7)—Մուրադեանի: Նոյն հարցի մասին «Երկու խօսք» (№ 7)—Լ. Ի. «Մի նկատողութիւն» («Բիւզանդիոն»-ում Խաչկունցի յօդուածի առիթով), (№ 8)—Լեօն. «Կղերական սովետականութիւններ» (պատասխան «Արարատին»), (№ 9)—Լ. Ի. «Տարադի» Ատ. քննադատին (№ 10)—Ա. Կարբիճեանի:

ԲԱՑՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՇԱԿ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

(30-րդ տարի)

ԱՌԱՋԻԿԱՅ 1902 ԹՈՒԱԿԱՆԻ

«Մշակը» հրատարակուելու է նոյն պրոգրամով եւ նոյն ուղղութեամբ

Ամեն օր բացի թոնրին յաջորդող օրերէց:

Բաժանորդագիրը. «Մշակի» տարեկան գինը 10 ռուբլի է, տասնեւէկ հ. տասն ամսուանը՝ 9 ռ., ինն հ. ութ ամսուանը՝ 8 ռ., եօթն ամսուանը՝ 7 ռ., վեց ամսուանը՝ 6 ռ., հինգ ամսուանը՝ 5 ռ., չորս ամսուանը՝ 4 ռ., երեք ամսուանը՝ 3 ռ., երկու ամսուանը՝ 2 ռ. և մի ամսուանը՝ 1 ռուբլի:

Արտասահմանեան բաժանորդագրութիւն. Ամերիկայի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 7 դոլլար. Եւրոպայի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ռուբլի:

«Մշակին» գրուել կարելի է Խմբագրասանը (Բազմալայա և Բարձրակայա փողոցների անկիւն), իսկ Բազում—ն. Դաւթեանի մօտ:

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» գրելու ելու համար, և առհասարակ նամակներ և ծրարներ ուղարկելիս, պէտք է գիմել հետեւեալ հասցէով. ТИФЛИСЪ, Редакция «МШАКЪ», իսկ արտասահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal arménien «MSCHAK».

Յայտարարութիւններն ընդունուում են բոլոր լեզուներով:

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունուում:

ԲԱՅՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲԱԶՄԱՎԵՅ-Ի

1902 տարւոյ

Կը ծանուցանենք, որ «Բազմավէպը» մեր ժողովրդեան դար-
գացման եւ յառաջադիմութեան համար, գրական ամեն մասնա-
ճիւղի վերաբերեալ յօդուածներ կը պարունակէ. եւ առաջիկայ
տարեշրջանով մտադիր ենք ընթերցատէր ժողովրդեան պահանջ-
ներուն դեռ աւելի կարեւորութիւն տալ:

Կը շարունակենք մեր բաժանորդաց «Գեղունի»-ի եւ «Միւ-
թար»-այ նման բացառիկ նուէրներ տալ. նմանապէս այդ նուէր-
ները գեղարուեստական գրական տեսակէտով կը ջանանք աւելի
հետաքրքրական ներկայացնել:

Այդ բացառիկ նոր պատկերազարդ պրակը կը կրէ իր ա-
ռաջումն:

«Գ. Ե. Ղ. ՈՒՆ»

անունը, որ պիտի հրատարակուի «Որբունի»-ի մեծութեամբ,
միաթերթ, քառաձայ եռասիւն եւ յատուկ ծածքով:

Եւ այս նորահաստատ գեղարուեստական թերթին ամենէն
նուիրական նպատակն է, շարունակաբար, առանց կրօնքի խնո-
րութեան՝ նպաստել ազգիս սովատանջ ծնողազուրկ սաներուն,
որոնց խմբագրութիւնս մամուլով եւ ժողովուրդը բաժանորդա-
գրութեամբ պարտական ենք օգնութեան համար, որչափ որ
կարելի է:

«Գեղունին» կը տպենք 3000 օրինակ, եկամուտին կէսը կը
յատկացնենք ազգային որբերուն:

Այս նոր թերթը պիտի պարունակէ ժողովրդական ժամա-
նակակից տեղեկութիւններ, հետաքրքրական վէպեր, նշանաւոր
ազգայնոց պատկերազարդ կենսագրութիւնը, ազգային եւ օտար-
ազգի նշանաւոր նկարչաց գեղեցիկ գործոց պատկերները, եւ այլն:

Պատկերազարդ «Գեղունի» թերթը կը հրատարակուի եր-
կու ամիսը մէկ անգամ:

Տարեկան բաժնեւ պիտի 3 ֆրանք. ուսանայք կարող են
յղել 1 սուբի եւ 50 կոպէկի նամակադրոշմ. Բազմավէպի բա-
ժանորդը, եթէ կը փափաղին չղրկուիլ այդ նուէրէն, կը խնդ-
րենք որ «Բազմավէպի» բաժնեւ պիտի (10 ֆր.) հետ, պարզ նա-
մակադրոշմի համար 1 ֆրանք աւելի յղեն. այսինքն 11 ֆրանք
(ուսանայք 4 սուբի եւ 50 կոպէկի նամակադրոշմ):

Ով որ «Գեղունի» թերթին համար հայ գեղարուեստի վե-
րաբերեալ պատկերներ, կամ տեղեկութիւններ յղէ, նոյն պրակը
ձրի կը ստանայ:

Մեր հասցէն. Rédaction de la Revue «BAZMAVEB»
(St. Lazare)

VENISE

(Italie)

Հ Ր Ա Ի Է Ր Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Ե Ա Ն

1902 թ.

„ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՈՐԵԱՅ“

Ո Ւ Ս Ո Ւ Մ Ն Ա Թ Ե Ր Թ

16-րդ ցրչակ

Կը հրատարակուի նոյն ծրագրով եւ նոյն ուղղութեամբ ամեն ամսոյ սկիզբը:

«Հանդէս Ամսօրեայ» ուսումնականութիւնը պիտի բովանդակէ այն ամեն հետաքրքրական հմտայից յօդուածները, որ հայ գրականութեան կը հային: Հայ պատմութեան նկատմամբ եղած ուսումնասիրութիւններն անաչառ քննադատութեան պիտի ենթարկէ: Ըստ պարագայի՝ բանասիրութեան եւ լեզուաբանութեան մասն աւելի պիտի ընդարձակուի: Հայ ուսման եւ հայ լեզուին վերաբերեալ ամեն ազգային եւ օտարազգի գիտնական լատենտներու յօդուածները, որ կերպով մը հայ ազգին, հայագիտութեան հետ առնչութիւն ունին, պիտի հրապարակէ:

Թերթիս բովանդակութիւնն ինքնագիր պիտի ըլլայ մեծաւ մասամբ, բայց թարգմանութիւնքն ալ պիտի չպակսին, գերմանական գրութիւններն ի մասնաւորի, որ ու եւ է կերպով հայ անուան հետ կապակցութիւն ունին:

Ուսումնականութիւն մէջ համով-հոտով «Գրական թղթակցութիւններ» վերնագրին տակ նոր բաժին մը պիտի բացուի: Պիտի չարունակուի «Ծաղկէփունջ», «Գրական հրապարակ» ընդհ. տեսութեան երբեմն երբեմն տեղի տալով: Պիտի ջանանք նոր գիւտեր, օգտակար գիտելիքներ գիտական նորութիւններով դասակարգ մը դոհայընել:

Խմբագրութեան ղրկուած ամեն գրքերու վրայ քննադատական համառօտ կամ ընդարձակ տեղեկութիւն պիտի տրուի: Քաղաքական տեսութիւնը նոյն ընդարձակութեամբ կը շարունակուի:

Թերթիս ծածկը պիտի զարգարուի ազգային թերթերու բովանդակութենէն քաղուած միայն ազգային նիւթերով: Հունգարահայոց Armenia թերթին բովանդակութիւնն ալ պիտի դընենք: Յառաջ պիտի տանինք նոյնպէս Թղթակցութիւնը հանդիսի մեր լատենտորդաց անձուկ կապը: Իսկ գրական հարցմանց երբեմն աւանձին յօդուածներով պիտի պատասխանենք:

Խմբագրութեան հասցէն—A la Rédaction de la Revue «Hantesse», Vienne (Autriche) VII/2 Mechitharistengasse 4.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ НАУЧНО-ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЖУРНАЛЪ

ГОДЪ III. КАВКАЗСКІЙ ВѢСТНИКЪ 1902 г.

„Кавказскій Вѣстникъ“ даетъ ежегодно около 3,000 страницъ оригинальныхъ и переводныхъ статей съ арм., груз., татарск., арабск. и съ европ. яз.

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ:

	въ годъ— $\frac{1}{2}$ года	
Для городскихъ подписчиковъ.	9 р.	5 р.
Для иногородныхъ.	10 р.	6 р.

Разсрочка допускается для учебныхъ заведеній и учащихся, подписывающихся непосредственно въ конторѣ журнала. Книжнымъ магазинамъ. ком. ск. 10%.

Адресъ Редакціи и Конторы: Тифлисъ, Тургеневская, № 11. Подписка принимается во всѣхъ книжныхъ магазинахъ, въ конторѣ журнала и въ отдѣленіи конторы: Тифлисъ, Голов. пр. № 1) (Книжный маг. Хиддекель).

Въ числѣ рукописей, имѣющихся въ Редакціи
находятся слѣдующія:

Пастырѣ, повѣсть А. Казбека, съ груз.—Со всѣхъ сторонъ, повѣсть Арбоели, съ груз.—Честь, романъ Ширванзаде, съ арм.—Звнида Ока, О. Шапирѣ.—Стихотворенія Ов. Туманьянца, съ арм.—Дитя страданья, романъ Аларкона, съ исп.—Мать и сынъ, драмат. этюдъ кн. Ил. Г. Чавчавадзе, съ груз.—Мемуары кн. Андроникова (1811 г.).—Максъ Мюллеръ, Бердяева.—Воспоминанія офицера генеральнаго штаба, С. Кишмишева.—Обычное право у казаковъ, А. Передѣльскаго.—Турецкій театръ, Эр. Росси, съ итал.—Вахтангъ VI и Петръ Великій, В. Романовскаго.—Обычное семейное право у армянъ, Самуельяна.—Вліяніе Византии на грузинское законодательство, Н. Тавдгиридзе.—Азіатская академія, проекты Кера и Гр. Уварова.—Мемуары Л. Исарлова.—Матеріалы для исторіи Эчміадзинскаго патріаршаго престола.—Очерки по крѣпостному и кр. реформѣ въ Грузіи, А. Кипшидзе.—Григорій Нарекскій, этюдъ Чобаньяна.—Елисаветпольская губернія, впечатлѣнія и воспоминанія, І. Сегаль.—Письма и записки нѣкоторыхъ кавказскихъ дѣятелей, а также Ренана, Мопасана, В. Гюго, Шопенгауера и др.

Полный экземпляръ „Кавказскаго Вѣстника“ за 1900 годъ можно получить въ конторѣ журнала за 11 р.; за 1901 г.—10 р.

Годовые подписчики получаютъ въ 1902 г. приложеніемъ къ „Кавказскому Вѣстнику“ романъ М. С. Хатисовой **ПО НОВОМУ ПУТИ.**

Редакторъ-издатель В. Д. БОРГАНОВЪ.

„ТИФЛИССКІЙ ЛИСТОКЪ“

(годъ изданія XXV й)

въ 1902 году, какъ и раньше, будетъ выходить ежедневно, но
въ значительно **УВЕЛИЧЕННОМЪ ФОРМАТѢ.**

Увеличивъ размѣры газетнаго листа до формата „Русскихъ Вѣдомостей“, редація ежедневно будетъ давать подписчикамъ приблизительно на 4 столбца или на 600 строкъ газетнаго матеріала болѣе, чѣмъ до сихъ поръ, получивъ такимъ образомъ возможность одни изъ отдѣловъ газеты, до нынѣ являвшіеся, за отсутствіемъ мѣста, случайными,—вести регулярно „Обзоръ печати“, журнальное обозрѣніе, беллетристика и пр.), а другіе отдѣлы (внутренней и иностранной жизни и др.)—значительно расширить.

Особенное же вниманіе редакціи будетъ обращено на развитіе отдѣла корреспонденцій, чтобы газета могла явиться возможно полной выразительницей нуждъ закавказскихъ провинцій, безъ ущерба однако отдѣлу тифлисской жизни, на который и въ предстоящемъ году будетъ обращено преимущественное вниманіе.

Въ 1902 году газета будетъ заключать въ себѣ слѣдующіе отдѣлы и подъ-отдѣлы:

I. Дѣйствія и распоряженія правительства. II. Телеграммы отъ собственныхъ корреспондентовъ и „Россійскаго телеграфнаго агентства“. III. Статьи по общимъ краевымъ вопросамъ, а также по вопросамъ городского самоуправления. IV. Внутреннія извѣстія. V. Иностранныя извѣстія. VI. Мѣстный отдѣлъ (хроника тифлисской жизни и другихъ мѣстъ Кавказа и Закавказья). VII. Наши корреспонденты. VIII. Злободневные фельетоны („Мысли вслухъ“, „Мелочи жизни“, „Бѣглыя замѣтки“ и др.). IX. Судебный отдѣлъ. X. Писма читателей. XI. Обзоръ печати (общей и кавказской). XII. Фельетоны (городской, обозрѣнія кавказской жизни, популярно научный, историческій, беллетристика, иностранной и внутренней жизни и др.). XIII. Театръ и музыка. XIV. По Россіи. XV. Смѣсь, справочный отдѣлъ и объявленія.

Тексъ газеты по временамъ будетъ иллюстрироваться, а по мѣрѣ надобности будутъ выходить отдѣльныя **„ИЛЛЮСТРИРОВАННЫЯ ПРИБАВЛЕНІЯ“.**

По понедѣльникамъ подписчикамъ будетъ разсылаться телеграммы съ справочнымъ отдѣломъ и объявленіями.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА

	на годъ.	на 6 мѣс.	на 3 мѣс.	на 1 мѣс.
Съ доставкой въ Тифлисѣ . . .	5 руб.	3 руб.	1 р. 75 к.	— 75 к.
Съ пересылкой иногороднымъ . . .	7 „	4 „	2 „ 50 „	1 — „
Съ пересылкой за границу . . .	12 „	7 „	4 „ — „	1 50 „

Подписка принимается только съ 1-аго числа cadaго мѣсяца исключительно въ конторѣ изданія. Головинскій проспектъ, № 3.

Плата на объявленія: для Закавказья за мѣсто, занимаемое строкой пети́та: на первой страницѣ—10 коп. и на четвертой страницѣ—5 коп.; за объявленія внѣ предѣловъ Закавказья: на первой страницѣ—24 коп. и на четвертой—12 коп.

IV годъ
изданія

ОТКРЫТА ПОДПИСКА

IV годъ
изданія

на 1902 г.

НА ГАЗЕТУ

„НЕФТЯНОЕ ДѢЛО“

Изданіе Совѣта съѣзда нефтепромышленниковъ въ Баку.

Выходитъ два раза въ мѣсяцъ по слѣдующей программѣ:

I. Указанія и распоряженія Правительства, касающіяся нефтяной промышленности. II. Самостоятельныя статьи, посвященныя нефтяной промышленности и другимъ связаннымъ съ нею вопросамъ, каковы: судоходство, пути сообщенія, тарифы, кредитъ и т. п. III. Хроника нефтяного дѣла: буреніе, добыча нефти, заводская ея переработка, вывозъ и торговля нефтяными продуктами. IV. Новости техники нефтяного дѣла. V. Статистика нефтяного дѣла. VI. Обзоръ печати свѣдѣнія и мнѣнія другихъ изданій по вопросамъ нефтяной промышленности и ихъ критическая оцѣнка. VII. Корреспонденціи и телеграммы изъ нефтяныхъ районовъ и центровъ нефтяной торговли. VIII. Нефтяная биржа, цѣна на нефтяные продукты, состояніе рынковъ, акцій нефтепромышленныхъ обществъ и общія биржевыя свѣдѣнія. IX. Положеніе, нужды и статистика рабочаго населенія и служащихъ бакинскаго промысловаго района. X. Несчастные случаи и пожары на нефтяныхъ промыслахъ, заводахъ, складахъ, станціяхъ, пристаняхъ, судахъ и поѣздахъ. XI. Отчеты нефтепромышленныхъ фирмъ. XII. Библіографія: рецензіи о книгахъ и статьяхъ по нефтяной промышленности и вопросамъ, имѣющимъ связь съ нею. XIII. Смѣсь: мелкія новости изъ нефтяного міра. XIV. Отчеты о съѣздахъ нефтепромышленниковъ. XV. Представительская дѣятельность Совѣта съѣзда нефтепромышленниковъ: ходатайства, отзывы, мнѣнія и переписка Совѣта по вопросамъ и нуждамъ нефтяной промышленности съ правительственными и общественными учрежденіями. XVI. Хозяйственная дѣятельность Совѣта по благоустройству бакинскаго промысловаго и заводскаго районовъ: врачебное дѣло, народное образованіе, пути сообщенія, осушеніе промысловъ, пожарное дѣло, общественныя сооруженія, приходъ и расходъ суммъ и проч. XVII. Объявленія о предметахъ, имѣющихъ связь съ нефтепромышленностью.

Подписная цѣна съ доставкой:

на годъ 10 р., на 6 мѣсяцевъ 6 р., на 3 мѣсяца 4 р.

Подписка принимается въ гор. Баку, въ редакціи, въ помѣщеніи Совѣта съѣзда нефтепромышленниковъ.

Объявленія принимаются тамъ-же.

Редакторъ П. О. Губасовъ.

ОТКРЫТА ПОДПИСКА НА 1902 Г.
НА ЕЖЕДНЕВНУЮ ПОЛИТИЧЕСКУЮ И ЛИТЕРАТУРНУЮ
ГАЗЕТУ

АРГОНАВТЪ

Два раза въ недѣлю номера «Аргоната» выходятъ съ
иллюстраціями.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА: съ пересылкой и доставкой;
годъ 7 р., 6 мѣсяцевъ 4 р., *въ Тифлисѣ* 5 р., и 6 мѣся-
цевъ 3 р.

Годовые подписчики **БЕЗПЛАТНО** получаютъ, въ
видѣ приложенія, собраніе сочиненій Н. В. ГОГОЛЯ, въ
3-хъ томахъ, со множествомъ иллюстрацій, изданіе „На-
родная Польза“, которое выйдетъ въ свѣтъ въ Петербургѣ
21 февраля 1902 года и будетъ выданъ тифлисскимъ и ба-
кинскимъ подписчикамъ въ первой половинѣ мар-
та 1902 г., а остальнымъ подписчикамъ Закавказья—вы-
сланъ почтой.

Подписка принимается въ Тифлисѣ, Головин-
скій, № 14, и въ отдѣленіи конторы, Головинскій № 3,
въ магазинѣ С. Маркянца; въ Баку Горчаковский, д.
Тагіева, въ магазинѣ Шрейбера.

Редакціонныя письма, статьи и сообщенія просятъ
адресовать на имя Ивана Григорьевича Хачатурова.

Съ разрѣшенія главнаго управленія по дѣламъ печати,

ПОНИЖЕНА ПОДПИСНАЯ ПЛАТА

— НА —

ежедневную полит. и литер. газету

„НОВОЕ ОБОЗРѢНІЕ“

Какъ для городскихъ, такъ и для иногородныхъ подписчиковъ подписная плата: за годъ—7 р., за полгода—4 р., 3 мѣс.—2 р. 50 к., 2 мѣс.—2 р., 1 мѣс.—1 р., отдѣльный № въ Тифлисѣ—3 коп., внѣ Тифлиса—5 коп.

Допускается разсрочка платежа: къ 1-му января—4 р. къ 1-му юня—3 р.

Для сельскихъ учителей, народныхъ и школьныхъ библиотекъ и благотворительныхъ учреждений сдѣлана скидка: годъ плата для иногородныхъ—6 руб., для городскихъ—5 руб.

Программа газеты, сотрудники и другія условія изданія остаются прежнія.

Подписка принимается не иначе, какъ считая съ 1-го числа каждаго мѣсяца. Подписка принимается въ **Тифлисѣ, въ конторѣ газеты, Барятинская ул., д. № 8.**

Ред. Г. Тумановъ.

Изд. К. Тумановъ.

3—2

Լ Է Օ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Մեր կեանքը, գրականութիւնը անցեալում

Հասոյ առաջին:—XVI—XVII դար

Գինն է 1 թմբլի 50 կոֆիկ

Ծախուով է Թիֆլիսում, «Մշակի» խմբագրատանը:

Օտարաքաղաքացիները գիմում են. Թիֆլիս, редакция „Мшакъ“ 5—2

ԲԱՑՈՒԱԾ Է 1902 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

Խմբագրութեան անդամներն են՝ պ.պ. ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ և ԼԷՕ

«ՄՈՒՐՃ» ամսագիրն ունենալու է հետեւեալ բաժինները.

1. Վէպեր, պոեմադրքներ, դրամա. 2. Բանաստեղծութիւններ. 3. Գրական-պատմական և հրապարակախօսական յօդածներ. 4. Քննադատութիւն և Մատենախօսութիւն. 5. Նորութիւններ առաստ և արտասահմանեան գրականութիւնից. 6. Գիտութեան, գեղարուեստի և տեխնիկայի աշխարհից. 7. Ցըն-տեսական հարցեր. 8. Ներքին տեսութիւն. 9. Գաւառական կեանք. 10. Պրտաքին տեսութիւն. 11. Նամակներ արտասահմանից. 12. Պարբերական հրատարակութիւններ. 13. Յայտարարութիւններ ամեն լեզուով:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆԸ՝

Ռուսաստանում տարեկան 10 ռուբ. Արաստահման՝ 12 ռուբ.

„ կէս տարին 6 „ „ 7 „
„ 1 ամսուան 1 „ „ 1 „ 20 կ.

«Մուրճ» ամսագրին կարելի է գրուել Թիֆլիսում—խմբագրատունը (Գանձակալ փողոց, № 21 տ. Զանճուղազովի):

Կայսրութեան այլ ճեղքից պէտք է գրակը՝ Тифлисъ, въ редакцію журнала „Мурчъ“.

Արաստահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „Mourtch“.

Հասցէն փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կ.

«Մուրճում» ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝ գեղեղիլու համար պէտք է վճարել՝

Մի երկու րոնող չափարարութեան համար . 15 .ս.

1/2 „ „ „ „ „ 8 „

1/4 „ „ „ „ „ 4 „

ԱՊԱՌԻԷԿ Կամ ԶՐԻ ոչ ոքի չէ: ուղարկւում «Մուրճ»:

«ՄՈՒՐՃԻ» ԽՄԲԱԿՐՈՒԹԻՒՆԻՑ

«Մուրճի» ներկայ համարից բաց ենք անում եկող 1902 թուի բաժանորդագրութիւնը: Այս առիթով պարտք ենք համարում մի թեթև հաշիւ տալ մեր հասարակութեան: *

Անցեալ տարուայ վերջին, երբ մենք ընդունում էինք «Մուրճը» նախկին խմբագրութիւնից, յայտնի դարձաւ որ ամսագիրը այդ տարին ունեցել է ընդամենը 260 բաժանորդ*): Համաձայն մեր խոստման, այդ բաժանորդներին «Մուրճը» ներկայ տարուայ առաջին կիսամեակում ձրի ուղարկուեց, որովհետև նրանք անցեալ տարուայ երկրորդ կիսամեակում չէին ստացել տմսագիրը: Այնպէս որ, սկսելով «Մուրճի» նոր շրջանը, մենք աչքի առաջ չունէինք մշտական, հաստատ բաժանորդների փոքր ի շատէ նշանաւոր թիւ, որ կարողանար ապահովել ամսագրի գոյութիւնը գոնէ մի թեթև չափով: Պէտք էր սկսել ամեն ինչ նորից, նոր ստեղծել վճարող ընթերցողների մի աչքի ընկնող թիւ:

Այս պայմանների մէջ մենք բաց արինք «Մուրճի» նոր շրջանի առաջին տարուայ բաժանորդագրութիւնը և պէտք է գոհութեամբ արձանագրենք որ գործը հէնց սկզբից ցոյց տուեց, թէ մենք կարող ենք յոյս դնել հա-

*) Դրանցից նորոգեցին իրանց բաժանորդագրութիւնը միայն 120 հոգի:

սարակութեան աշակցութեան վրայ: Ուստի, «Մուրճի» հէնց առաջին համարում մենք յայտարարեցինք, որ ամսագրի ծաւալը կը լինի 8 տպագրական թերթ կամ 256 երես և թէ ամսագիրը այդպիսի ծաւալով պահովելու համար հարկաւոր է որ մենք ունենանք առնուազն 800 բաժանորդ: Բայց ամբողջ տարուայ ընթացքում մենք չը հեռակցինք մեր խոստացած ծաւալին, այլ, քաջալերուելով մեր ընթերցողների և մամուլի համակրանքից, հրատարակեցինք նիւթական զոհողութիւններ չը խնայելով, աւելի մեծ ծաւալով, այն է 10 տպագրական թերթ կամ 320 երես:

Մենք կամենում էինք ցոյց տալ, որ եթէ հայերի մէջ չը կայ մի հաստ ամսագիր, որ ընթերցանութեան առատ նիւթ մատակարարէր հասարակութեան, դրա պատճառն այն չէ, որ չը կան գրական աշխատաւորներ, չը կայ աւելի շատ աշխատելու եռանդ և ցանկութիւն: Եւ մի տարուայ փորձը ցոյց տուեց որ մենք սխալուած չէինք:

Նոյն այդ փորձը ցոյց տուեց և այն, որ ամսագրի զարգացման դէմ եթէ կայ մի խոչընդոտ, դա ընթերցող հասարակութեան պէտք է վերադրել և ոչ թէ խրմբադրութեան: «Մուրճը» այժմ ունի 650 բաժանորդ, մի թիւ, որ բաւական չէ նոյն խոսք մեր խոստացած 256 երեսանոց ծաւալով հրատարակելու համար:

Ահա այդ հանգամանքի վրայ ենք հրաւիրում հասարակութեան ուշադրութիւնը եթէ զուր զգում էր, որ անհրաժեշտութիւն է մի մեծ ամսագիր ունենալը, աշակցեցէք մեզ, որպէս զի մենք էլ շարունակենք այնպէս, ինչպէս սկսել ենք: Մեր կողմից մենք խոստանում ենք ոչինչ ջանք չը խնայել, որ «Մուրճը» անդ սուգար առաջագիւմէ, զարդանայ իբրեւ գրական-հատարակական մի ամսագիր, որ մեզանում մանուաւոր կատարելու շատ կարևոր դեր ունի: Միայն հարկաւոր է որ հատարակութիւնն էլ ճանաչէ իր պարտականութիւնը, այսինքն տայ մեզ բաժանորդների մեծ թիւ:

Միայն այդ կերպով կարելի է ապահովել գրական
գործը: Միայն այն ժամանակ, երբ պարտաճանաչ են
երկու կողմերն էլ՝ թէ խմբագրութիւնը և թէ հասարակութիւնը,
կարելի կը լինի ասել թէ ամսագիրը ազատուած է պատահականութիւններից և կարող է համարձակ առաջ գնալ:

Մենք ոչինչ չենք ծածկում հասարակութիւնից: Եւ մեզ մնում է սպասել նրա վճռին:

գրողների գրութիւնը բարեփոխելու նոր կողմակերպութիւն.—Գրական «խօղէլիներէր» սինդիկատը և կօնտրսենդիկատ.—«Տաղանդի բենտոն» հաշիւի մէջ.—Հայի զանազաշարժութիւնը.—Պատաստն տարուալ գրական տնտեսութիւն.—Ա. Կանկանի մահը.—Ստառակացրած պահպանութեան գրութիւնը.—Լուսաւորութեան միութեան հրամանը, Լ. Սարգսեանի . . . 197

16. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Նիկարագուայի ջրանցքը.—Անգլիայի զիջողականութիւնը.—Բողբէրիի և Ձեմբերլէնի վերջին ճառերը.—Գերմանական շօվինիզմը վերաւորումը կշմարիտ խօսքերից.—Վրէշէնի դէպքը.—Լեհական ազիտացիա.—Ազգային համալսարանների հարցը Աւստրիայում.—Վալդէկ-Րոսսօի վերաբերմունքը դէպի ներսի և դրսի միարանութիւնները.—Թիւրքաց վեզիրների նշանակութիւնը.—Կիլիկիայի նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը, Լ. Ս. 211
17. ՊԱՏՍՍԽԱՆՆԵՐ 218
18. 1901 Թ. «ՄՈՒՐՃԻ» վճարող բաժանորդների վիճակագրութիւնը 219
19. «ՄՈՒՐՃ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ 1901 Թ. . . 221
20. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 230
21. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. «ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ», վերջ Լ. Տօլստօյի, Թարգ. Տ. Յովհաննիսեանի 385—472

ԲԱՑՈՒԱԾ Է 1902 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՏԱՐԱԿԱՆ ԵՒ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

(Նոր չրջան, II-րդ տարի)

Խմբագրության անդամներն են՝ պ.պ. ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ և ԼԷՕ

«ՄՈՒՐՃ» ամսագիրն ունենալու է հետևեալ բաժինները.

1. Վէպեր, պատմածքներ, դրամա. 2. Բանաստեղծութիւններ. 3. Գրական-պատմական և հրապարակաստական լօղումներ. 4. Քննադատութիւն և Մատենաստութիւն. 5. Կորուքիւններ ռուսաց և արտասահմանեան գրականութիւնից. 6. Փիտութեան, զեղարուեստի և տեխնիկայի աշխարհից. 7. Ցրն-տեսական հարցեր. 8. Ներքին տեսութիւն. 9. Գաւառական կեանք. 10. Արտաքին տեսութիւն. 11. Նամակներ արտասահմանից. 12. Պարբերական հրատարակութիւններ. 13. Յայտարարութիւններ ամեն լեզուով:

Բ Ա Ճ Ա Ն Ո Ր Գ Ա Գ Ր Ի Ն Ը

Ռուսաստանում տարեկան 10 անգամ. Արաստահման՝ 12 անգամ.

» կէս տարին 6 » » 7 »

» 1 ամսուան 1 » » 1 » 20 Կ.

«Մուրճ» ամսագրին կարելի է զրուել Ռիմիսում—խմբագրատանը (Գանովսկայա խողոց, № 21, ա. Ջանջուզազովի):

Խայրութեան այլ անդերից պէտք է դիմել՝ Тифлис, въ редакцію журнала „Мурчъ“.

Արաստահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „Mourtech“.

Ծանօթութիւն. Ով դժուարանում է Ռուսաստանում տարեկան բաժանորդագրութիւնը (10 ա.) վճարել միանուագ, կարող է տալ մաս-մաս (սկզբում 5 ա., մայիսի 1-ին 3 ա. և յուլիսի 1-ին 2 ա.):

Հասցեն փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 Կ.

«Մուրճում» ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝ գեֆեդելու համար պէտք է վճարել՝

Մի երես բոլոր չափաբարութեան համար . 15 ա.

1/2 » » » » 8 »

1/4 » » » » 4 »

Ա.ՊԱՌԻՆԻ կամ ՋԲԻ ոչ ոքի չէ. ուղարկում «Մուրճ»:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը խնդրում է լօղումադիրներից՝ զրել պարզ, մանաւանդ թուրք, չափով անուններն ու օտար բառերը, և թերթի միայն մի երեսի վրայ:

2. Չընդունուած մեծ լօղումները պահում են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ փոքր լօղումներն ու բանաստեղծութիւնները չեն վերադարձնում: Ձեռագիրը չէտ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը:

3. Գրածածքների վարձատրութեան չափը որոշում է Խմբագրութիւնը:

4. Խմբագրութիւնը իրան է վերադարձում ուղարկուած լօղումները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքով:

5. «Մուրճի» համարը չը ստացուելու դեպքում պէտք է Խմբագրութեան տեղեկութիւն տալ մինչև չափորդ համարի լոյս տեսնելը: Այդ տեղեկութեան անհրաժեշտ է կցել տեղական պօստալին դրասենեակի հասաստագիրը (удостоверение), որ ամսագրի համարը չի յանձնուած զանգատաւորին:

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Կ. ԿՐԱՍՈՒՆԻԿԵԱՆ

